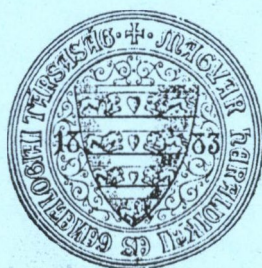

TURUL

A Magyar Történelmi Társulat,
a Magyar Országos Levéltár
és
a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság
Közlönye

SZERKESZTIK:

CSIZI ISTVÁN, DRASKÓCZY ISTVÁN, KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN,
NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA, PANDULA ATTILA

NYOLCVANADIK KÖTET
2008/1. füzet

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
SZERKESZTŐSÉG: MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

MMVIII

E számunk szerzői

Pandula Attila dr., egyetemi docens (ELTE BTK)
Szálkai Tamás, PhD ösztöndíjas (Debrecen)
Székely György, Dr. ny. egyetemi tanár
Vitek Gábor, levéltáros (Fejér Megyei Levéltár)

E számunk a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült

nka
Nemzeti Kulturális Alap

TURUL

LXXX. évfolyam

2008/1. füzet

Szerkesztik: CSIZI ISTVÁN, DRASKÓCZY ISTVÁN, KOLLEGA TARSOLY ISVÁN,
NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA, PANDULA ATTILA

Szerkesztőségi titkár: LACZLAVIK GYÖRGY

Szerkesztőség címe: Magyar Országos Levéltár

1014 Budapest, Bécsikapu tér 4.

Az egyes közlésekért a szerzők felelnek. Címük a szerkesztőségben.

A beküldött kéziratokat nem őrizzük meg, és nem küldjük vissza.

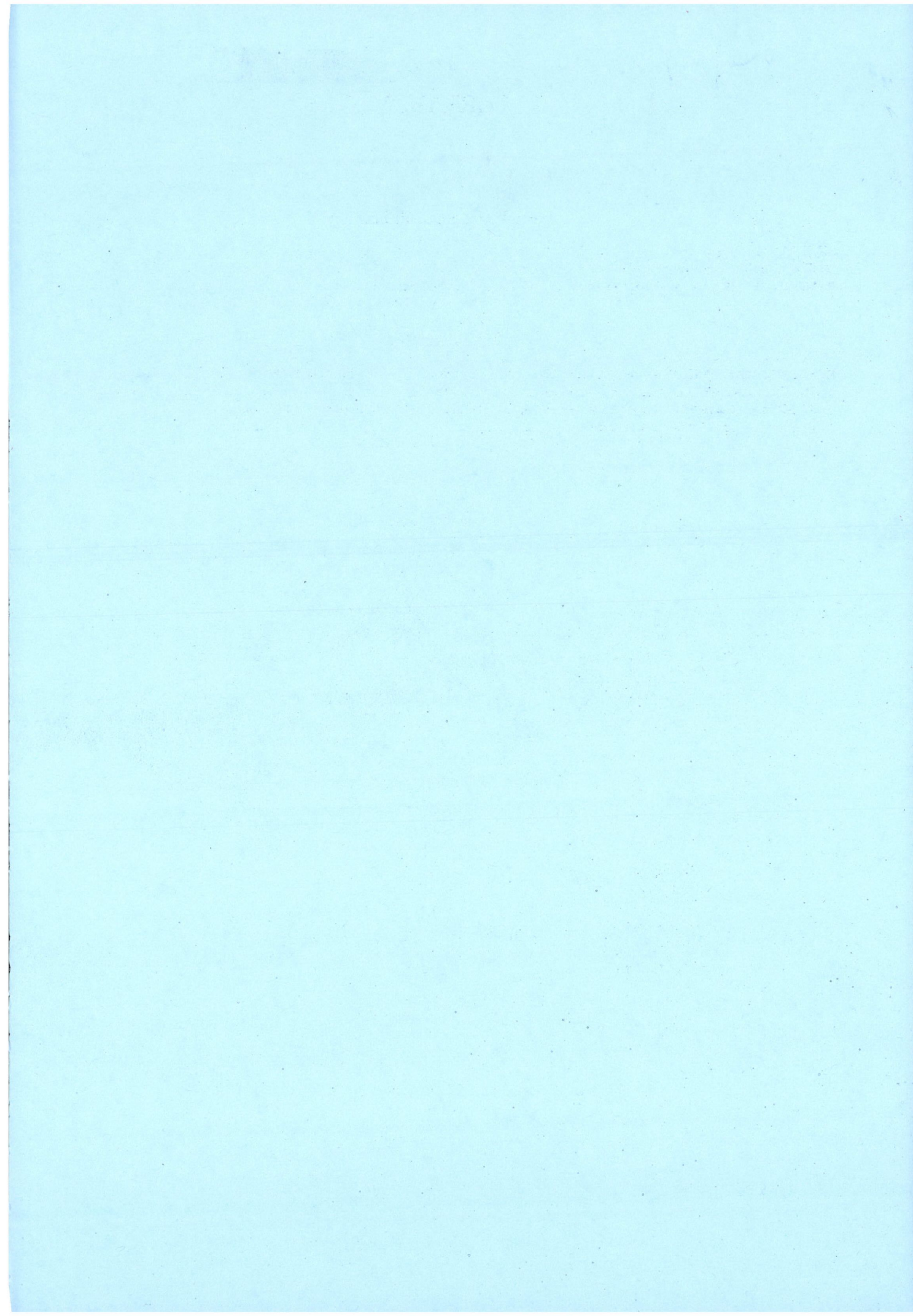
Kiadja a Magyar Történelmi Társulat

Felelős szerkesztő: NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA

Nyomdai előkészítő munkák: Élőfej Bt.

Nyomás és kötés: Kurucz Gábor

ISSN 1216-7258

TARTALOM

I. Értekezések, önálló cikkek

SZÉKELY GYÖRGY: Gertrud királyné, Szent Erzsébet anyja. (Egy politikai gyilkosság és elhúzódó megtorlása).....	1
VITEK GÁBOR: Fejér vármegyei céhzászlók, mint heraldikai kútfők	10
PANDULA ATTILA: A katonai Mária Terézia Rend társadalomtörténetéhez	23

Könyvismertetés

BAGHYNÉ MAKRA ILONA: Pustaszeriek, Bagiak, Dávidok, Makrák. (Ism.: Pandula Attila)	30
LORENZO CARRATTI DI VALFREI: Araldica. (Ism.: Szálkai Tamás)	30
UWE BRETZENDORFER–THOMAS KUHN: Bulgarien Militarorden für Tapferkeit von 1879 bis 1945. Preiskatalog 2007/2008. (Ism.: Pandula Attila)	31

GERTRUD KIRÁLYNÉ, SZENT ERZSÉBET ANYJA

(egy politikai gyilkosság és elhúzódó megtorlása)

A 13. század első felének magyar története – mind az uralkodóház családtörténete, mind a nagyúri nemzetségek szereplőinek korrendje tekintetében – számos nemzedékrendi kérdést vet fel.

Gertrud 1185 körül született. Szent Erzsébet anyja küzdelmes időkben érkezett magyar földre, ahol őshonos magyar úri nemzetségekből eredő nagyurak hatalmi csoportulásokba tömörültek, de latinnak mondott jövevényekkel is találkozhatott. A magyarok pedig őt és németajkú kísérőit merániaknak tekintették. Ennek az 1200 körüli megoszlásnak a tényezője volt, hogy Imre király házasságot kötött Aragóniai Konstanciával, András herceg pedig az Andechs-Meráni Gertrudot vette feleségül. Kézai munkájából tudjuk, hogy Konstancia királyné magával hozta Totát, aki Magyarországon Benedek herceg felesége lett, és jegyajándék címen, a királyi pár révén Nagymarton birtokába jutott. Ezt oklevelek is megerősítik: 1202-ben, Imre Nagymartont Korlát fia Benedek vajdának adta, s megengedte neki, hogy az új birtokot, valamint az 1201-ben megszerzett Bajótot Esztergom megyében Thota asszonynak jegyajándékul adja, továbbá Konstancia kérésére az uralkodó mentesítette Thotát a Nagymarton után járó adók fizetésétől. Egy udvarhölgy pozíciója olyan erős volt, hogy a férj, Benedek jószágvesztése és száműzetése után is, már II. András kegyéből itt maradhatott, sőt testvére, Simon is követte az új hazába. Ez mind mutatja,

hogy Magyarország már akkor befogadó ország volt. Gertrud életében azonban Tota nem szerepel az udvar adataiban.

Korlát fia bukásának oka az lehetett, hogy mint hadvezető a halicsi hadjáratban 1208-ban erdélyi vajdasága mellett halicsi kormányzó (dux) szerepét talán túl önállóan gyakorolta. Meg kell különböztetnünk a latin hölgy férjétől a már Imre idején előkelő Bor-Kalán nemzetségbeli Bánk személyiségét, aki 1199-ben Abaúj vármegye, 1203-ban Zala vármegye főispánja. Ennek birtoka volt a Bereg vármegyei Lónya vásárlás útján, amit Bánk vejének, Simonnak adott. Királyi kegyből kapták meg a szolyvaszentmiklósi uradalmat is. Más orientáltsága volt a király öccsének. András, mint Dalmácia és Horvátország hercege szomszédságban volt a Német-Római Birodalomhoz tartozó isztriai és krajnai örgrófsággal, amelynek ura, IV. Berthold szintén felvette a Dalmácia és Horvátország hercege címet. Ezáltal a birodalmi belharcokba is belekeveredett András, mert apósa Sváb Fülöp oldalán állt. A magyar király és herceg egymással vívott harcához ez annyiban kapcsolódott, hogy András Horvátországból vonult fel, s felesége révén sok német volt Ausztriából az ő seregében. Imre győzött, öccse Stájerországba menekült. Egy következő összeütközésben Varasd közelében találkoztak a testvérek. Bár ez András hercegi tartománya volt, a merész király csupán egy pálcával a kezében megragadta öccsét és kivezette táborából,

majd a király hívei bilincsbe verték. Gertrudot pedig a király mindenéből kifosztotta, és szülőhazájába küldte apjához (1203). Ez az eljárás Ausztriában nagy felháborodást keltett. András hívei már 1204-ben kiszabadították. Imre halála után Gertrudot férje legott visszahívta. Az asszony ösztönözhetette férjét a kiskorú III. László király el nem ismerésére, azután pedig a trón megszerzésére. Az uralomból aktív részt kívánó asszonyról kortársi forrás említi, hogy „a női gondolkozásba férfilelkületet vitt be, s ő vitte az ország ügyeit”. Ezt rokonsága és kíséretük magyarországi térfoglalásra is felhasználta.

Gertrud IV. Berthold (meghalt 1204-ben) herceg leánya volt. A bajorországi Andechs grófjai emelkedtek isztriai örgróffá és merániai (=tengermelléki) herceggé, s a német császárok hűbéresei voltak. Így lettek az új magyar királyné irigyelt kísérői merániai a magyar urak szemében. Pedig ő alkalmazkodott férje életviteléhez: annak vadászatain részt vett, és ilyenkor a tokaji szigeten lévő várban pihentek meg. Mégis a környezetében feltűnő bátyjai: Eckbert (1203 óta bambergi püspök) és különösen Berthold (1207 óta kalocsai érsek) érdemelték ki az őshonos magyar nagyurak ellenszenvét. Eckbert egyházi rangját Sváb Fülöp német király befolyásának köszönhette, aki 1203 februárjában megfordult Bambergben. Bár pártfogoltja még nem volt 30 esztendő, III. Ince pápa elismerte az új főpapot. Öccse, Berthold hamarosan bambergi egyházi javadalmat kapott, majd Magyarországon fényes pályát futhatott be. A királyné ösztökélésére 1205/06 fordulóján a kalocsai káptalan érsekké választotta. Ezt a pápa a jelölt fiatal kora, hiányos ismeretei alapján csak hosszú huzavona után erősítette meg. Főpapi feladatait elhanyagolva el is ment tanulni Vicenzába. Fokozta a Berthold és ezen át a királyné elleni hangulatot, hogy a főpap sorra vállalt világi rangokat: 1209 elején horvátalmát-szlavón bán. 1212-ben erdélyi vajda, 1213-ban Bács és Bodrog főispánja lett. Ez és a kíséretükben lévő merániai rangszerzése már

a nagyurak és servienseik érdekeit olyan mértékben sértette, hogy halálos gyűlölet alakult ki bennük Gertrud iránt. Az is feltűnhetett, hogy a merániaiak külföldi pénzeket terjesztettek el a magyarországi forgalomban.¹

Gertrud sokáig nem sejtette, milyen halálos veszedelem fenyegeti, s ezt boldog magánélete is így alakította. A királyi pár házassága igen termékeny volt. A leendő trónvárományos fiú után leány következett, aki az Erzsébet nevet kapta. 1207-ben született, feltehetően a sárospataki várban. Amikor mély vallásossága oly híressé tette, a szülőhely büszkeségét Pozsony és Óbuda is vállalta volna. Gertrud, mint gondos anya öt gyermeke számára vagyont kezdett felhalmozni. Nevelésükben való személyes részvételre azonban az államügyekben való aktív szerepvállalás miatt kevés ideje maradt. Így egy dajkára bízta Erzsébetet, akinek egyaránt feladata volt a testi és lelki fejlődésről való gondoskodás. Ez a személy Berthold ispán felesége lehetett. Így hamar gondoskodtak a szülők egy későbbi házasság előkészítéséről. Már 1208-ban megegyeztek I. Hermann thüringiai tartománygróf első fia, Lajos személyében a leendő eljegyzésre. Az alig négyéves Erzsébet tényleges eljegyzésére már leendő lakóhelyén került sor. A külpolitikai tényezők mellett a királyné személyes, aktív befolyása férjére volt ezeknek az orientációknak a fő tényezője. 1211-ben jelentek meg Hermann tartománygróf követei András király udvarában, hogy magukkal vigyék Eisenachba, a tényleges eljegyzésre. Német nemesek, katonák, szolgák utaztak Ausztrián át így Pozsony felé, ahol az átadás történt. Magyar oldalról Berthold ispán és felesége kísérték az új hazába a leánykát, amiről bátyja, Béla azok fiai számára 1230-ban adott oklevélben emlékezett meg. Az anyai törődés külső jele volt, hogy olyan gazdag és fényes vagyontárgyakat küldött Erzsébettel, aminőt Thüringiában sem láttak még. Ezüst bölcso-be fektetve, arany, ezüst és selyem kelmékbe burkolva utazott a kis menyasszonyjelölt. Vittek vele 1000

márka értékű készpénzt, számos arany és ezüst edényt, arany láncokat, drágaköves gyűrűket, selyem- és bársonykelméket. A legfeltűnőbb egy ezüst fürdőkád volt. Gertrud azt üzentte a követek útján, hogy a tartománygróf legyen jó reménységben. Ha Isten élteni, még többet is küld. Ezzel vitték német és magyar kísérői a leánykát csak hét esztendővel idősebb vőlegényéhez Wartburgba. Berthold ispán és felesége még egy esztendeig Erzsébet mellett voltak, mígnem a kislány beleszokott a thüringiai udvar életvitelébe. Ezt a folyamatot segítette a kis menyasszony Guda nevű kísérője, aki később udvarhölgye lett. Neveltetésének felügyeletét pedig a bajor eredetű Wittelsbach Zsófia tartománygrófné vette át.

Zsófia szerepe magyarázza meg, hogy 1211 és 1213 közt valószínűleg Hildesheimben írni és díszíteni rendelt egy Tartománygrófi Zsoltároskönyvet, és ebben ábrázoltatta Erzsébet szüleit. Ezen látható volt két latin szöveghasábot összefogó három románstílusú oszlop közti két ív alatt egy jobbában könyvet tartó királyné (Regina Vngarie) és egy jobbában jogart emelő király (Rex Vngarie), mindkettő koronásan. Gertrud és férje thüringiai megítélését jellemzi, hogy az ábrán mindketten bal kezükkel az ég felé mutatnak. Pedig ebben az időben Magyarországon már érlelődött egy szervezkedő nagyúri csoport elhatározása, hogy az idegen és idegenek jólétét biztosító uralkodónót elteszik láb alól.²

Felvetődik azonban a kérdés, hogy csupán szubjektív okok játszottak-e szerepet a magyarországi belső helyzet ilyen kiéleződésében? Csupán a királyné túlzott rokonságszeretete és a király asszonya iránt tanúsított engedékenysége vezetett odáig? A fejlemények megértéséhez ki kell tekintenünk a Német-Római Birodalomba, amelynek korabeli viszonyai hátteret, de a Magyarországra került „merániak” esetében közvetlen mozgatórugót jelenthettek. Gertrud szűkebb családja sorsát kell először figyelemmel kísérnünk. Két testvére került 1204 után magas világi rangba, apjuk örökségét megoszt-

va: Ottó viselte Meránia hercege, Henrik pedig Isztria örgrófja címét. A másik két fiú mozgott egyházi pályán, Eckbert bambergi püspök volt már két esztendeje. 1206-ban pápai követként járt Esztergomban. Berthold kalocsai érseket III. Ince pápa 1209 januárjában visszaparancsolta Vicenzából, hogy otthon, Kalocsán tanuljon, valamint tudománya hiányát erkölcsi tisztaságával pótolja. Magyarországon azonban ezeket az egyetemes egyházpolitikai fejleményeket sokan tekintették úgy, hogy Gertrud befolyására juttatta ezeket hazai javadalmakhoz, illetőleg birtokokhoz. Erről nyugati író is tudott: „a bárhonnan jövő németek iránt bőkezű és szívélyes volt” Gertrud. Objektív oka is volt azonban annak, hogy a magyar királyné testvérei Magyarországra jöttek. Henrik isztriai örgróf és Eckbert bambergi püspök gyanúba kerültek, hogy szerepük volt Sváb Fülöp király meggyilkolásában, aki unokahúga, Burgundi Beatrix esküvője alkalmából ment Bambergbe az Andechs-Meráni Ottóval tervezett házassági szertartásra. 1208. június 21-én, bár az uralkodót Wittelsbachi Ottó palotagróf ölte meg, de a püspöki palotában, ami Eckbert felelősségét is megalapozta. Emiatt 1209 elején birodalmi átok alá kerültek. András király szívesen fogadta sógorait, és Eckbertnek Poprád vidékén a Szepességben birtokot adományozott (1209). Tulajdonképpen száműzöttek voltak, mígnem András közvetítésével 1211-ben visszatérhettek a birodalomba, rangjuk megőrzésével. Ezt elősegítette a pápai állásfoglalás is, amely szerint a meggyilkoltnak éppen ellenfele volt Ottó király, de ő osztotta ki a birodalmi átkokat úgy, hogy nem adott lehetőséget a gyanúsítottaknak védekezésre vagy ártatlanságuk bizonyítására. András a pápai irányvonalat segítette IV. Ottó császárral szemben.

Hazai egyházpolitikai fejlemények is kihattak a királyné negatív megítélésére. Berthold kalocsai érsek ugyanis nem akarta elismerni maga, illetőleg főegyházmegeje fölött az esztergomi érsek főségét (1212). Az udvartól

pártfogást kapott oly mértékben, hogy János esztergomi érsek lemondott minden joghatóságáról, amit addig a kalocsai egyházmegyében gyakorolt. János abba is beleegyezett, hogy akadályoztatása vagy vonakodása, vagy székesüresedés esetén a kalocsai érsek koronázhassa meg az új királyt. Ezt az esztergomi káptalan tiltakozása miatt a pápa nem hagyta jóvá. Sokan ezt a kísérletet is Gertrud rovására írták. Ezt alig ellensúlyozta, hogy Berthold pozitív lépést is tett a kalocsai székesegyház 1210 körül kezdett újjáépítésével. Az bezzeg sokakban rossz hangulatot keltett, hogy Berthold kérésére II. András egy faluban lévő 50 hospes-mansio pondusát és szabad dénárjait bizonyos Lenguernek adta, aki az érseknek és az uralkodónak sok és hű szolgálatot tett (1211), hiszen neve alapján eleve németnek láthatták. Az sem tetszhetett, hogy az évben a király éppen Berthold érsekkel vizsgáltatott ki egy birtokvitát a pannonhalmi apát és az esztergomi pénzverők kamara között. III. Ince pápának kellett elvetnie II. András kezdeményezését, hogy az esztergomi érsekség alá tartozó szebeni prépostságból püspöki egyházmegyét alakítson a kalocsai érsekség függésében. Nem kizárt, hogy még a Német Lovagrend 1211 és 1212 során való behívásában Magyarország délkeleti részének a kunok elleni védelmére is némelyek Gertrud királyné befolyását gyanították.³

Hazai vonatkozásban is a királynét és környezetének gazdagodását tették a közel egykorú források és későbbi szerkesztmények az események okává. Az objektív fejleményeket (a királyi birtokon alapuló államszervezet átalakulása, a várkatonaság és várszolgák főúri függésbe kerülése) II. András gyenge személyisége és felesége rossz befolyása következményének tulajdonították régi történetírásunkban is. Gertrud királyné kedvezésének tudták be, hogy a király bőkezűsége idegenek javára érvényesült. Ebben a nem teljes összefüggérendszerben tekintett az egykori szakirodalom a „merániak” elleni „nemzeti” jellegű ellenállás vezetőire. Történet-

írás és irodalomtörténeti kutatás középpontjába került Bánk bán, aki 1209-ben, oklevélben is szerepel. Ekkori sérelme, hogy szlavóniai bánágát Bertholdnak kellett átengednie. Ilyen sérelmet általánosítva utalhatott a Névtelen Jegyző 1210 körül a rómaiakra (Romanorum), akik Magyarország javait fogyasztják. Emiatt volt szervezkedés II. András, a tehetetlen uralkodó elmozdítására 1210 körül valamely Bizáncban élő magyar Árpádházi javára. Ezen a hangulaton nem változtatott némely sértett őshonos úri nemzetségtagok magas rangba visszaengedése vagy új kinevezése. Amikor az uralkodó igen erős sereget küldött orosz földre 1211-ben, annak parancsnokai közt szerepelnek Bár-Kalán nembeli Bánk királynéi udvarispán és bihari ispán, Péter bácsi ispán is. Bánk 1212-ben mint ilyen sok mindent láthatott Gertrud udvarából és kegyenceiből. A király megsejtve az elégedetlenség növekedését átalakította kormányzata összetételét, Bánk nádorrá emelkedett még 1212-ben és az volt 1213-ban. Az udvarban volt Töre fia Péter 1212-ben bácsi, 1213-ban csanádi ispán minőségben. Mellettük ott volt Katisz (Kacsics) nembeli Simon bán, aki birtokos volt két erdélyi vármegyében. Csakhogy nem a maguk előkelő helyzetének örvendeztek, hanem azon bánkódtak, hogy milyen előkelő volt a királyné atyafisága itt maradt részének pozíciója és mennyire elkülönültek az eredeti magyaroktól. Sérelmük fokozódott azáltal, hogy 1213 őszén András sereg élén úgy indult Halicsba, hogy a kormányzást Gertrud királynéra és sógorára Bertholdra bízta. Régi magyar történetírók (Baróti Lajos 1895-ben, Balla Antal 1942-ben) ezt az idegenellenességet tartották fő oknak az összeesküvésre. Pedig krónikákra alapozó számos történész és író személyes, családi sérelmet vett alapul, miért fordultak a királyné ellen. Az osztrák évkönyveket a birodalmi belpolitikai ellentétek, a hazai krónikaszerkesztményeket későbbi orientációk befolyásolták. Bár az Annales Marbacenses a királyné németek iránti kedvezését jelölte meg ok gyanánt, az Anony-

mus Leobensis már Gertrud bűneként világias főpap öccse számára kerítőként mutatja be a királynét, aki Péter feleségét játszotta Berthold kezére. Eltér a meggyalázott nő személye a magyar krónikás hagyományban. A 14. századi magyar krónikaszerkesztményben az ördög műveként jelenik meg az, hogy a királyné erőszakkal adta Bánk bán nagy fejedelem feleségét játszásra testvérének, aki vendég volt. Ezért a Bor nem-béli Bánk bán karddal ölte meg a királynét. Az elbeszélő forrás az esemény idejét sem pontosan tudja, 1212-re teszi. A Pozsonyi Krónika szinte ugyanazokkal a szavakkal írja le ez eseményt, de feltűnően emeli ki, hogy Gertrud Németországból való. Ez a szöveg sem ismeri a helyes időpontot, hanem 1212-re teszi, és a nagyúr nevét is torzítja (Wankbanus de genere Woor). Mügeln Henrik német nyelvű krónikájában a királyné fivérének, a püspöknek adja a nagyúr feleségét, aki erőszakkal tartotta őt ágyasnak. Emiatt ütötte agyon a fejedelem a királynét. Ez a forrás sem adja pontosan a sértett úr nevét (Bankan), főleg pedig a testvér főpapot is eltéveszti, a kalocsai helyett babenbergi püspöknek jelöli meg, tehát az ott nem levő bambergi püspököt helyettesíti be. A Szentgyörgy-hegyen őrzött Krónika hangsúlyozza a meráni fejedelemnő Gertrud német voltát (ein Dewtsche), de nem említve okot üteti agyon szégyenteljesen egy főúr (Bangban) által, szintén téves időpontban (1212). Ez a forrás Magyarországon ezt követő nagy szomorúságról tud. Bár mindezt Baróti Lajostól Unger Mátyásig mende-mondának minősítették, még Kristó Gyula és Makk Ferenc is azzal vonták kétségbe a krónikák beállítását, hogy Bánk felesége idős matróna, nagymama korú lehetett. Domanovszky Sándor helyreállította a helyes 1213 évi dátumot és pályafutási adatokkal érzékeltette a büntett elkövetőinek szereparányát: Bánk a szervezkedés vezetője, Péter ispán a fő kivitelező, Bánk veje, Simon beregi birtokos a gyilkosságban bűnrészes volt.

Külön kérdés, milyen volt az egyház álláspontja. Erről Albericus Trium Fontium francia

ciszterci szerzetes érdekes képet ad: a szervezkedők János esztergomi érseket is megkérdezték terveikről, a királyné megöléséről, ő így felelt: „Reginam occidere nolite timere bonum est si omnes consenserint ego non contradico”. Az összeesküvők ezt jóváhagyásnak értelmezték: „A királynét megölni ne féljete: jó, ha mindnyájan beleegyeztek, én nem ellenzem”. Pedig az érsek talán úgy írta nekik: „A királynét megölni ne akarjátok; félni jó, ha mindnyájan beleegyeztek, én nem, ellenzem”. Utóbbi igazolhatta, hogy András király 1214-ben a pápához intézett levelében kipróbált hűségűnek jellemezte az érseket. A merénylet egy vadászat kihasználásával történt, a pilisi erdőben, ahol a királynéi udvar és vendége VI. Lipót osztrák herceg mulatoztak. A herceg és Berthold érsek nagy nehezen megmenekültek, de Gertrudot gyermekei szeme láttára lekaszabolták mezei sátrában. Berthold papjait és szerzeteseket is bántalmaztak (1213. szeptember 28.). Hogy Gertrud volt éppen a király helyettese, az is mutatja, hogy a merényletkor veszett el a király egyoldalú nagypecsétje. Ez kényszerítette ki 1216/17 során számos királyi adománylevel megújítását és megerősítését. Hogy népszerűtlenségét a király csökkentse, a kalocsai érseket András két püspök kíséretében külföldre küldte. Az érsek ekkor elidegenítette Gertrud 7000 márkát érő kincseit, amiért András király bepanaszolta őt a pápánál. De 1214-ben sem titkolta az uralkodó a szentatya előtt, hogy Bertholdot „forrón szerette és mások fölé emelte, ezzel csaknem az egész ország nagyobb és kisebb rangú embereinek gyűlöletét” vonta magára.

Gertrud emléke tovább élt férjében, gyermekeiben Magyarországon és Thuringiában. Kegyelettel emlékeznek rá II. András azokban az 1217. és 1222. évi intézkedéseiben, amelyekkel a veszprémi egyházat birtokokkal kárpótolta a keresztes hadjárat költségeire elvett Gizella-koronáért és más értékekért. Az adományokért kikötötte, hogy Gertrud eltemetése napján évente előbb 20 misét, majd 12 misét mondjanak. A ki-

rálányt előbb legkedvesebb feleségének, utóbb jó emlékének nevezi. Így érthető, hogy Szent Erzsébet 1227-ben, amikor – mint három hete megözvegyült asszony –, leányt szült, Gertrudnak nevezte el. Ez mint Gertrud von Altenburg a 13. század második felében zsoldároskönyvet készítettett, s ebbe nagyanyja, Gertrud magyar királyné halála napját is bevezettette. Még az 1353-ban készült Hedvig-kódexben is ábrázolták az Andechs-Meráni ház tagjai sorában Gertrudot, Magyarország királynéját, Bertholdot mint Aquileja patriarcháját, Eckbert bambergi püspököt. Az 1451-ben pergamenre írt Hedvig-legenda kézirat az Andechs-Meráni ház családi képén is helyet kapott Gertrud, Magyarország királynéja. Megőrizték Szent Erzsébet köntösét is, ami előbb Gertrud magyar királyné koronázási palástja volt (ein Khönigin von Hungern gekhröndt).⁴

II. András éppen úton volt hadinépével Oroszországba, amikor Leleszen megkapta a rettenetes hírt a felesége elleni merényletről. Legott visszafordult, hogy a gyilkosokon bosszút álljon. Mint legfőbb ítélőbíró, Péter ispánt karóba húzatta, és birtokait elkobozta. Másokat is kivégeztetett, de a főbbek elkerülték a hasonló büntetést. Az egykori millenniumi történetírás (Baróti Lajos) szerint voltak, akik uruk elől Lengyelországba futottak, s voltak, akikről nem tudódott ki, hogy részük volt a bűnös merényletben. Az újabb történetírás is magyarázatokat keresett. Dümmerth Dezső elfogadta, hogy szerepet játszhatott ebben II. András „energiátlansága”, de bizonyosnak vette, hogy az uralkodó előtt ekkor tárulhatott fel teljesen az a mély szakadék, mely a királyi akarat önkénye és az alattvalók között kialakult. Kristó Gyula több elemző és összefoglaló írásában is kiemelte, hogy más merénylők csak jóval később bűnhődtek. Bánk csupán a nádorságát veszítette el, de pozsonyi ispán lett. Bánk veje, Simon sem szenvedett bántódást 1213-ban. Magyarázatul a tornyosuló bel- és külpolitikai nehézségek szolgáltak, amelyek nem tették lehetővé a királynak, hogy következetesen leszámoljon az

összeesküvőkkel. A későbbiekből derül ki, hogy Bánk részese volt a szervezkedésnek, de nem vezére. Nem tekinthető történeti ténynek több krónika mondata Bánk egész nemzetségének elrettentésül szánt kiirtásáról (Pozsonyi Krónika: in omni genere Wakbani... est sanguis effusio subsecuta; a 14. századi magyar krónikaszerkesztmény: in omni genere Bank bani... sanguinis effusio subsecuta; Mügeln Henrik német nyelvű krónika: Bankan... den geslecht Boor... wart getötet das gancz geslecht Bankan; a Szentgyörgy-hegyen őrzött Krónika: Bangban mit al seinem geschlechte war getilget). Mindezekben feltűnő a főúr nevének is torzulása. Dümmerth Dezső utalt arra a lehetőségre, hogy András felismerte, annyira szeretett felesége maga is oka volt halálának, illetve, hogy az áldozat németjeinek uralmát senki sem akarta tovább tűrni, ezáltal volt növekvő szakadék a nemesi nemzet és az uralkodó között.

A király mindenesetre tett olyan szervezeti lépést is, ami erősítette az államberendezkedést: 1214 óta ismert a tárnokmesteri tisztség. Első ismert betöltője Salamon volt, akinek apja, Miska vette magához a merényletkor a gyermek Bélát (comes Miska, magistri Salomonis). Konszolidációt mutat az is, hogy 1215-ben Berthold főpap visszatért Magyarországra és megbékélt sógorával. András egyházpolitikáját utólag igazolni látszott, hogy az érseket 1217-ben az aquilejai kanonokok patriarchává választották. Berthold távozása azonban könnyített is az uralkodó helyzetén. A merániaktól való – talán maga elől is rejtett – királyi eltávolodás jele a franciás dinasztikus orientáció is. II. András 1216-ban feleségül vette Courtenay Jolánta latin császárléányt. Ennek udvarában már ott volt az aragóniai származású Tota asszony, akinek férjét egykor András száműzte, és birtokaitól megfosztotta. 1221-ben Tota visszakapta birtokait. A király úgy említi Tota úrnőt, mint aki feleségének mindig társaságában szolgál (continuo sue societatis... famulatum). Ez a változás bátorította Tota asszony fivérét, Simon

comest, hogy Magyarországon megtelepüljön. 1223-tól fogva nem kevésszer szerepel királyi oklevelekben az Aragóniából beköltözött, az Aragóniai vagy éppen Latin Simon ispán. Nem véletlen, hogy még előbb, 1220-ban Béla ifjabb király oklevelében is ott van a Latin Simon ispán. Mint nővére örököse lett a Nagymartoni család őse. András királyt fiai, elsősorban Béla időben rávették, hogy számoljon le a még élő összeesküvőkkel. Így fosztotta meg 1228-ban fiai, püspökei és bárói tanácsára hivatkozva a bűnrészes Kacsics nembeli Simon bánt jószágitól, még az évben annak két erdélyi, 1229-ben pedig több Nógrád vármegyében lévő birtokát híveinek adta. Amikor pedig 1235. szeptember 21-én a király hirtelen meghalt, a pilisi ciszterciak azt szerették volna, hogy első felesége Gertrud mellé temessék.⁵

Itt helyénvaló visszatérni, mi történt a megölt királyné földi maradványaival? A zavarossá vált időben nem volt mód arra, hogy reprezentatív, a hívek és hívők tömeges megjelenésére alkalmas helyen, legalább az egész rokonság jelenlétében vegyenek búcsút az elhunyttól. Ellentmondásos személyiségének férje és szűkebb környezete által való megértése magyarázza, hogy a laikus imvestúra, szimónia és nepotizmus vétkeit legalábbis fedező asszony temetése helyéül szerzetesrendi, a tetthelyhez közel fekvő épületegyüttes jöhetett szóba. Ez az oka annak, hogy Gertrud sírhelyét még a 20. század közepéig sem lelték meg. Jellemző, hogy a művészettörténeti topográfia olyan elismert képviselője, mint Genthon István egyik munkájában egyszerre több temetkezési helyet jelölt meg; a Komárom megyei Keszthölchöz számított Klastrompusztán volt pálosrendi Szent Kereszt kolostor romja szerepel egyfelől, hogy ide temették Gertrudot, aminek csak helye ismeretes, épületrom nélkül. Majd a Pest megyei Pilisszentkeresztnél a pilisi ciszterci templomot és apátságot tárgyalja, utalva a pomázi Nagykovácsi pusztára, ahol azok romjai maradtak fenn, ahová a meggyilkolt Gertrudot 1213-

ban eltemették. Az utóbbi mellett meggyőzően Gerevich László döntött, felfogását a magyar és német történettudomány is magáévá tette. A széttört kőszarkofág fülkéit árkádok alatti szentek és királyok ülő alakjai s angyalfejek tölthették ki, ami franciás stílusban Villard de Honnecourt feltételezhető közreműködésével készült el. De az a végső, gazdag forma már az 1225/30-as évek közt született meg, amikor a király már nyíltan emlékezhetett első feleségére. Ez idő tájt, 1226-ban Kálmán halicsi király, mint szlavóniai herceg emlékezett anyja, Gertrud kegyességére, s megindulva az annak halála miatti keserűségtől, kérte apját, hadd adományozhasson a hajszentlőrinci kolostornak egy kikötőt. II. András hasonlóan érezhetett, amikor hozzájárult ehhez.⁶

Emléke ugyanis Gertrud királyné erőszakos halála után is mindig foglalkoztatta családtagjait. II. András és Gertrud gyermekei közül elsősorban a tetthelyen jelenlévő idősebb fia, Béla (született 1206. november) nem felejtette. Aligha kétséges, tudta, apja számára mint trónutódlásra alkalmas személy volt fontos, de anyja hozta világra úgy, hogy közben apja a Bakony erdeiben vadászott. Ezt az idős királlyá lett Béla 1267. évi oklevele említi, megerősítve apja adományát a veszprémi Szent Mihály egyháznak, amit akkor tett, amikor Veszprém körül, Billege mellett vadászva meghallotta a hírt nagyon várt fia születéséről (*silvatice venationis solatio... intellectu... proles... eidem plurimum exoptata nati essemus*). A kis gyermek erősen vonzódhatott róla gondoskodó anyjához. A gyilkosság helyszínén jelen volt öccsével, Kálmánnal (született 1208-ban) együtt. Egy pontatlanságotól hemzsegő német nyelvű krónika szerint Bánk bán vette ki áldozata karjaiból a két fiút, mondván nem tesz semmit örökös uraival (*erbherren*). Valójában okleveles bizonyossága annak van, hogy a jelen lévő Miska vasvári ispán gondoskodott a fiúgyermekek biztonságáról, és nevelte Bélát néhány hónapon át. Jutulmul 1214-ben a királyi várföldekből két

birtokot kapott Zalában. Ezután tétette Béla fejére a koronát atyja, mint ifjabb királynak, aki külön udvartartást kapott. Újra felkorbácsolhatta Béla érzelmeit, hogy amikor András király 1217-ben és 1218-ban a Szentföldön keresztesként tartózkodott, fiát éppen Bertholdra, Gertrud testvérére bízta, aki német birodalmi területen, a krajnai Stein várában vigyázott a fiúra. Így mire Béla felcseperedett, szívből emlékezett vissza néhai anyjára, amit egyházpártolással is kifejezett. Béla, mint szlavón herceg a topuszkói apátságot többek közt Gertrud lelki üdvéért adományozta meg a Gora megyei nyestadóból átengedett 20 márkával 1225-ben. Majd a Buda melletti szigeten lévő Szent Mihály egyháznak anyja lelki üdvéért adott egy malmot 1227-ben. Ilyen lelki tényezők érlelték meg benne, hogy tovább kutasson anyja gyilkosai után, és azokat legalább elkésve megbüntesse. 1235. október 14-én királlyá koronázták, s ez amúgyis

alkalom volt az apját szolgáló főméltóságok felmentésére, közülük Apod fia Dénest az új király megvakíttatta, többeket börtönbe záratott, és birtokaikat elkobozta az anyja elleni összeesküvésben való részvételük miatt. Végül 1240. április 6-án a király megvádolta Bánk volt bánt a Gertrud élete elleni konspirációban való részvétel büntette miatt, megfosztva őt birtokaitól, aminél súlyosabb büntetést érdemelne, hiszen felségsértést követett el (pro crimine lese maiestatis). Ezeknél a jogi és politikai igazságszolgáltatásoknál magasabb, erkölcsi síkon foglalkoztatta nőtestvérüket, Erzsébetet látomásaiban, álmaiban a bűnös, de bocsánatot érdemlő anya. Az először bűnősként neki megjelenő anya sok imára készítette őt, aminek eredményeként végül mint bocsánatot nyert megigazult jelenített meg neki.⁷

Székely György

JEGYZETEK

¹ Révai Nagy Lexikona III. k. Bp., 1911. 194. (a továbbiakban: Révai.); *Gyula Kristó–Ferenc Makk*: Die ersten Könige Ungarns. Herne, 1999. 372–376. (a továbbiakban: Gy. Kristó–F. Makk.); Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I–II. k. (Főszerk.: Székely György, szerk.: Bartha Antal). Bp., 1984. 1090, 1160, 1249, 1269–1272, 1280–1281, 1290, 1303, 1316, 1392, 1542–1543, 1701. (a továbbiakban: Székely Gy.–Bartha A.); *Győrffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. k. Bp., 1963–1998. I. k. 523, 543, II. k. 214, 225. (a továbbiakban: Győrffy Gy.); *Zsoldos Attila*: A királynéi intézmény az Árpádok korában. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Bp., 2003. 131–132, 154, 222, 229, 234. (a továbbiakban: Zsoldos A.); *Wertner Mór*: Az árpádkori ország- és udvarbírák genealogiája. Turul, 19. (1901) 17. (a továbbiakban: Wertner M. 1901.); *Wertner Mór*: Megjegyzések „A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig” című munkára. Turul, 20. (1902) 29.; *Magyar Életrajzi Lexikon I–III. k.* (Főszerk.: Kenyeres Ágnes). Bp., 1967–1981. 105. (a továbbiakban: Magyar életrajzi); *Dümmerth Dezső*: Az Árpádok nyomában. Bp., 1977. 382, 384, 387, 389–390, 410. (a továbbiakban: Dümmerth D.); *Szalay József*: A Magyar Nemzet Története I–IV. k. (A Millennium alkalmából átdolgozta és sajtó alá rendezte: Baróti Lajos). Bp., 1895. I. k. 248, 416–417. (a továbbiakban: Szalay J.–Baróti L.); *Alois Schütz*: Das Geschlecht der Andechs-Meranier im europäischen Hochmittelalter. In: Herzöge und Heilige. Das Geschlecht der Andechs-Meranier im europäischen Hochmittelalter. (Hrsg.: Josef Kirmecir–Evamaria Brockhoff). Regensburg, 1993. 69, 72, 84, 109, 272. (a továbbiakban: A. Schütz.); *Genthon István*: Magyarország művészeti emlékei I–II. k. Bp., 1961. II. k. 302, 305. (a továbbiakban: Genthon I.); *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp., 1946. 164.

² Gy. Kristó–F. Makk: i. m. 374.; Székely Gy.–Bartha A.: i. m. 1069, 1283, 1545.; A. Schütz: i. m. 85, 131–132, 142.; *Klaniczay Gá-*

bor: Szent Erzsébet a középkori Európában. História, 29. (2007) 5–6. sz. 61.; *Joachim Wanke–Joseph Ratzinger–Fulbert Steffensky–Heribert Arens*: Glaube und Liebe. Meditationen zu Elisabeth von Thüringen. Leipzig, é. n. 123. (a továbbiakban: J. Wanke–J. Ratzinger etc.); *Farkas Ildikó*: Árpádházi Szent Erzsébet. História, 29 (2007) 5–6. sz. 55–56.; Szalay J.–Baróti L.: i. m. I. k. 247, 249.; *Hermann Mulhaupt*: Elisabeth von Thüringen – ein Leben voller Liebe. Biographischer Roman. Leipzig, é. n. 5–19.; Dümmerth D.: i. m. 384, 399.; *Csontos János*: II. Endre és Gertrud arképei egy XIII. századbeli stuttgarti codexben. Századok, 20 (1886) 56–58.

³ Gy. Kristó–F. Makk: i. m. 375–377.; *Karl Hampe*: Das Hochmittelalter. Geschichte des Abendlandes von 900 bis 1250. Köln–Graz, 1963. 346–347. (a továbbiakban: K. Hampe); Révai: i. m. 194.; Székely Gy.–Bartha A.: i. m. 1278, 1281–1284, 1290, 1308, 1412, 1544–1545, 1701.; Szalay J.–Baróti L.: i. m. I. k. 248.; *Erich Maschke*: Das Geschlecht der Staufer. München, 1943. 51, 159. és családfa melléklet; A. Schütz: i. m. 73, 76–78, 85, 109, 131, 205.; Genthon I.: i. m. II. k. 144–145.; Zsoldos A.: i. m. 156–157.; III. Ince kiemelkedő hatalmára és az invesztitúra harcban a császárlélteltek küzdelmeiben való aktív szerepére: *Albert Wucher*: Die Geschichte der Päpste von Petrus bis Johannes Paul II. Erfstadt, 2007. 119–122.

⁴ Szalay J.–Baróti L.: i. m. I. k. 247–248, 251–252.; Wertner Mór: Meráni Gertrud gyilkosai. Erdélyi Múzeum, 14 (1897) 271, 275–276. (a továbbiakban: Wertner 1897.); Gy. Kristó–F. Makk: i. m. 376–380, 382.; Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars (Hrsg.: Gabriel Silagi). Sigmaringen, 1991. 144, 150–151.; Székely Gy.–Bartha A.: i. m. 1282, 1284–1287, 1304–1305, 1309, 1323, 1545, 1702.; Wertner M. 1901.: i. m. 17, 61.; Zsoldos A.: i. m. 120, 124, 156–157.; Hóman Bálint: Magyar történet. A rendiség kialakulásának kora (Bp., é. n.) 69, 73. (a továbbiak-

ban: Hóman B.); *Mátyás Flórián*: Népmondák és történeti adatok Gertrud királyné erőszakos haláláról. *Századok*, 41 (1907) 880, 884–885. (a továbbiakban: Mátyás F.); *Dudás Gyula*: Petur bán és Péterváradja. *Századok*, 40 (1906) 84.; *Balla Antal*: Magyarország története. Bp., é. n. (1942) 36. (a továbbiakban: Balla A.); *Magyar Életrajzi*: i. m. I. k. 105.; *Scriptores Rerum Hungaricarum*. I–II. k. (Ed.: Emericus Szentpétery). Bp., 1937–1938. I. k. 464–465. II. k. 41–42, 206, 281. (a továbbiakban: SRH.); *Kosáry Domokos*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába I. Bp., 1951. 89, 93.; *A magyar nép története*. Bp., 1963. 45, 717. (Karácsonyi Béla szerzői része); K. Hampe: i. m. 347.; *Unger Mátyás–Szabolcs Ottó*: Magyarország története. Bp., 1973. 31.; Dümmerth D.: i. m. 388, 390, 395, 397.; *Gutheil Jenő*: Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból (1002–1523). Veszprém, 2007. 12. és 14. szám (a továbbiakban: Gutheil J.); A. Schütz: i. m. 84, 90, 131–132, 196, 205, 228, 235, 248.; J. Wanke–J. Ratzinger etc. i. m. 124.

⁵ Szalay J.–Baróti L.: i. m. I. k. 252, 272.; Gy. Kristó–F. Makk: i. m. 380.; Székely Gy.–Bartha A.: i. m. 1169, 1279, 1286–1287, 1345, 1373, 1545.; Dümmerth D.: i. m. 391, 393, 411, 413.; *Magyar Életrajzi*: i. m. 105.; SRH.: i. m. II. k. 42. (*Chronicon Posoniense*); SRH.: i. m. I. k. 465. (*Chronici Hungarici compositio sacculi XIV.*); SRH.: i. m. II. k. 206. (*Chronicon Henrici de Mügelin Germanice conscriptum*); SRH.: i. m.

II. k. 281. (*Chronicon, quod conservatur in Monte S Georgii*); Mátyás F.: i. m. 881.; Révai: i. m. 194.; Zsoldos A.: i. m. 131–132, 234.; *Pór Antal*: Bánk bán Melindája. *Erdélyi Múzeum*, 7 (1890) 498.; Györfly Gy.: i. m. II. k. 225.; *Szentpétery Imre*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I/1. Bp., 1923. 393, 443, 463, 485, 495, 528, 538, 557. szám; Hóman B.: i. m. 74.; *S. Kiss Erzsébet*: A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez. Szeged, 1971. 28.; A. Schütz: i. m. 90, 94–95.

⁶ Genthon I.: i. m. II. k. 160, 269–270.; Gy. Kristó–F. Makk: i. m. 380.; Dümmerth D.: i. m. 391.; Székely Gy.–Bartha A.: i. m. 1345, 1373, 1412.; A. Schütz: i. m. 86, 225.; a ciszterciek építészeti változásai általában a korai XIII. században: *Christopher Brooke*: Die Klöster. Geist. Kultur. Geschichte. Erfstadt, 2007. 174.

⁷ SRH.: i. m. I. k. 464. (Domanovszky Sándor jegyzete); Balla A.: i. m. 38.; *Magyar Életrajzi*: i. m. I. k. 46, 164, 592, 844.; Gutheil J. 24. szám; A. Schütz: i. m. 103.; Dümmerth D.: i. m. 408, 410, 412–415, Gy. Kristó–F. Makk: i. m. 374–375, 380–381, 398–399, 401.; SRH.: i. m. II. k. 206. (*Chronicon Henrici de Mügelin Germanice conscriptum*); Mátyás F.: i. m. 881.; Szalay J.–Baróti L.: i. m. I. k. 253.; Székely Gy.–Bartha A.: i. m. 1287, 1345. (Kristó Gyula szerzői része); Wertner M. 1897.: i. m. 274.; *Hazai Okmánytár VIII. k.* (Szerk.: Nagy Imre etc.). Bp., 1891. 24. szám; Zsoldos A.: i. m. 176.

FEJÉR VÁRMEGYEI CÉHZÁSZLÓK MINT HERALDIKAI KÚTFŐK

„Minden...böcsületes...céhnek mestere, mester legények, tanuló inasok, minden esztendőben úrnapon, és annak octavájáig reggel szokás szerinthez istennek dicséretére gyülekezzenek, azután az maga céhbéli zászló alatti kiki keresztény ájtatossággal processioval járjon”, ugyanis *„minden katolikus czéhbéliek egy legény által könnyen vihető zászlójukkal mulhatatlanul meg jelenni tartoznak”.²*

A 19. és a 18. század elején keletkezett céhlevelek, amelyekből idéztünk, arra utalnak, hogy a céhzászlók alapvető rendeltetése – valójában már a 17. század elejétől – Magyarországon is az úrnapi körmeneteken való részvétel. Az eredetileg világi, hadi rendeltetésű céhzászlók Magyarországon is szerepet kaptak az egyházi processiókon, a feltámadási és úrnapi körmeneteken saját zászlójuk alatt vonultak fel az iparos céhek. A reformáció idején ugyan ezek természetesen szüneteltek, de az ellenreformáció kezdetével az egyház s az állam rendelkezései általánosan előírták az egyházi körmeneteken való részvételt. A 17. század elejétől a céhek városvédők, fegyveres szerepe háttérbe szorult, a céhzászlók külső megjelenése folyamatosan egyházi jellegűvé alakult. Ennek egyik legfőbb jellegzetessége, hogy a korábban hangsúlyos céhjelvények helyett a védőszentek, s egyéb bibliai jelenetek képei foglalták el a zászlókon a fő helyet. Az uralkodói, ország-, vármegye-, város- és céhcímerek hangsúlytalan, „járulékos” szimbólummá zsugorodtak. A céhzászlókat már nem a céhek székházában, hanem a plébániatemplomokban őrizték. A céhzászlókról tehát fokozatosan lekopott a militáns szubsztancia, s kizárólag a felvonulások, de főképp a körmenetek egyházi díszjelvényeivé váltak.

A céhzászlók funkciója következképpen apránként összefonódott az ellenreformáció rekatolizációs törekvéseivel, az uralkodó dinasztia centralizációs politikájával, amelynek az egységes római katolikus vallás és a céhtestületek hatékony központi ellenőrzése egyaránt célkitűzései közé tartozott. A céhrendszeren keresztül a

római katolikus egyház jelentékeny befolyást gyakorolt az egész társadalomra, és ez a megállapítás a céhek közvetlen utódaira, az ipartestületekre is áll. Az elmondottak alapján a céhek elsőrendű gazdasági jelentőségük mellett igen fontos ideológiai, vallási tartalommal is bírtak.

A céhzászlók külleme, alakja és mérete az újszülött funkciónak megfelelően megváltozott. A demonstrációk és processiók nyújtották a legmegfelelőbb alkalmat a céhtestületek ünnepélyes, nyilvános, közéleti szereplésére. Ez okból, s minthogy az egyház igen nagy súlyt helyezett a körmenetek fényének emelésére, a céhek belkényyszerültek az olykor hatalmas anyagi teherbírással vállalt monumentális, költséges zászlók elkészítésébe. A zászlókészítés költségei egyébiránt is mindenkor magasak voltak. A veszprémi belső molnár céh 1836–1837. évi számadása szerint összesen 514 forint és 16 krajcárba került a hat féle iparos által készített zászló. A céhtagok húzódoztak a zászló elkészítésétől, s annak – túlzott méretét és súlyát tekintve – meglehetősen fáradságos hordozásától. Különösen sérelmesnek tartották mindezt a helvét hitvallásúak; ezért a céhek olyanokat fogadtak fel, akik a körmeneteken a felvonuló mesterek előtt a zászlót hordozták. A veszprémi molnárok zászlóhordozásért két forint harminc krajcárt fizettek ki 1840-ben, zászlóőrzésért két forintot 1844-ben. A győri csizmadiák zászlajuk csináltatásáért közel 1619 forintot fizettek 1840-ben, amely az általuk vásárolt belvárosi céhház 3700 forintos vételárához viszonyítva is tetemes költség. A kiadásokhoz természetesen hozzászámítandó a zászlószentelési szertartás vendéglátási ráfordítása is, amely a csizmadiáknál csaknem hétszáz forintot tett ki. A céhzászlók előállításához a céhek egyrészt hitelért folyamodtak, másfelől a tekintélyes összeg előteremtésére zászlópénzt szedtek a remeklő mesterektől.³

A Fejér vármegyei sármelléki patakmolnárok forintban és krajcárban elszámolt, közel 1056 forint összköltségvetésű zászlókészítési számadása az alábbi tételeket rögzítette 1827-ben:

„Pesten 12 rőf damasztért: 90,00
 Budán zászlórúd képfaragónak: 25,00
 Budán piktornak két képért: 100,00
 Budán gombkötőnek rojtért és kvastliért: 560,00
 Budán szabónak zászlóvarrásért: 15,00
 Budán a zászlónak egy ferslag csináltatásáért: 4,30
 Pesten öt rőf zászlópántlikáért: 8,30
 Fehérváron gombkötőnek rúd mellett levő aranyrojtért:
 86,15
 Fehérváron a rúd végén levő kereszt elkészítéséért:
 65,00
 Fehérváron szabónak rojtfelvarrásért: 3,00
 Fehérváron szíjgyártónak rúdtartókért: 15,00
 Fehérváron rúdhosszabbításért: 7,30
 Fehérváron két fontos gyertyáért a zászló mellé: 5,48
 Fehérváron gyertyákra való rézkoszorúkért: 6,00
 Fehérváron egy kétfőkosz sublótért a zászlónak: 15,00
 Budára kétszeri felmenetelért elpakolással együtt:
 49,35⁴

A zászló elkészítéséhez hétféle iparos munkája szükségeltetett, ehhez járult az anyagvásárlás és utazások költsége. A tételek között a legszembetűnőbb a gombkötőnek megfizetett közel 646 forint; feltételezhető, hogy munkadíját az aranyrojtózás és a bojtok anyagára emelte meg. A kiadások között magas a kereskedők részére megtérített közel százötven forint, valamint a festőnek kifizetett száz forint.⁵

Alkalmasint egy-egy céh olyan díszes és hatalmas céhzászlót készítettett, hogy 8–10 legény is nehezen tudta felemelni, s 20–25 ember hordozta. II. József reformintézkedése éppen ezért azt célozta meg, hogy legfeljebb három legény által könnyűszerrel hordozható zászlókat célszerű készíttetni. A 30 cikkelyt tartalmazó 1813. évi általános céhszabályzat („Közönséges Czéhbeli Czikkeleyek A' Mesterség Üzés Végett Való Társaságok És Czéhek' Számára [Budán, 1813]”) XXX. articulusa további egyszerűsítésről intézkedett.⁶

A céhek tárgyi emlékei közt a zászlók nem csupán a szervezeti élet objektív kútfoi. A céhes zászlóhasználat eredete és szokásanyaga nemcsak a céhek belső életének egy szegmensét tárják fel; vizsgálatával megismerhető a modern kor előtti évszázadok vallásos motívumokkal átszőtt szelleme, a mindenkori kormányzati hatalom politikájának ideológiával átítatott befolyása a különböző társadalmi struktúrákba. Általuk megvilágíthatóak a kézműves társadalom, majd az iparral foglalatkoskodó polgárság vallási szerepének motivációi, valamint a helyi hatalmi relációk kusza szövevénye. A zászlók ábrázolásai (feliratok, évszámok, képek, jelvények, címerek) szervezettörténeti adatokkal, szakmatörténeti és heraldikai információkkal szolgálnak. A heraldika, szfragisztika, vexillológia, inszigniológia keretei közt, azon átnyúlva –

Nagybákay Péter megállapítását kölcsönözve – néprajzi, technika- és viselettörténeti, iparművészeti, gazdaság- és társadalomtörténeti, valamint a keresztyén ikonográfiával és szimbolikával kapcsolatos adatok birtokába jut a kutató.⁷ Áttekintésünkbe a céhrendszer megszűnését követő időszakban keletkezett iparosegyleti zászlókat is beemeltük. Indoka, hogy a céhes rendszer adminisztratív eltörlesztését (1872. évi VIII. törvénycikk) követő évtizedekben sem váltak semmissé az évszázados céhszokások, továbbélt a köztudatban a céhek eszmevilága, kultikus tárgyainak tisztelete és használata. A kézműves-iparos társadalom szervezeti szellemisége évtizedek múltával is hatott a jogszabály nyomán életre hívott, szakmánként tagolt ipartársulatokban, utóbb az iparosok temetkezési, képző, segélyező és egyéb kulturális jellegű egyesületeiben. Noha történetileg nem kellőképpen indokolt, tanulmányunkat megtoldottuk a kútfokkal nem rekonstruálható históriájú, s máshova nem sorolható földműves jellegű, egyleti zászlók témakörével.

A kutatások jelen állása szerint a mai Fejér megye területén, intézményeiben mindösszesen tizenhét céhzászló, hat iparosegyleti és öt földműves társulati zászló maradt fent, holott közel hattucat céh, s számtalan egyesület működött az egykori vármegyében. Ugyan tudomásunk van a székesfehérvári szabók 1512-ben nyert privilegiumáról, mindazonáltal a helyi céhek tömeges megalakulására – a másfél százados oszmán-török uralom következtében – csupán a 17–18. század folyamán került sor. A fennmaradt legkorábbi céhlevelek és privilegiumok alapján 1652-től a székesfehérvári mészáros, 1692-től a székesfehérvári fazekas, a székesfehérvári szűcs, 1693-tól a székesfehérvári kádár, 1694-től a székesfehérvári kovács, 1695-től a székesfehérvári bognár (utóbb: egyesült bognár, esztergályos, kaskötő és nyerges) céh léte ismert.⁸ Fejér vármegyében a 17. század végétől mintegy 23 féle céh kapott működési engedélyt, utóbb 44 úgynevezett vármegyei és 32 külön székesfehérvári céhet (összesen 76) azonosítottak a 17–19. század közötti időszekekre vonatkozóan. A vármegyeszékhelyen kívül a térség mezővárosai; Mór, Csákvár és Bicske váltak a legjelentékenyebb céhközpontokká. Ezen felül a kisebb települések mestereit elsősorban a sármelléki (központja Szabadbattyán) és a vétesaljai (Lovasberény központtal) járásokban felállított céhek tömörítették. Mindazonáltal a kisebb mezővárosokban és falvakban leggyakrabban néhány iparág képviselőiből álló, úgynevezett egyesült céhek létesültek.⁹

A 29 zászló jelentékeny hányada származik Székesfehérvárról, mindössze két-két céhzászló csákvári, illetve sármelléki (járási), kilenc műtárgy eredete meghatározhatatlan. A tizenhét céhzászló közül tizenhetet a székesfehérvári Szent István Király Múzeum gyűjteménye őriz, egyet a Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum,

a féltucatnyi iparosegyleti zászlóból négy a Szent István Király Múzeum, kettő a Székesfehérvár felsővárosi Szent-Sebestyén templom tulajdona, az öt földműves jellegű zászló közül egy a Szent István Király Múzeum újkortörténeti gyűjteményébe, két-két példány a Szent-Sebestyén templomba, valamint a Székesfehérvár belvárosi Szent István Székesegyházba került. Ezek a zászlók a 18. század nyolcvanas éveit követő közel négy emberöltő termékei. A céhemlékek között ez a viszonylag rövidnek mondható életkor a zászlótextíliák múlandóságának következménye. A céhes zászlók közül négy 18. századi; legkorábbiak az 1782-ben készült lakatos és a magyar varga céhzászló, tizennégy a 19. századból való. Az iparosegyleti zászlók fele-fele arányban a 19. és a 20. század első feléből eredeztethetőek, a földműves zászlók közül három 19., kettő 20. századi. Évszám 22 zászlón található, a keltezéssel el nem látott, vagy restaurálásra szoruló, ám a zászlótextíliák vizsgálata alapján igazoltan 19. századi műtárgyak száma hét.¹⁰

A zászlók vizsgálatokor a következő szempontokat tartottuk szem előtt. Kronológiai sorrendben, először a zászlaján címert vagy heraldikai attribútumot illusztráló céhes, majd az iparosegyleti, végül a külön tagot képező, földműves egyesületi zászlók bemutatása kerül terítékre. A korábban ismertetett és publikált zászlók¹¹ leírásától, továbbá a műtárgyak állapotának és restaurálási paramétereinek analizisétől jelenleg eltekintünk.

A Lakatos Céh 1782. évi fecskefarkú zászlajának (Szent István Király Múzeum, a továbbiakban: SzIKM) nagysága 145x120 centiméter, anyaga egylapos, három részből varrt kék selyem, körben rojtozattal. Színoldalának közepén, ovális képen, ülő Szent Pál könyvre könyököl. Körülötte festett ovális képkeret batér- és pálmaággal övezve. A nagy kép körül négy kis címer található: kiscímer, Székesfehérvár címere és lakatos céhjelvény: két kulcs, keresztben lakattal és sarkantyúval, valamint falióra két puskával. A kép feletti felirat: „S. PAULE O. P. N.” (Ora Pro Nobis, könyörögj érettünk). A zászlót aranyozott növényi mintasor keretezi, elszórtan kis virágokkal. A hátoldal középső nagy képén Szent Péter, felette felirat: „S. PETRE O. P. N.” Ezen az oldalon is ugyanúgy helyezkednek el a kisebb címerek. A műtárgy textíliájának középső része az eredeti szövettel toldott.¹² A Lakatos Céh legelső artikulussait Székesfehérvár törvényhatósága 1695. január 14-én hirdette ki. 1716-ban a székesfehérvárit a budai céh bekebelezte, 1718. július 5-én viszont a székesfehérvári lakatosok önálló testületként kaptak alapszabályokat. A Szent István Király Múzeum őrzi a székesfehérvári lakatosok évszám nélküli pecsétnyomóját.¹³

A Magyar Varga Céh 1782. évi fecskefarkú zászlajának (SzIKM) mérete 140x205 centiméter, anyaga egylapos, három csikból varrt bordó brokátselyem, körben sal-

langgal díszített aranyrojttal. A színoldal közepén barokkos, ezüstszállal hímzett keretformában olajkép, körben növénydísz keretezi. A képen jelenleg nem látható bibliikus alakok ábrázolása. A kép alatt hímzett felirat, hímzett ezüst keretben követve a kép vonalát: „A BETSÜLETES MAGYAR VARGA CZÉH ZÁSZLÓJA MDCCLXXXII”. A mezőben elszórtan hímzett flitterekkel díszített apró virágcsokok. Sallangjai három centiméterre egymástól fémszalagból és flitterből álló kis díszítményekkel gazdagítják a rojtot, a fecskefarkakra díszbojtokat kötöttek. Jobb felső sarokban varga céhjelvény: cipő és cipéscsésze. A hátoldalon Szűz Mária a kised Jézus Krisztussal; felirata, a képet keretező hímzés, a virágcsokok és a céhjelvény ugyanazok. A Magyar Varga Céh artikulussait 1695. január 14-én hirdették ki. Külön céhtestülete volt a magyar és német mestereknek, utódaik a 19. század elejétől a cipészek és suszterek. A 18. század végén, Székesfehérvárott 33 magyar és 18 német vargát tartottak számon. Napjainkban az Eötvös Loránd Tudományegyetem egyetemi könyvtára őrzi a fehérvári vargák céhszabályzatát, amelyet 1701-ben I. Lipót adományozott. Másolata a Szent István Király Múzeumban található, s ugyancsak itt kapott helyet a pecsétnyomó (1692) is.

A Német Cipész Céh 1783. évi fecskefarkú zászlajának (SzIKM) nagysága 116x150 centiméter, egylapos, három csikból varrt kék mintás selyem, körben kopott aranyrojttal. A színoldal közepén ovális olajfestmény Szűz Máriát ábrázolja a kised Jézus Krisztussal, felette a megosztott évszám között felirat: „17 S. MARIA O. P. N. 83”, alatta hiányosan, gót betűkkel: „DER SCHUMACHER BÜRGEN: SCHUH...”. A zászlót aranyfestéssel geometrikus díszítés keretezi, a mezőben szórt aranyozott virágcsokok. A nagy kép körül négy kis festmény; balfent ovális képben kétfejű sas, lent Székesfehérvár címere, jobbfent a kiscímer, lent német stílusú csizma ábrázolása. Hátoldalán, ovális képben Szent Crispinus és Crispinianus alakja besötétedett és töredezett állapotban, felette felirat: „17 S. CRISPIN. CRISPINIAN. O. P. N. 83”. Alsó felirata és a címerek megegyeznek a másik oldalával. 1692. évi és 1742-es keltezésű pecsétnyomókat a Szent István Király Múzeum őrzi.

A Patkolókovács Céh 1798. évi fecskefarkú zászlajának (SzIKM) mérete 130x180 centiméter, egylapos, meggypiros brokátselyem olajképekkel és aranyozott fémszálás rojttal. Színoldalán a céh védőszentje, Szent Eligius életéből vett jelenet elmosódott alakokkal, felül és alul gót betűs felirat: „S. ALO. O. P. N.”, „DES IHR-SAMEN(?) HUF SCHMIDT HANDWERKS KUNST FAHN 1798”. (A patkoló kovács mesterség művészi zászlója). Kisebb képei; egy férfi és egy női portré, céhtagok nevei és Székesfehérvár címere kopottak. A hátoldal középső nagy olajképén Szűz Mária a kised Jézus Krisztussal, felette felirat: „S. MARIA O. P. N.” A négy

kis kép: kiscímer, Székesfehérvár címere, céhtagok nevei (egy nem látható), valamint felirata ugyanaz. A zászlót arannyal festett motívum keretezi, az üres selyemrészeket elszórt virágcsokrokkal töltötték ki. A 17. század végén a magyar és a német kovácsok külön testületet alkottak, egyesülésükre 1710. május 14-én került sor. Ekkor úgy intézkedett egy helytartótanácsi határozat, hogy „*kovács mesternek senki bé nem vétetik, ha csak a barom orvoslást és patkolást nem tanulta*”.¹⁴

A Nemes Magyar Takács Céh 1829. évi fecskefarkú zászlajának (Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, a továbbiakban: SzEM) mérete 185x130 centiméter, anyaga kétlapos, vörös selyem vászonra festett képekkel, arany selyemrojtokkal, bojtdíszekkel. Oldalai hasonlóan kidolgozásokkal, a színoldal festményén a Szent Család, felette aranyhímzett felirat: „S. ANNA O. P. N.”, alatta: „A NEMES MAGYAR TAKÁCS CZÉH [Z]ASZLÓJA 1829.” A festmény körül négy festett ábra; felül koronás kiscímer és a takácsok védőszentje, Szent Severus takácsvetélővel. Alul takácscímer és ovális keretben nevek. A zászló anyaga motívumokkal gazdagon hímzett, színe, kialakításának technikája megegyezik a feliratoknál ismertekkel. A hátoldal festményén Szűz Mária megkoronázása. A már ismertetett címerek és hímzett motívumok megegyeznek, az ovális keretben található nevek azonban eltérőek. A céh 1822-es datálású pecsétnyomóját a Szent István Király Múzeum őrzi.

A keltezetlen, a 19. század – feltehetően – első feléből származó Ács céhzászló (SzIKM) nagysága 130x210 centiméter, anyaga egylapos, meggyipiros selyembrokát, körben rojtjal, vászonra festett olajképpel. Színoldalának olajfestménye Szűz Máriát ábrázolja a kised Jézus Krisztussal. A kép négy sarkában négy címer: a kiscímer, Székesfehérvár címere, valamint két ácscímer gyaluval és körzővel. A festmény alatt felirat: „S. MARIA ORA PRO NOBIS”. A hátoldal olajképe Szent Józsefet ábrázolja, s ugyanúgy megtalálható a négy sarokban a négy címerábrázolás, mint a másik oldalon. A kép alatt felirat: „S. JOSEF ORA PRO NOBIS”. Az ácsokat kútfőink általában együtt említik a kőművesekkel, akik pedig a kőfaragókkal együtt kaptak céhszabályokat. Az Ács Céh első artikulusait 1775. szeptember 17-én hirdette ki Fejérvármegye törvényhatósága. Legrégibbi feljegyzése az 1761. május 19-i határozat, amely elrendelte, hogy jegyzőkönyveiket magyarul vezessék. A német nyelvű, 1800-ból származó céhpecsétet a Szent István Király Múzeum őrzi.

A Székesfehérvári Egyesült Bognár, Esztergályos és Kaskötő Céh 1840. évi fecskefarkú zászlajának (SzIKM) nagysága 135x190 centiméter, anyaga egylapos, három szélből varrt vörös brokát pamutdamaszt pótlással, körben hiányos rojtozattal. A színoldal középső ovális olajképen Szent György-ábrázolás. A kép stilizált festett

arany keretben található, felette felirat: „S. GEORGI. O. P. N.” Az alsó mezőben írott betűvel: „Az Egyesült Bognár Esztergályos és Kaskötő Czéhek Zászlója Sz. Fejérvárott 1840.” Az ovális nagy képet négy kis festett kép övezi: a kiscímer, céhtagok nevei, egy kosár virág és koronás címerpajzsban kerék. Hátoldalon felirat: „S. KATHARINA O. P. N.” A középső nagy kép Szent Katalint mutatja palmaággal és karddal. A négy kis ábrázolás: a kiscímer, céhtagok nevei, címerpajzsban kerék, szív, két lófej nyállal vízszintesen átdöfve. A nagy kép alatt felirat: „TE[KIN]T[E]TES FERENCZY AMÁLIA SZÜLETETT PACH ZÁSZLO KERESZTANYA”. A zászlószalag fehér selyem alapon ezüst és arany hímzés, egyik szarán: „FERENCZY AMÁLIA SZÜLETETT PACH”, másikon: „A MINDENHATÓ DITSŐSÉGÉRE JAN. 6. 1840.” A mesterkönyv feljegyzései alapján Székesfehérvárott 1740-ig létezett a bognár és kovács mesterek társas céhe, majd a bognárok 1832-ben önállósodtak, s még ugyanazon esztendőben az esztergályosokkal, 1839-ben pedig a kaskötőkkel hoztak létre közös céhestületet, utóbb kiegészültek a nyerges mesterekkel 1843-ban. A bognárok pecsétje 1771-ből, a Bognár, Esztergályos és Kaskötő Céh német nyelvű pecsétnyomója 1840-ből, az egyesült céh magyar és német feliratú pecsétje 1845-ből származik. A Szent István Király Múzeum őrzi az 1840-es és 1845-ös datálású pecsétnyomókat.

A Székesfehérvári Szűrszabó Céh 1848. évi téglalap alakú zászlajának (SzIKM) mérete 162x180 centiméter, anyaga egylapos, három szélből varrt sárga selyembrokát, körben ezüstrojtjal és paszománnyal, selyemre festett olajképekkel. Színoldala nem tanulmányozható, múzeumi leíró kartonja szerint Szent Istvánt ábrázolja. Hátoldalán Szűz Mária a világ királynéja ábrázolásban, angyalfejekkel körülvéve, felette évszám aranyfestéssel, alatta felirat: „SZ. MARIA”. A kép alsó felirata: „SZ. FEHÉRVÁRI SZÜR SZABÓ CZÉH ZÁSZLÓJA”. A bal mező feletti kis olajkép István főherceget, az alsó a szűrszabó céhjelvényt mutatja: felfelé nyitott olló, alatta férfi felsőrész. A jobb mező feletti kis olajkép a koronás kiscímert, az alsó Székesfehérvár címerét ábrázolja. Mindkét olajkép körül ezüsttel festett dús növényi mintadisz. A céh typariumait (1848, 1877) a Szent István Király Múzeum őrzi.

Az Ács Céh 19. század derekán készült téglalap alakú zászlajának (SzIKM) mérete 118x155 centiméter, anyaga egylapos, két szélből varrt zöld selyemdamaszt körben aranyozott pamutrojtjal. Színoldala közepén ovális olajfestmény halvány címerpajzsban ácsszerszámokat ábrázol. Hátoldalán, ovális képen Szent József kezében liliumot tart. A céh 1800-as keltezésű, német feliratú pecsétnyomóját a Szent István Király Múzeum őrzi.

A Székesfehérvári Ács Társulat 1880. évi téglalap alakú zászlajának nagysága 185x146 centiméter. Egyik

oldalán ovális keretben a Szent Család ábrázolása, felette felirat: „JÉZUS MÁRIA SZT. JÓZSEF”, alatta „SZÉKESFEHÉRVÁRI ÁCS TÁRSULAT 1880”. A képet arannyal festett tölgy- és babérkoszorú övezi. A nagy kép körül négy kisebb szakadozott illusztráció: a koronás kiscímer, Székesfehérvár címere, ácsszerszámok címerpajzsban, valamint egy térdeplő könyörgő férfialak. A hátoldalon Szent József a kised Jézus Krisztussal, a felirat és a kisképek ugyanazok, mint a színoldalon.

A Székesfehérvári Iparos Ifjúság Képző és Segélyző Egylet keltezetlen¹⁵ fecskefarkú zászlajának (SzIKM) mérete 200x240 centiméter. Anyaga kétlapos, két részből varrt hímzett meggyipiros selyembrokát körben kis aranyrojtokkal, fecskefarkak végein egy-egy bojt. A színoldal közepén Székesfehérvár hímzett címere, körülötte felirat: „SZÉKESFEHÉRVÁRI IPAROS IFJUSÁG KÉPZŐ ÉS SEGÉLYEZŐ EGYLETE”. A felirat körül zöld selyemhímzett tölgyfaágak. A hátoldalon sugárszerűen aranyhímzett, babérkoszorú által övezett felirat: „IMÁDKOZZÁL ÉS DOLGOZZÁL”. Mindkét oldal fecskefarok részén egy-egy stilizált tulipán motívum arannyal hímzett mintája található.

A Székesfehérvári és Fejérmegyei Vendéglősök, Szállodások, Kávésok és Korcsmárosok Ipartársulata datálatlan, a 20. század első évtizedeiből származó téglalap alakú zászlajának (SzIKM) nagysága 100x180 centiméter. Anyaga kétlapos, két részből varrt fehér selyemdamaszt, képei géppel hímzettek, aranyrojtval és aranybojtval. Színoldalának közepén két angyal a koronás kiscímert tartja. Hátoldalán babér- és tölgyfaág között szőlőfürt hímzett képe, körülötte az ipartársulat elnevezésének felirata.

A Székesfehérvári Cserepes Társulat 1903. évi téglalap alakú zászlajának (Szent Sebestyén–templom, a továbbiakban: SzSt) nagysága 175x135 centiméter, anyaga egylapos, rózsaszín selyem, mindkét oldalán vászonra festett képekkel, aranyhímzéssel és rojtokkal. Színoldalán Szent Flórián, alatta felirat: „A 2000-IK JUBILEUMI ÉVBEN FELÚJÍTVA”. A zászló négy sarka hímzett motívumokkal díszített. Hátoldalon a Szűz Mária angyalokkal, felette felirat: „SZ. FEHÉRVÁRI CSEREPES TÁRSULAT 1903”. Alatta hímzett tölgyfaágpár motívuma. A festmény alatti két zászlósarokban hímzett Székesfehérvár-címer, két felső sarkában feltehetően a cserepesek címere. A címerek körüli motívumok megegyeznek. A Fejér Megyei Levéltár őrizetében utalt számadások alapján rekonstruálható a gyász- és a díszzászló elkészítésének körülménye. A „gyászlobogó” előállításához a gyűjtés 1902-ben kezdődött: mindösszesen 32 adakozó 83 korona 40 fillért adományozott, 1903-ban öt adakozó összesen nyolc koronát juttatott a nemes célra. Az egy főre eső adomány mértéke egy korona húsz és három korona húsz fillér között mozgott. A zászló összköltsége 39 korona 30 fillér volt, tartószíjának költsége 13 koronát tett ki. A

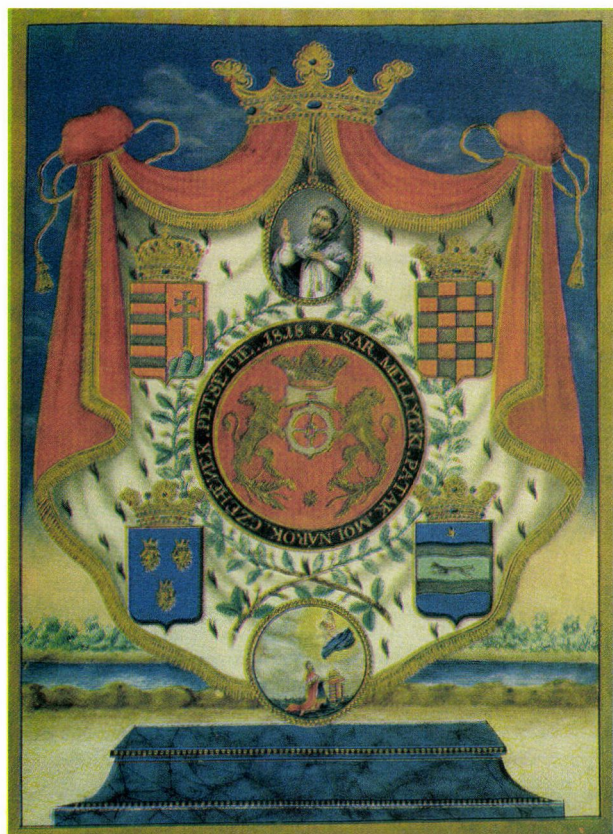
zászló használatáért 1903 szeptemberétől két koronát kellett fizetni. 1903. május 14-én megkezdődött a „díszlobogó”-ra történő gyűjtés, amelynek eredményeként 57 adakozó összesen 507 korona 80 fillért fizetett be a társulat pénztárába. A dokumentum rögzítette a gyűjtésben részt vevők neveit: „Ezt össze koldulta Szőke István, Weiland Ignátz, és Bohoczky István.”¹⁶ A 74 korona és 80 fillérnyi tagdíjakkal együtt mindösszesen 582 korona és 60 fillér állt rendelkezésre a zászló elkészítésére. A számadási iratok kiadási oldalán feltüntették az 1903-ban elkészült zászló előállításával kapcsolatos költségeket is:

„1 díszlobogó: 403 korona
vasúti szállítás: 3,60 korona
2 gyertya tartó: 19 korona
zászlószögek és egy huzat a gyász lobogóra:
18,20 korona
2 nagy gyertya: 4 korona
egyházfinak: 2 korona”¹⁷

Az adatok alapján a zászló előállítási költsége megközelítette a félezer koronát. A számadási főkönyv utal a zászló felszentelésére is: „A zászló felszentelése: 1903. aug. 15-én, zászlóanya Karl Istvánné, szül Juhász Mária kia a szép szalagot is csináltatta következő évben meg is halt.”¹⁸

A költségvetés számos tétele tartalmaz zászlóval összefüggő kiadásokat:

1904. január 17.: „körmeneti zászlóra koszu 7,20 korona”
1906-ig több tételben: „gyász lobogó használata 2 korona”
1907 május: „két zászló gyertya 4 korona”
1909 május: „két zászló gyertya 5 korona”
1912 május–1913 május: „2 zászlógyertya 8 korona”
1915 június–1916 június: „két zászlógyertya 6 korona”
1918–1919.: „zászlógondozásér 25 korona”
1919–1920.: „zászlógondozásér 25 korona”
1921. május 17.: „2 zászló gyertya 1,30 korona”
1924. augusztus 19.: „2 zászló gyertya 30000 korona”
1928. augusztus 7.: „templomi díszzászlóra viaszos vászon áthúzó tok 12 pengő”
1929. május 9.: „vendéglősök zászlószegbeverése 5 pengő”
1930. augusztus 17.: „templomi zászlóhoz 2 drb. gyertya 2 pengő 90 fillér”
1931. április 13.: „gyászzászlóhoz viaszos köppen 6 pengő 92 fillér”
1932. augusztus 18.: „templomi lobogóhoz 2 db. gyertya 3,20 pengő”
1933. május 7.: „templomi lobogóra 1 művirágkoszu 8 pengő”

1

2

4

3

1. Sármelléki Patakmolnár Céh privilegiumának céhpecsétés oldala (1817)
2. Csákvári Magyar és Német Varga, Sziogyártó, Nyeregyártó, Timár, Tobak és Kötélverő (egyesült) Céh szabadomlevelének céhpecsétés oldala (1817)
3. Lakatos Céh (1782)
4. Magyar Varga (Cipész) Céh (1782)

5

6

8

7

5. Német Cipész (Varga) Céh (1783)
 6. Patkolókovács Céh (1798)
 7. Sármelléki Patakmlnár Céh (1826)
 8. Székesfehérvári Német Szabó Céh (1828)
 9. „Székes Fejér vármegyei” Mészáros Céh (1828)
 10. Székesfehérvári Szürszabó Céh (1848)
 11. Székesfehérvári Tobak Céh (1854)
 12. Székesfehérvári Nemes Szi- és Kötélgyártó Céh (1863)

9

10

17

11

12

13. Ács Céh (é. n., 19. sz.)

14. (Székesfehérvári) Felsővárosi Földműves Polgárok (1870)

15. Székesfehérvári Ács Társulat (1880)

16. Székesfehérvári és Fejérmegyei Vendéglősök, Szállodások, Kávésok és Korcsmárosok Ipartársulata (é. n., 20. sz.)

1935. június 10.: *Elnök úrnak gyászlobogó nyél csináltatásáért 0,80 pengő*”

1938. május 20.: *„templomi zászlóra és két gyertya-tartóra csinált virágból koszoru 6,60 pengő*”

1939. augusztus 12.: *„templomi zászlóhoz 2 gyertya 3 pengő*”

1939. augusztus 14.: *„templomi zászló javítása 10 pengő*”

1942. április 5.: *„templomi zászlóra csinált művirágból koszoru 13 pengő*”¹⁹

A zászlószalaggal kapcsolatos jegyzőkönyvi bejegyzés az alábbiakat rögzítette: *„5 szőr hogy mind azon tagoknak a neveit jegyző könyvileg meg örökítjük akik a zászló besterzéséhez szivesek voltak hozzá járulni és az zászló anyáét tekintetes Karl Istvánné urnőét aki egy gyönyörű szalagal is volt szives benünket meg ajándékozni mely került 150 ko az az száz ötven koronába.”*²⁰ Egy másik feljegyzés a zászló használatára és a testület védőszentjére mutat rá: *„3 szor Szent Flórián véd szentünk meg ünneplése minden évben és Flórián előtt vagy aztán vasárnap egy szent mise fog tartani a zászlóval a fő templomba.”*²¹

A Székesfehérvári Ács Egyesület 1926. évi téglalap alakú zászlajának (SzSt) nagysága 170x140 centiméter, anyaga kétlapos középzöld selyem, mindkét oldalán vászonra festett szentábrázolásokkal. Mindkét oldal hasonló kidolgozású, hímzett motívumokkal, címerekkel, aranyrojtokkal és bojtdíszekkel. A színoldalon Szent József szerszámaival és a kised Jézus Krisztussal, körben felirat: „SZ. JÓZSEF K. É.” (könyörögj érettünk), valamint évszám barna hímzéssel. A zászló hosszabb szélein barna hímzett motívumok. A festmény alatti két sarokban, körben aranyhímzett Székesfehérvár- és az ács címer: vörös pajzsban ezüst szerszámok; fejsze, ácsderékszőg, kalapács. A hátoldalon Szűz Mária ülő helyzetben, karjában a kised Jézus Krisztussal, előtte bárány, József Szűz Mária fölé hajol. Körben barna hímzett felirat: „SZ. FEHÉRVÁRI ÁCS-EGYESÜLET”. A hosszabb zászlószéleken aranyhímzett motívumok, alsó két sarokban aranyhímzett ács címer és koronás kiscímer, alatta babérágpár.

Összegezve; címer vagy heraldikai attribútum tizen-négy céhes, öt iparosgyuleti és három földműves egye-sületi zászlón található.²² A céhzászlókon a hangsúlyos méretű zászlóképek mellett kapott helyet az állami és a Fejér vármegyei címer, valamint Székesfehérvár címere. Elhelyezkedésüket tekintve megtalálhatók a zászlórúd felőli oldalon, egymás alatt, mint például a birodalmi címer német-római császári, kétféjű sasos elemének és Székesfehérvár címerének ovális, szalagfonattal keretez-tett pajzsra helyezett rajza a német cipészek 1783. évi zászlaján. De többnyire a zászlókép felett kétoldalt lát-hatók különféle, barokkos jellegű és olykor díszített cí-

merpajzsokra emelve, mint a lakatosok zászlaján (1782). Csupán a magyar varga (1782) és a 19. század második felében keletkezett ács céhzászlón nem szerepel hatósá-gi címer. A birodalmi címer kétféjű sasos alkotórészét és a magyar állami kiscímert, valamint Székesfehérvár szimbólumát csupán egyetlen testületi zászló, a német cipészeké (1783) tartalmazza. Ez esetben az uralkodó di-nasztúra utaló karakterisztikus motívum hangsúlyozása feltehetően a céh etnikai összetételével magyarázható. A Nemes Magyar Takács Céh (1829) és a Székesfehérvári Egyesült Bognár, Esztergályos és Kaskötő Céh (1840) zászlajának mindkét oldalára csupán a kiscímert festet-ték. A magyar állami kiscímer társítása a vármegyeszé-khely címerével már a legkorábbi fennmaradt céhzászlótól (lakatos, 1782) kezdve tapasztalható. Figyelemre méltó, hogy ugyanakkor Fejér vármegye címeres pecsétjének motívuma címerpajzsba emelve csupán egy (tobak²³, 1854), olajképen is mindössze a sármelléki patakmolná-rok 1826. évi zászlaján szerepel első ízben; összesen öt céhzászlón (a patakmolnár és a tobak mellett a mészáro-son [1828], a német szabón [1828], a nemes szij- és kö-télgyártón [1863]) és három földműves társulati zászlón. Iparosgyuleti műtárgyon egyáltalán nem szerepel Fejér vármegye jelképe! A területiális szimbólumokat össze-gezve megállapítható, hogy birodalmi egy, magyar állami tizenkettő, vármegyei öt és székesfehérvári címer hét al-kalommal szerepel a céhzászlókon. Közülük csupán kis-címer és vármegyei öt, kiscímer és székesfehérvári hét, vármegyei és városi azon a kettőn szerepel, amelyekre a kiscímer is felkerült (tobak, szij- és kötélgyártó). Ahol ez utóbbi is megtalálható, ott vagy a vármegyei, vagy a városi szimbólum (az előbb ismertetett két esetben ugye mindkettő) is megfigyelhető.

A vizsgálódás egyszerűbb az iparosok egyleti és a földművesek zászlain. Hatósági címer mindegyik tar-talmaz, ezek megoszlása azonban eltérő. Az iparosoknál kizárólag a vendéglátó ipartársulat zászlaján (20. század eleje) nem szerepel Székesfehérvár jelképe, noha elneve-zésében is hirdeti székesfehérvári mivoltát. Fejér várme-gye jelképe egyáltalán nem, a kiscímer pedig két ízben; az ácsok társulati (1880) és az imént említett vendéglátó-iparosok zászlaján szerepel. A földműves jellegű zászlók esetében még inkább egyszerűsödött a jelképhasználat, amely egyben determinálja is identitásukat. Mindhárom műtárgy tartalmazza a vármegyei szimbólumot, emellett csupán az 1870. évi zászlón nem szerepel a kiscímer, Székesfehérvár jelképe pedig egyiken sem.

A megvizsgált címerábrák mellett szakmatörténeti szempontból a mesterségjelvények érdemelnek különös figyelmet; ezek hol címerpajzsba helyezve, esetenként azt nélkülözve kerültek fel a műtárgyakra. A szerszám-ábrázolásos, hagyományos céhcímerek általában a zászlókép alatt; hol jobbra, hol bal oldalon kaptak helyet, míg

a főképp termékábrázolással jelképezett szakmai jelvények párosával, a zászlókép alatt kétoldalt szerepelnek. Ez egyben meghatározta azt a típusú céhes szimbólumrendszert, jelképhasználatot, amelyben a területiális jelképek – a hangsúlyos zászlóképekhez viszonyítva – felül, a saját identitást mutató ábrázolások alul kaptak helyet. Az elmondottak alátámasztják, hogy elkülönítve kell kezelni, vizsgálni és értelmezni a tradicionális céhcímereket és a szerszámokat, valamint termékeket felvonultató illusztrációkat.

Céhjelvény, szerszám- vagy termékábrázolás az összes, heraldikai attribútumot megjelenítő Fejér vármegyei céhzászlón található, s feltételezzük, hogy a patkolókovácsok 1798. évi zászlajának egyik, jelenleg nem tanulmányozható ábrázolása is azt tartalmazza. Rögtön két címerszerű mesterségjelvényt festettek a lakatosok 1782. évi zászlajára; egyiken két keresztbevetett kulcs, lakat és sarkantyú, a másikon falióra és pisztoly pár formájában. A lakatosmesterség törzskösi jelvénye a lakat és a kulcs, de a legtöbb céhpecséten megtalálható a sarkantyú is. A puskaművesség eleitől fogva a lakatosmesterséghez tartozott, s ennek is köszönhető, hogy a 17. század végétől alapmotívummá vált, majd kiegészült az órásk jelképével.²⁴ Ugyancsak két, kék mezejű céhjelvény figyelhető meg az ácsok 19. század eleji zászlaján megfestett olajkép alatt: az egyik ovális pajzsban gyalu, a másikban körző látható. A pecséteken a legjellegzetesebb ácsszerszám a szálfák nagyolására használt ácsbárd, amely olykor íves fakörzövel, gyakrabban ácsderékszöggel párosul. További, jellegzetes szerszámok: ácsfejsze, tömőkalapács, ácskapocs stb. Díszes, ovális kartusba szerkesztették a zászló rúd felőli felső sarkába a magyar vargák (1782) szerszámaiból formált címerképet, amely cipéskést és bocskort ábrázol. 1692. évi pecsétnyomójuk ábrája a hagyományostól (görbékés, bicskia, ár) eltérően egy újabb jelvénytípust képvisel: háromlábú széken ülő, dolgozó vargamester, körülötte a különféle, imént említett vargaszerszámok és termékek (talp, saru). Hasonló a német cipészek (1783) mesterségjelvényének kivitelezése is, de a zászló alsó részén elhelyezett, szalagfonatos, ovális illusztrációja egy klasszikus férfi csizmát mutat. Ehelyütt jegyzem meg, hogy az ábrázolt jelvénnel ellentétben a konvencionális német vargamotívum ötágú leveles aranykoronával borított, nyíllal átlőtt horgas orrú német csizma. A sármelléki patakmolnárok 1826. évi zászlaja az egyetlen céhes zászló, amely az olajkép alatt középen a testület saját pecsétjét ábrázolja.²⁵ Ovális címerpajzsban kapott helyet a mészárosok (1828) bárdot és henteskést tartalmazó szerszámábrázolásos címere. Analóg kidolgozottságot mutat, s egyben a kor divatjának megfelelően keretezett a német szabók 1828. évi zászlajának céhcímere, amely a céh hagyományos, kontinensszerte elterjedt ollós címere. Utóbbi két

céhcímer elhelyezkedése között csupán annyi az eltérés, hogy előbbi a rúdtól távolabb, felül, a német szabóké a rúd mellett, alul helyezkedik el. Klasszikus címerábrázolás látható a takácsok 1829. évi zászlaján, amely aranykoronás csücskös talpú címerpajzs kék mezejében három aranszínű vetélő. A termékábrázolások a zászlószöveget fogják közre a bognár, esztergályos és kaskótó egyesült céh 1840. évi zászlaján (kosár, kerék, két lófej nyíllal vízszintesen átdöfve), hasonló a szűrszabók (1848) mesterségjelvényének (szűr), a Tobak Céh zászlóján (1854) szereplő száradó bőrök és bőrös szerszámoknak, valamint a szíj- és kötélgyártók kötélgyártást ábrázoló illusztrációjának elhelyezkedése is. Egyedi az ácsok 19. század végi zászlajának szerszámábrázolásos, ovális olajképe, amely gyalut, körzöt, derékszöveget és vésőt ábrázol. Ugyancsak szerszámokat mutat az ácsok társulatának 1880. évi zászlaján megfigyelhető, kék mezejű, csücskös talpú címerpajzsba szerkesztett, díszes kivitelű jelvénye (fejsze, fokos, derékszög, mérőszalag). Az ácsok egyesülete 1926. évi zászlajának ácscímere abban különbözik, hogy itt vörös, s nem kék címerpajzsban ezüst, s nem aranszerszámok kaptak helyet: fejsze, derékszög, kalapács.²⁶

A céhzászlók eredete, múzeumba kerülésük ideje csekély esetben határozható meg pontosan, de a néhány rendelkezésre álló információból is következtethetünk származásukra; ipartestületi ajándékként, városi vagy vármegyei letétként kerültek a műtárgyak a múzeumok gyűjteményeibe. A lakatosok és a patkolókovácsok zászlai ipartestületi ajándék Székesfehérvár városának 1913. december 15-én. A vargák zászlaja városi letét 1912. november 6., a sármelléki patakmolnárok zászlaja pedig Fejér vármegye letétje, évszám a múzeumi leíró kartonon nem szerepel. A Székesfehérvári és Fejér megyei Vendéglősök, Szállodások, Kávésok és Korcsmárosok Ipartársulatának zászlaja Székesfehérvár letétje (1950).

Végezetül egy figyelemre méltó adalék a fehérvári céhes zászlók történetéhez. Juhász Viktor a következőket vetette papírra: „*Ismeretes előttünk a cipészek céhzászlaja a helybeli múzeumban: kelméje kék selyem, egyik oldalán a Madonnának, a másikon pedig Szent Krispin és Szent Krispinián képét szemlélhetjük; e zászló 1783-ból való, felirata német szövegű.*”²⁷ Lauschmann Gyula az alábbiakat említi ezzel kapcsolatban: „...*régi kék selyem, amelynek egyik oldalán ez olvasható: MADONNA O. P. N. 1783, a másikon Krispin és Krispinián képét ezen körirat övezi: DER ERSAHMEN BÜRGERL. SCHUH-MACHER MEISTER HANDWERK.*”²⁸ Lauschmann a zászlót a megfelelő céh megnevezésének megemlítése nélkül ismerteti. A zászló a Szent István Király Múzeum gyűjteményében mint a csizmadia céh zászlója szerepel, ám valójában és ténylegesen cipész!

Záró következtetésként megállapítható, hogy az ismertett zászlók – az állami s egyéb közigazgatási egy-

ségek, szervezetek pecsétjeihez, címereihez és zászlóikhoz hasonlóan – olyan jelképerejű szimbólumok, amelyek képi ábrázolás formájában hordozzák az adott céh, egyesület szellemiségét, történeti útjának tömör összefoglalását, s kifejezésre juttatják az adott szervezet tagjainak s tágabb környezetének erős érzelmi összefonódását.

Egyben ábrázolja helyi, territoriális, egyidejűleg nemzeti értéinket, a kialakított és megőrzött szokásokkal összhangban megkülönböztetve magát, s illusztrálva identitását. Ezzel is hozzájárulva nemzeti történelmünk megismertetéséhez, önazonosságunk megerősítéséhez.

FÜGGELÉK

A zászlajukon heraldikai attribútumot illusztráló céhek és egyesületek megnevezésénél alapvetően a zászlófeliratokat vettük alapul.

Szent István Király Múzeum: 14 céhes, 3 iparos-egyleti és 1 földműves egyesületi zászló.

Lakatos Céh (1782)

Magyar Varga (Cipész) Céh (1782)

Német Cipész (Varga) Céh (1783)

Patkolókovács Céh (1798)

Ács Céh (é. n., 19. sz.)

Sármelléki Patakmlonár Céh (1826)

„Székes Fejér vármegyei” Mészáros Céh (1828)

Székesfehérvári Német Szabó Céh (1828)

Székesfehérvári Egyesült Bognár, Esztergályos és Kaskötő Céh (1840)

Székesfehérvári Szürszabó Céh (1848)

Székesfehérvári Tobak Céh (1854)

Székesfehérvári Nemes Szj- és Kötélglyártó Céh (1863)

Ács Céh (é. n., 19. sz.)

Székesfehérvári Ács Társulat (1880)

Székesfehérvári Iparos Ifjúság Képző és Segélyező Egylet (é. n., 1892 után)

Székesfehérvári és Fejér megyei Vendéglősök, Szállodások, Kávésok és Koresmárosok Ipartársulata (é. n., 20. sz.)

(Székesfehérvári) Felsővárosi Földműves Polgárok (egyesület) (1870)

Szent Sebestyén-templom: 2 iparos-egyleti zászló.

Székesfehérvári Cserepes Társulat (1903)

Székesfehérvári Ács Egyesület (1926)

Szent István Székesegyház: 2 földműves egyesületi zászló.

Ismeretlen (földműves) egyesület (1888)

Székesfehérvári Földműves Társulat (1855)

Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum: 1 céh-zászló.

Nemes Magyar Takács Céh (1829)

Vitek Gábor

JEGYZETEK

¹ Szent István Király Múzeum Néprajzi gyűjtemény (továbbiakban: SzIKM NGy.). Sármelléki Patakmlonár Céh privilegiuma. 1817. 29. articulus.

² Uo. Pozsonyi Takács Céh privilegiuma. 1712. 2. articulus. Ez alapján állították ki a székesfehérvári Takács Céh szabadalomlevelét 1726-ban.

³ A témakörben Nagybakay Péternek a meglehetősen szűkös hazai és külföldi szakirodalom eredményeit összegző tanulmánya úttörő jellegű: *Nagybakay Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhzászlók, céhlámpák és egyéb céhjelvénys emlékek*. Veszprém, 1971. 127–187. (Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 10). További tájékoztató-szakirodalom: *Csiffáry Gergely: Céhzászlók az egrí múzeumban*. In: Nemzetközi kézművesipar-történeti szimpózium 2. Veszprém, 1984. 181–190. *Szabó Péter: A céhek tárgyi emlékei a győri Xantus János Múzeum gyűjteményében, a céhzászlók*. Győr, 1988. 135–208. (Arrabona, a győri múzeum évkönyve 24–25).

⁴ Fejér Megyei Levéltár (továbbiakban: FML) Sármelléki Patakmlonár Céh iratai. Számadás, 1827.

⁵ Összehasonlításképpen, a Fejér vármegye nyugati határszélén elterülő, 666 összlélekszámú, 98 összeírt adózó családfővel rendelkező (Sár) Ladány községre [ma Nádásdladány] közel 272 forint vármegyei [házi] adót róttak ki közel tíz esztendővel később! FML Fejér vármegye adószedőjének iratai. Hadi- és háziadó kivetési jegyzékek. 1838.

⁶ Ld. 2. jegyzet és idézet.

⁷ *Nagybakay Péter: A magyarországi céhes kézművesipar jelvényei*. Budapest, 1995. 12.

⁸ FML Fejér vármegyei és székesfehérvári céhek iratainak levéltári gyűjteménye. Székesfehérvári bognár, majd bognár, esztergályos, kaskötő és nyerges egyesült céhek iratai. Privilegiumok, céhlevelek 1695–1772. (3 db). Székesfehérvári fazekas céh iratai. Privilegium, céhlevél 1692. Székesfehérvári kádár céh iratai. A kádár céh privilegiumai 1693–1777. (4 db). A székesfehérvári kovács céh iratai. A székesfehérvári kovács céh és bognár segédek céhlevele 1694. Uo. Privilegiumok, articulusok 1695–1817. (5 db). Székesfehérvári mészáros céh iratai. Privilegiumok, céhlevelek 1652–1810. (8 db). Székesfehérvári szűcs céh iratai. Privilegium, céhlevél 1692.

⁹ Vö. *Kállay István: Fehérvár regimentuma 1688–1849. A város mindennapjai*. Székesfehérvár, 1988. 140–141. (Fejér Megyei Történeti Évkönyv 18). *Lakatos Dénes: A székesfehérvári és fejérmegyei céhek életéből. Székesfehérvári Szemle* (Fejér vármegyei és Székesfehérvári Múzeumegyesület közlönye), (1932) 7–9. sz. 39–42. *Lukács László: A céhes ipar emlékei Fejér megyében. Fejér Megyei Műszaki Élet*, (1984) 1–4. sz. 60. *Üö.: A tisztos ipar emlékei. Dunatáj*, (1982) 3. sz. 64.

¹⁰ A témát érintette: *Juhász Viktor: Adatok a székesfehérvári ipari céhek múltjából*. In: Székesfehérvár és Fejér vármegye ipara és kereskedelme Szent István évében. Székesfehérvár, 1938. 17. *Lauschmann Gyula: Székesfehérvár története II. k. Székesfehérvár, 1994. 35.* (Közlemények Székesfehérvár történetéből). Részletesebben feldolgozta:

Vitéz Gábor: A [Fejér] vármegye pecsétje, címere, történeti zászlói. In *Dr. Erdős Ferenc–Kelemen Krisztián–Vitéz Gábor*: Vármegyeháza a bástya és a várfal helyén. Székesfehérvár, 2002. 15–36. (Fejér Megyei Levéltár Közleményei 28). *Vitéz Gábor*: Mindenki fazekas, csak a bíró korsós. In *Kelemen Krisztián–Lukács László–Vitéz Gábor*: Csákvár. H. n. [Bp.], é. n. [2002]. 46–51. (Száz magyar falu könyvesháza). *Vitéz Gábor*: „...Epigraphe: FEJÉR VÁRMEGYE PETSÉTJE inscripta esse visitur”, azaz a címeres pecsét Fejér megyei ábrázolásának szfragiszti- kai, heraldikai és vexillológiai összesség. *Turul*, LXXVIII (2005) 1–2. sz. 15–25.

¹¹ A Sármelléki Patakmonár, a „Székes Fejér vármegyei” Mészáros, a Székesfehérvári Német Szabó, a Székesfehérvári Tobak, a Székesfehérvári Nemes Szij- és Kötélgyártó, a (Székesfehérvári) Felsővárosi Földműves Polgárok (egyesület), a Székesfehérvári Földműves Társulat, valamint az ismeretlen (földműves) egyesület zászlajához ld.: *Vitéz G.*: legutóbb i. m.

¹² A zászlók leírását az 1980-ban, Amszterdamban megtartott Nemzetközi Zászlórestaurálási Konferencián elfogadott, egységesített szempontok figyelembevételével végeztük, amelyben Illyés Endréné, a Szent István Király Múzeum munkatársa működött közre. Az intézmény zászlógyűjteményét ugyancsak ő bocsátotta rendelkezésünkre.

¹³ Források és szakirodalom a Fejér vármegyei céhek történetéhez: FML Testületek. Céhek. A Fejér vármegyei és a székesfehérvári céhek iratainak levéltári gyűjteménye. SzIKM NGy. Céhiratok. *Demeter Zsófia–Gelencsér László–Lukács László*: Palotavárosi emlékek. Székesfehérvár, 1990. *Juhász Viktor*: Adatok a székesfehérvári céhek életéhez a Városi Levéltárból. *Székesfehérvári Szemle*, (1931) 10–12. sz. 6–11. *Uő.*: Adatok a székesfehérvári ipari céhek múltjából. In Székesfehérvár és Fejér vármegye ipara és kereskedelme Szent István évében. (Főszerk.: *B. Szabó István*). Székesfehérvár, 1938. 57–91. *Kalocsai Erzsébet*: Székesfehérvári tobakosok, tímárok. *Fejér Megyei Szemle*, (1980) 2. sz. 51–59. *Lakatos Dénes*: A székesfehérvári és fejérmegyei céhek életéből. *Székesfehérvári Szemle*, (1932) 7–9. sz. 39–42. *Lukács László*: A céhes ipar emlékei Fejér megyében. *Fejér Megyei Műszaki Élet*, (1984) 1–4. sz. 59–61. *Uő.*: A takácsmesterség emlékei a megyében. *Fejér Megyei Hírlap*, (1985) 181. sz. 6. *Uő.*: A tisztas ipar emlékei. *Dunatáj*, (1982) 3. sz. 62–66. *Richter Mátyas*: Az inas a céhvilágban. A Fejérmegyei és Székesfehérvári Múzeumban lévő céhlevelek alapján.

Székesfehérvári Szemle, (1931) 1–3. sz. 3–6. *Somkuti Éva*: Az ipar és kereskedelem érintkezési pontjai a XVIII–XIX. századi székesfehérvári fehér-tímár (tobak) iparban. In: Nemzetközi kézművesipari-történeti szimpózium. Veszprém, 1979. 189–193. (PAB–VEAB Értesítő, Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője II).

¹⁴ Közli Juhász V.: legutóbb i. m. 76.

¹⁵ Az egyesület 1892. május 22-én alakult.

¹⁶ FML A Székesfehérvári Cserepes Temetkezési Társulat iratai. Számadási főkönyv, 1903. november 15.

¹⁷ Uo. 1903. évi pénzügyi elszámolás.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo. 1904–1942.

²⁰ Uo. 1903. június 29-i jegyzőkönyv.

²¹ Uo. 1903. november 15.

²² Nem található heraldikai motívum a következő zászlókon: Tűzoltó Céh (1857), Sármelléki Járási Takács Céh (é. n., 19. sz.), Csákvári Német Varga, Szitakötő (vagy Szij- és Kötélgyártó) és Nyerges Tímár (egyesült) Céh (é. n., 19. sz.), Csákvári Kovács, Bognár és Lakatos Egyesült Céh (é. n., 19. sz.), Székesfehérvári Sütőiparos Ifjúság (társulat) (1891), (Székesfehérvári) Felsővárosi Földműves Polgárok (egyesület) (1900), (Székesfehérvári) Felsővárosi Földművesek (egyesület) (1966).

²³ A tobak a XVIII. századtól létező bőriparos mesterség. Eredetileg a délszláv nemzetiségű szattyán- és kordovánkészítőket nevezték így, de később az elnevezést a nyersbőrt kikészítő tímárookra is alkalmazták (tobak vagy fehér*tímár). A tobak és tímár mesterségek közti különbség a feldolgozott bőrfajták alapján állapítható meg. Vö. *Demeter Zs.–Gelencsér L.–Lukács L.*: i. m.: 44.

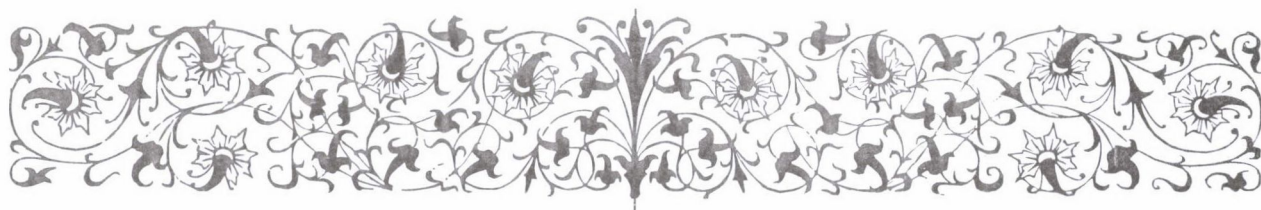
²⁴ A magyar céhes kézművesipar jelképeihez ld.: Nagybakay P.: legutóbb i. m.

²⁵ Részletesebben: Nagybakay P.: legutóbb i. m.: 22. *Vitéz G.*: legutóbb i. m. 20–21.

²⁶ A Székesfehérvári Cserepes Társulat zászlajának (1903) címerábrái nem beazonosíthatóak.

²⁷ Juhász V.: legutóbb i. m. 17.

²⁸ Lauschmann Gy.: i. m. II. 1994. 35.

A KATONAI MÁRIA TERÉZIA REND TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉHEZ¹

1757. június 18-án alapította Mária Terézia magyar királynő a Katonai Mária Terézia Rendet.² E rend nemzetközi összehasonlításban is a legjelentősebb katonai érdemrendek közé tartozik. Olyan rend, amelyet a későbbiekben más hasonló rendek alapításánál is példaértékűnek, követendőnek tartottak. Így pl. ennek mintájára hozták létre az orosz Szent György Rendet (1769), illetve a lengyel Virtuti Militari Rendet (1792).

E rend megalapításának 250. évfordulóján áttekintek öt, „balkáni eredet” rendvitét. Részben olyan személyeket, akik éppen a – kiemelten privilegizált – ordo elnyerésével, az ahhoz tartozó privilégiumként részesültek rangemelésben (báróság), kiemelkedő hőstetteik, katonai érdemeik elismeréseként jelentős társadalmi emelkedést értek el.

Báró Davidovich Pál tábornagy³

I. Lipót uralkodása idején a Habsburg Birodalom területére menekült „illir” családból származott, amely ortodox vallású volt. 1737-ben Budán született. 1757. február 1-jén önkéntesként lépett be a 2. (Károly főherceg) gyalogezredbe. A hétéves háború idején először száza-

Davidovich Pál komáromi síremléke

Davidovich Pál sírfelirata és címere a komáromi síremléken

dos, majd 1771 novemberében lett őrnagy a 19. (d'Alton) gyalogezredben.

A bajor örökösödési háborúban több ütközetben vett részt. Habelschwert város ostromakor tűnt ki. Felajánlotta előljáróinak, hogy önkéntesek élén személyesen irányítja az első támadást. Ennek során – szablyával a kezében – maga vezette katonáit. A külvárosban leküzdötte az ellenség ellenállását, és azt 400 katonájával megszállta. Az ellenség ezt követően – elsősorban a házak ablakaiból – nagyarányú tüzelést kezdett. Ennek ellenére Davidovich sikeresen áttörte az ellenség védelmét, és egészen a város kapujáig jutott előre. Mindezzel lehetővé tette Pallavicini tábornok hadoszlopának – jelentősebb harcok nélkül – a városba való betörését. Ezt követően Davidovich ártalmatlanná tett egy ellenséges egységet, majd ezt követően egysége egyesült a fő erővel, és megrohanták Habelschwert városát. A védők egy részét lekasabolták, más részét fogságba ejtették.⁴

1779. május 19-én – a 13. promóció keretében – kapta meg a Katonai Mária Terézia Rend lovagkeresztjét.⁵ A rendvételeket megillető privilégiumoknak megfelelően 1780-ban bárói rangra emelték. 1781 novemberében alezredes lett. Ekkor a cs. kir. 34. (gróf Esterházy Antal) gyalogezredbe osztották be. 1783. november 8-án lett ezredes, a péterváradai ezrednél.

Az utolsó török háború (1788–1790) idején különféle sikereket ért el, pl. 1788. április 24-én rávette Sabác erődjének török parancsnokát az erőd átadására. Ennek azután Davidovich lett a parancsnoka. 1789-ben résztvevője volt a – szerbiai – lipnizai katonai expedíciónak.

1780. január 16-án lett vezérőrnagy. A németalföldi, majd az itáliai hadjáratban dandárparancsnok. 1788. március 4-től altábornagy: hadtest élére került, amely Tirolban és az Etsch folyónál lett összevonva.

Wurmser cs. k. marsall 1796 júliusában kísérelte meg Mantua városának felmentését. Davidovich ekkor a tiroli és a voralbergi határok védelmét látta el, 20 000 katonával. E támadó hadművelet (szeptember elején) sikertelenül végződött. A visszavonuló császári királyi csapatok egyesültek Davidovich dandárjával. Ezt követően Alvinczy József tábornagy állt a mintegy 50 000 főből álló sereg élére.

Davidovich a Trient előtt megjelenő francia Vaubois hadosztályt – november 2. és 7. között – több helyszínen megverte az Etsch folyó völgyében folyó harcok során (pl. Cembra, Segonzano, Trient). Ezt követően Davidovich erőltetett menetben hátrált Verona irányába. Amikor Vaubois a Rivoli állásnál ismételt megverte, Partzengoig tört előre, majd Rivoliig vonult vissza. Dandára szakadatlan harcban állt az ellenséggel, és eközben jelentős veszteséget szenvedett. Mantua városát azonban nem sikerült elérniük.

1805-ben Davidovich lett az itáliai – császári királyi – hadsereg bal szárnyának parancsnoka. Ezt követően a

Szlavóniai Főhadparancsnokság élére került. 1807 májusában tábornaggyá nevezte ki az uralkodó. Davidovich idős korában a nagy fontosságú komáromi erődrendszer parancsnoka volt.

1809-ben – új feladatként – a Duna innenső oldalán álló magyar nemesi felkelő csapatok parancsnoka (is) volt.

1814. február 18-án Komáromban halt meg.⁶ Davidovichnak nem volt felesége, nem voltak gyermekei. Végrendeletében teljes vagyonát a komáromi ortodox egyházközségre hagyta, azzal a feltétellel, hogy – utolsó kívánságaként – a komáromi Legszentebb Isten-anya rác templom falához temessék.⁷ A síremléket Dunajszki Lőrinc (1784–1833) korabeli neves szobrászművész készítette.⁸ Teljes mértékben megfelel – az adott korban elhalt – más jeles hadvezéreknek állított síremlékeknek. A síremléket a Katonai Mária Terézia Rend közreműködésével újították fel 1903/1904 fordulóján. A templom északi bejáratától balra ma is áll az érdekes, értékes síremlék.⁹

Gróf Pejachevich Antal altábornagy¹⁰

A Pejachevich család bolgár eredetű. A család tagjai a török elleni harcokban szabadcsapatokat állítottak fel. 1690 körül menekültek Horvát–Szlavonországba. A 17. század végén már a bárói családok közé tartoztak. A család János nevű tagját (Eszék, 1710–Sopron, 1787) Mária Terézia királynő 1772. július 22-én emelte grófi rangra. Egyúttal a családi címet is kibővítették. Pejachevich János József Peterson Erzsébettel kötött házasságából négy gyermek született. 1. Zsigmond gróf (1741–1806), a rumi vonal alapítója. 2. Jozefa grófnő, apáca. 3. Ferenc gróf cs.kir. kamarás (+ 1815), a nasiczi vonal alapítója. 4. Antal gróf, a budai vonal alapítója.¹¹

Gróf Pejachevich Antal Eszéken született 1749/1750 körül. A korban általánosan követett gyakorlat szerint fiatalon, 18 évesen állt be katonának. Szolgálatát – alhadnagyként – a Pálffy vértesezrednél kezdte. Itt a kapitányságig jutott a ranglétrán. 1773 januárjában lett őrnagy, ugyanekkor a 67. gradiskai határőr-gyalogezredhez helyezték át. Ezzel az alakulattal vett részt Pejachevich a Poroszország elleni, bajor örökösödési háborúban (1778–1779). Akkori működése részletesen nem ismert. Egységének egyik zászlóalja Loudon tábornok Csehországban működő hadseregéhez volt beosztva. Pejachevich rövidesen alezredes lett, majd 1786. áprilisában ezredessé léptették elő. Ekkor helyezték át az 1. báni határőrezredhez. Ezrede harcolt az 1788–1791-es török háborúban, ahol több ütközet részesei voltak. 1788 februárjában jelen voltak az ú.n. török–horvátországi expedíciónban.

1788. május 31-én a Glina folyó menti őrvonalat, három menetszlopba rendezett – mintegy 3000 fős – török

egység támadta meg a sarasellői sáncoknál, a kattinova-czi hídnál és az uranowai fűrészmalomnál. Itt Kneševich őrnagy egy századnyi szluini határőrének siettek segítségére Pejachevich ezredes katonái. Kétórás ütközet után megszalasztották az ellenséget. A menekülőket részben levágták, részben átzavarták a határon. Az ezred egy része Pejachevich vezetésével (június 25-én) a kladusi (Kladusch) várkastélynál – a Glina folyótól kissé délre – felderítést végzett. Pejachevich ezt követően a czernipotoki őrvonalat parancsnokolta. Július 12-e holdvilágos éjszakáján 1000 határőrével, 600 fő fedezet mellett – török területen – learatta a búzát. A zsákokba töltött (2300 mérő) gabonát málhásállatokkal elhozatta. 1789-ben a horvát határon felállított őrvonal fedezetét látta el.

Augusztus 13-án a czernipotoki sáncoknál, tizenegy órányi harcban hat század saját erővel verte vissza egy 9000 fős – többségében lovasságból álló – ellenséges egység támadását. Szerencsés kimenetelű vállalkozásával – amelyek nem maradtak meg a saját határvonalakon belül – megkönnyítette a Dubcza, Novi és Czetin erősségei elleni főtámadást. Tevékenységével kivívta Loudon tábornagy meglegedését.¹²

Vitézségéért a Katonai Mária Terézia Rend lovagkeresztjét nyerte el 1790. december 19-én, a XIII. promóció során.¹³

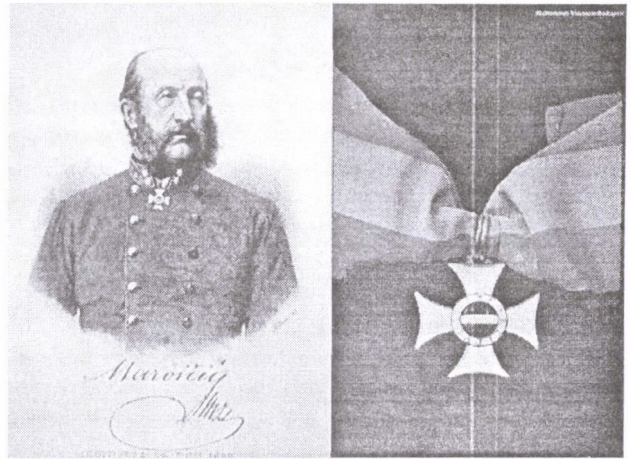
1783-ban lett vezérőrnagy. Az 1797-es campoformiói békekötésig a rajnai hadsereg kötelékében harcolt – igen eredményesen – Franciaország ellen. Ezt követően Zágrábban volt dandárparancsnok. Még aktív szolgálata idején (1797*ben) nevezték ki Pozsega vármegye főispánjává. Főispáni beiktatására 1798. május 21-én került sor. 1801-es nyugállományba helyezésekor altábornagy lett.¹⁴

Feleségétől, gróf Draskovich Borbálától több gyermeke született. 1802. szeptember 25-én halt meg szlavóniai birtokán, Verbetitzen. Megjegyzendő, hogy a tőle származó – budai ág – fiágon már unokájában kihalt a 19. század derekán.¹⁵

Főispáni beiktatására (1798) festett, fehér díszzászlójának előlapján a Pejachevich család grófi címere látható. A hátlapon, babérkoszorúba foglalt felirat: PATRI./ INDULGENTISSI-MO./ AUGUSTIS. GRATIIS / INCLYTO. / FAMILIE. ORNAMENTO. / D : D : D. Gazdag haditroféum: fegyver, hadieszköz, hadijelvény díszítés jelenik meg. Ennek közepén szerepel a Katonai Mária Terézia Rend lovagkeresztje is.¹⁶

Báró Maroičić József tábornagy¹⁷

Határőrvidéki (szerb) katonacsalád leszármazottja. 1812. április 6-án született Felsővízközön (Svidniki), Sáros vármegyében. 14 éves korában lett katona, 1825. október 21-én már „ezred-kadet” lett a cs. kir. 60. gya-

Báró Maroičić József tábornagy KTMR középkeresztje

logezrednél. A grazi „Cadeten-Compagnie”-nél folyt katonai nevelése, kiképzése. 1828 őszén „Cadet-Qua-Feldwebel”-ként tért vissza ezredéhez. Két éven keresztül teljesítette (az akkoriban igen kemény) altiszti szolgálatot, amely viszont nagyon jó „katonai iskolának” bizonyult.

Édesapját, Maroičić György századost (30 éven át teljesített kifogástalan katonai szolgálata elismeréseként 1830-ban nemesi rangra emelték. Fia pedig 1830. november 1-jén lett zászlós az I. báni határőrezredben (Nr. 10.).

1831-től kezdődően (néhány rövid időszaktól eltekintve) a Habsburg Birodalom itáliai tartományaiban teljesített szolgálatot. A „Radetzky iskola” hatása későbbi katonai pályája során nagy hasznára volt. 1831. június 17-én lett hadnagy, 1834. december 1-jén főhadnagy. 1834-től a tábornoki főszállásmesteri törzshöz tartozott. 1843. szeptember 29-én nevezték ki századossá.

Az 1848/49-es itáliai háború idején – kezdetben – gróf Nugent tábornagy tartalék hadtestéhez került. Ezt követően (Tirolban) volt vezérkari főnök a gróf Thun altábornagy parancsnoksága alatt álló 3. hadtestnél. Ebben az időben fontos kurírszolgálatot is teljesített. Részesen volt különböző hadműveleteknek, így jelen volt a Madonna della Corona-i állás megvétele, a Monte Baldo és a Rivollia állás körüli harcokban, a custozai csata után Parma, illetve Piacenza elfoglalásánál.¹⁸ Akkori érdemeiért kapta meg (1848. november 30-án) a Lipót Rend lovagkeresztjét.¹⁹

1848. június 9–10-én a paduai harcokban, a város környékét uraló hegyek elfoglalásánál szerzett kiemelkedő érdemeket. Az ellenséges állások elleni Maroičić százados által személyesen vezetett támadás – végül – a stratégiailag igen fontos Madonna del Monte hegy elfoglalásához vezetett. A százados katonáit mintaszerűen irányította, fáradhatatlan, körültekintő és előrelátó parancsnok volt. A kapott parancsok gyors és célszerű megvalósítása jellemezte ténykedését. Jelentős feladatok végrehajtásában vett részt. Személyes példamutató bátorságával, hősiességével katonáinak (is) kiemelkedő példát

mutatott.²⁰ Ezekért az érdemekért kapta meg (a 153. rendi promóció során) a Katonai Mária Terézia Rend lovagkeresztjét, 1849. június 29-én.²¹

Hőstettei után Radetzky vezérkari őrnagynak nevezte ki az I. báni határőr ezredben, illetve a III. hadtest vezérkari főnöke lett. 1849 februárjától a magyarországi (erdélyi) hadszíntéren harcolt a magyar forradalmi hadsereg ellen. Báró Puchner Antal altábornagy hadtestének vezérkari főnöke volt. Ezt követően gróf Schlick lovassági tábornok I. hadtestének lett vezérkari főnöke. 1849. június 31-én alezredessé nevezték ki a főszállásmesteri törzsbe. 1849. november 8-án lett ezredes, egyúttal az ogulini határezered (Nr.3.) parancsnoka lett.²²

1850. november 19-én kapott, Katonai Mária Terézia Renddel való kitüntetésére tekintettel, osztrák báróságot.²³

1854. május 17-én lett vezérőrnagy és dandárparancsnok a szerb bánati hadtestnél. 1854–1855-ben résztvevője Moldva és Havasalföld katonai megszállásának. 1856 januárjától Kassán dandárparancsnok. Egy ideig a katonai körzet élén is állt. Az 1859-es háborúban dandárával a „Pó vonal” védelmét látta el. 1859 szeptembere és 1860 februárja között Komáromban dandárparancsnok, majd Laibachban hadosztályparancsnok. 1860 szeptemberétől ideiglenesen, majd 1861. november 21-től ténylegesen Fiume városparancsnoka. 1860. november 30-án lett altábornagy. Beosztották a laibachi III. hadtest parancsnokságához. 1864. március 6-án a III. hadtestnél lett hadosztályparancsnok. 1860. november 20-án lett a cs. kir. 7. gyalogezred tulajdonosa.

Az 1866-os (a poroszok, illetve az olaszok elleni) háborúban a déli hadsereg VII. hadosztályának parancsnoka. Albrecht főherceg irányítása alatt, nagy szerepe volt a custozai győzelem (1866. június 24.) kivívásában. A custozai harcokban hadtestét – igen kritikus helyzetekben is – személyesen vezette. Katonáival északról tört be a városba. Részes volt az igen kemény utcai harcoknak is.²⁴ Custozai fegyverténye alapján, a 116. rendi promóció keretében, 1866. augusztus 29-én Maroičić a Katonai Mária Terézia Rend középkeresztjét is megkapta.²⁵ Az, hogy valaki e Rend közép- és lovagkeresztjét is megkapja rendkívül ritkán fordult elő a Katonai Mária Terézia Rend történetében.²⁶

1866. június 14-én valóságos belső titkos tanácsos lett Maroičić altábornagy. 1866. október 14-én a budai Főhadparancsnoksághoz osztották be gyalogsági szemlélőnek. 1868. április 22-én (ad honorem) táborsernagy lett. 1867–1869 között a brucki katonai tábor parancsnoka volt. A Bécs közelében lévő helyszínen ebben a minőségében nagyszabású katonai táborozásokat, gyakorlatokat irányított. 1871. október 13-án, 50. szolgálati jubileumán az I. osztályú Vaskorona Renddel tüntették ki.

12 évig volt Bécs „vezénylő tábornoka”. Ebben a beosztásban igen jó kapcsolatokat épített ki Bécs város vezetőivel, a város lakosságával. Maroičić igen népszerű katonai vezetőnek számított. Ebben a minőségében vezényelte pl. 1873-ban (a bécsi világkiállítás idején) egy sor külföldi uralkodó jelenlétében a bécsi helyőrség nagyszabású szemléjét. Ezt különbözőmagas külföldi rendjelek adományozásával ismerték el.

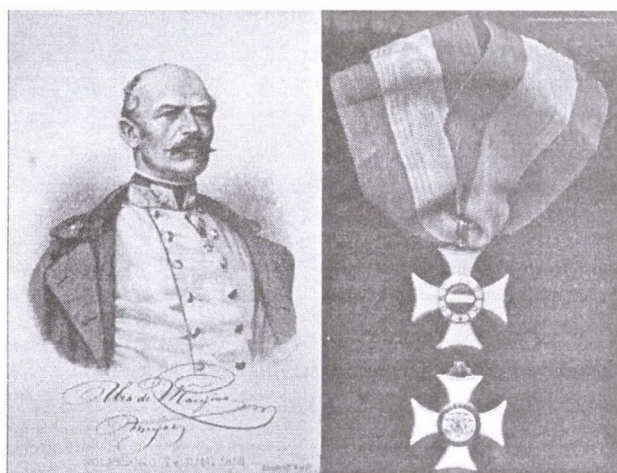
1881. május 1-jén (egészségügyi okokból) kérte nyugállományba helyezését. 60 éves jubileumán (legkülönbözőbb kiemelkedő érdemei elismeréseként) a Lipót Rend nagykeresztjét kapta meg (a lovagkereszt hadidíszítményével). Ez szintén rendkívül ritkán kiadott elismerés volt. 1882. október 17-én hunyt el Bécsben. A helyőrségen túl a bécsiek nagy részvéte mellett temették el.²⁷

Báró Urs Dávid ezredes²⁸

1816-ban született az erdélyi Marginán. A Naszódi Román Határezered Fiú – Nevelőházában volt növendék. 1834. július 1-jén közlegényként lépett be az I. román határezeredbe. 1835 januárjától őrzetű, május 1-jétől káplár, július 16-tól őrmester. Minden katonai rendfokozatban szolgált. 1840-ben, hétéves szolgálat után II. osztályú alhadnaggyá nevezték ki. 1848. augusztus 16-án lett I. osztályú alhadnagy. Október 20-tól főhadnagy. Résztvevője a magyar forradalmi hadsereg elleni, 1848–1849-es erdélyi harcoknak. Jelen volt az 1848. november 5-i marosvásárhelyi csatában, Lörintzfalva megrohanásánál, az ürmösi csatározásnál, illetve december 22-én a hidvégi ütközetben. 1849. július 23-án harcolt a szimériai ütközetben, július 31-én a Kászon-újfalusi előcsatározásban. Ott volt augusztus 1-jén a bikszádi csatában. Itteni hősiességéért kapta meg a Katonai Érdemkeresztet.²⁹

1849. augusztus 30-án léptették elő II. osztályú századosná. Ekkor vezényelték a kassai 34-es gyalogezredhez. 1851. január 24-én lett I. osztályú százados. 1859. május 5-én őrnagy. Egyidejűleg az 52. gyalogezredhez került.³⁰

Az 1859-es (a franciák és a piemontiak elleni) háborúban zászlóaljparancsnok. A solferinói csatában tüntette ki magát Medoles község négy órán keresztül tartó védelmében. Urs őrnagy ekkor tíz századdal és két ágyúval állt szemben a négy-ötszörös túlerőt jelentő francia Luzy hadosztállyal szemben (8000–10 000 fő). A küzdelem 1859. június 23-án éjszaka kezdődött. A Medoles körüli terep nagyon fedett, szabdalt volt, nem voltak megfelelő kilátási lehetőségek. A kiterjedt elővédvonalak tovább nehezítették a védelmet. A nagy erővel támadó ellenség a szárnyakon mindenképpen be akarta keríteni a falut. A helyzet meglehetősen kilátástalannak tűnt. Tekintettel az

Bárány Urs Dávid ezredes KTMR lovagkeresztje

ellenség hatalmas túlerejére, kétórás harc után felmerült a visszavonulás. Azonban Urs őrnagy, felismerve a település a császári királyi csapatok számára való döntő fontosságát, a mindenképpen való megtartás mellett döntött. Átcsoportosításokat hajtott végre. A harcok során, maga Urs is bekerítésbe került. Végül, további, többórás elkeseredett harc után, egységével elhagyta az erősen veszélyeztetett pontot, s ezt követően sikeresen elérte saját dandárját.

Maga az ellenség már közvetlenül a csata után a „Montieur”-ban megjelent híradásban is elismerte Medoles kiemelkedő jelentőségű védelmét. Urs őrnagy katonai teljesítményeiért a Vaskorona Rend III. osztályát kapta meg.³¹

Ezért a fegyvertényéért nyerte el a Katonai Mária Terézia Rend lovagkeresztjét. (A 158. vagy a 159. promóció során. 1859. október 17-én vagy 1860. május 21-én.)³²

1860. február 1-jén a 64. gyalogezredhez vezényelték. 1861. november 14-én lett alezredes, 1863. október 29-én pedig ezredes.³³

1862. január 8-án, a Katonai Mária Terézia Rend Statutumában foglaltaknak megfelelően (osztrák) bárói rangra emelték.³⁴

1864. december 18-án került nyugállományba. 1866-ban, a poroszok és az olaszok elleni háború idején reaktívtá váltak. Május 21-én vette át Lissa sziget és erőd parancsnokságát. Július 18–19-én a túlerőben levő olasz flotta Lissa szigete ellen támadásokat hajtott végre. Végül Tagetthoff ellentengernagy 20-án döntő tengeri győzelmet aratott az olasz hadiflotta felett. Urs ezredes 1869. február 1-jén ismét nyugállományba került. Ezt követően Nagyszébenben élt. Itt is halt meg 1897. október 10-én.³⁵

Szász-Coburg-Koháry I. Ferdinánd, bolgár cár

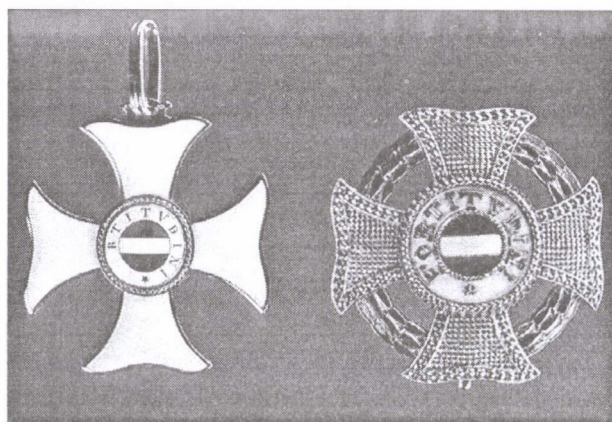
Szász-Coburg-Koháry I. Ferdinánd bolgár uralkodó (1861–1948) a kor európai uralkodói között is „kiemelten dekorált” személyiségnek számított. Nagy számban volt tulajdonosa hazája, illetve más államok legmagasabb elismeréseinek. 43 uralkodótól, államtól, dinasztiától 120 különféle rendjelet, kitüntetést kapott élete során.³⁶

A Katonai Mária Terézia Rend nagykeresztjének adományozására, a Rend Káptalanjának döntése nélkül, a Rend Nagymesterének I. Károly császárnak (IV. Károly magyar királynak) személyes döntése alapján került sor. Ez a 177. promóció keretében történt.³⁷ A rendkívüli jelentőségű rendjelet, Károly személyesen adta át Ferdinándnak, az alsó-ausztriai Ebenthal kastélyában, 1917. június 7-én.³⁸

Ilyen jellegű adományozás a Nagymester joga volt, de rendkívül ritkán élt ezzel a lehetőséggel. Ez az adományozás a Rend (1757–1931) közötti történetében csak néhány esetben előforduló „protokolláris” adományozásnak tekinthető. E mögött nem állt tényleges hőstett vagy kiemelkedő hadvezéri teljesítmény, amit egyébként a Katonai Mária Terézia Rend esetében nagy szigorúsággal követeltek meg, más kitüntetettek esetében.

Szász-Coburg-Koháry I. Ferdinánd, bolgár cár

I. Ferdinánd KTMR nagykeresztjének jelvényei

Több ok, indok alapján kerülhetett sor erre az adományozásra. Ferdinánd közel állt a fiatal osztrák–magyar uralkodóhoz. Hangsúlyozandó, hogy osztrák–magyar vonatkozásban gyakorlatilag – addig – „már mindent megkapott”. A legjelentősebb, legritkábban kiadott rendjeleknek is tulajdonosa volt. Így 1899-ben mint „bolgár fejedelem” kapta meg a Magyar királyi Szent István Rend nagykeresztjét.³⁹ 1911-ben kapta meg az Aranygyapjas Rendet.⁴⁰ 1915. november 1-jén kapta meg a Katonai Érdemkereszt

I. osztályát a hadidíszítménnyel.⁴¹ IV. Károly 1917. január 20-án adományozta Ferdinándnak a Magyar királyi Szent István Rend nagykeresztjének „gyémánt díszítményét”⁴²

Ezzel az adományozással a háborús szövetséges, baráti bolgár hadsereg teljesítményeit is el kívánták ismerni a korabeli szokás és gyakorlat szerint. E vonatkozásban felmerülhetett a további háborús helytállásra való buzdítás is, amit a kitüntetéssel (s) el kívántak ismerni.

Az első világháború időszakában több ilyen – Káptalani döntés nélküli – adományozásra is sor került külföldiek esetében. Pl. II. Vilmos német császár és porosz király (1914. augusztus 27.), II. Lajos magyar király (1917. június 30.) számára. Ők is a nagykeresztet kapták meg.⁴³

Megjegyzendő, hogy a Ferdinándnak adományozott Katonai Mária Terézia Rend nagykereszt jelvénye szalaggal, a hozzá tartozó tokkal (ezen a hírneves bécsi előállító cég, a „Rothe und Neffe” jelölésével) szerepelt az 1989-es nyugat-németországi árverésen. Az akkori viszonyok között rendkívül magas kikiáltási áron indult – 55 000 német márka. Végül a kikiáltási ár alatt kelt el 50 000 német márkáért. Az akkori – nagyjelentőségű – árverésnek ez volt az egyik legdrágább tétele.⁴⁴

Pandula Attila

JEGYZETEK

¹ Az előadás elhangzott Szófiában, 2007. 05. 16-án a Bolgár–magyar történész konferencia segéd tudományi szekciójában.

A szerző e helyen mond köszönetet a vonatkozó előadáson bemutatott fényképanyag összeállításáért a következő személyeknek: Demeter Márton, Dr. Holló József altábornagy (Hadtörténeti Múzeum), főigazgató, Rainer Pál (Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum) régész, muzcológus, Sallay Gergely Pál (Hadtörténeti Múzeum, Numizmatikai gyűjtemény) vezető.

² A Katonai Mária Terézia Rend történetéről, kitüntettjeiről – újabban – pl. *Kolačny, Ivan*: Rády a vyznamenáni Habsburské monarchie. Praha, 2006. 86–93., *Ludwigstorff, Georg–Schwarz, Walter Alexander–Stolzer, Johann*: Fortitudini – Der Tapferkeit. (Der Militar – Maria Theresien – Orden und die Tapferkeitsmedaille) Wien 1998., *Mერიčka, Václav*: Rád Marie – Terezic. Praha, 1990., *Pandula Attila*: A Katonai Mária Terézia Rend és a magyar királyi Szent István Rend román tulajdonosai. In: *Diaconescu, Marius–Dragan, Joan* (szerk.): Nobilimea românescă din Transilvania. Satu Mare, 1997. 245–259., 301–30., *Pandula Attila*: Fortitudini. (A Katonai Mária Terézia Rend alapításának 240. évfordulóján rendezett emlékkiállítás a Hadtörténeti Múzeumban.) *Turul* 1998/1–2. (LXXI. évf.) 42–44. (Klny. is), *Pandula Attila*: A Katonai Mária Terézia Rend magyar huszártiszt tulajdonosai. In: A magyar huszárság története. A lovasműveltség sajátosságai. (Szerk.: *Csuhák György*). Bp.–Zürich, 2004. 78–87.

³ (Budapest) Hadtörténeti Levéltár (a továbbiakban: HL) – VI. 49. A Katonai Mária Terézia Rend iratai I. d. 1758–1943. – II. I. – 1/b. A magyar Szent korona országaiból származó (itt született s katonai szolgálatot teljesített) lovagok névsora 1757-től. 2. (számozatlan) p. 34. szám.

⁴ *Hirtenfeld, J.*: Der Militar – Maria – Theresien – Orden und seine Mitglieder, Wien, 1857.

E műnek egy időben két különböző kiadása látott napvilágot. A „nagy” kiadás I–IV., a „kis kiadás” I–II. kötet. Megjegyzendő, hogy

ezek a művek a szöveget és a nyomdai bontást, szerkesztést tekintve is teljesen azonosak. Én a „kis kiadás” használtam. I. k. 225–226. (a továbbiakban: Hirtenfeld i. m.).

⁵ *Stolzer, Johann*: Alphabetisches Gesamtverzeichnis der Mitglieder des Militar-Maria Theresien Ordens. 7. 3. 1758.–3. 10. 1931. „Zeitschrift der österreichischen Gesellschaft für Ordenskunde” Nr. 11. (August 1993.) (4. Jhg. Nr. 3.) 12. (a továbbiakban: Stolzer i. m.)

⁶ Hirtenfeld i. m. I. 226–227.

⁷ *Radovanovic, Bojan–Mácsa Mihály* (összeállítása): Pravoslavno kostol v Komarne. Komarno, 1995. 21–22.

⁸ *Bartal Mária*: Komárom templomai. Komárom, 2001. („Közkincesink” sorozat) 61–62.

⁹ A síremlék képét közli pl. *Bárdos István–Kecskés László–Mácsa Mihály*: Komárom/Komarno város a Duna két partján. Komárom/Komarno, 1994. 42., 45. ill.

¹⁰ HL. VI. 49. A Katonai Mária Terézia Rend iratai I. d. 1758–1943., II. I. – 1/b. 2. (számozatlan) p. 58. szám.

¹¹ A Pejachevich családdal kapcsolatban – legújabbban: *Rainer Pál*: Gróf Pejachevich Antal tábornok főispáni beiktatásakor készült zászló (1798). In: A Veszprém megyei múzeumok Közleményei 23. (Szerk.: K. Palágyi Sylvia) Veszprém, 2004. 181–195., itt pl. a 183. p. (a továbbiakban: Rainer i. m.)

¹² Hirtenfeld i. m. I. 306.

¹³ Stolzer i. m. 23.

¹⁴ Hirtenfeld i. m. I. 306.

¹⁵ Rainer i. m. 184.

¹⁶ Uo. 181–182., 190. p. I. ill. előlap, 2. ill. hátlap.

¹⁷ HL. A Katonai Mária Terézia Rend iratai I. d. 1758–1943., II. I. – 1/b. 3. (számozatlan) p. 194. szám.

¹⁸ Hirtenfeld i. m. 1551–1552., *Lukeš, J.*: Militärischer Maria Theresien – Orden. Wien, 1890. 252–254. (a továbbiakban: Lukeš i. m.)

¹⁹ *Hahn, Michael*: Handbuch der Adel und für Ordensritter, für alle mit Decorationen und Auszeichnungen betheilte Personen, dann für k. k. Militärs, Beamte und Geistliche in Adels und Ordens Angelegenheiten. Pest, 1856. 163.

²⁰ Hirtenfeld i. m. 1552–1553.

²¹ Stolzer i. m. 20.

²² Hirtenfeld i. m. 1552–1553.

²³ *Frank-Döfering, Peter (Herausgegeben und kommentiert)*: Adels Lexikon des österreichisches Kaisertums 1804–1918. Wien–Freiburg–Basel, 1989. 408. 5591. szám (a továbbiakban: Frank-Döfering i. m.).

²⁴ Lukeš i. m. 254–258.

²⁵ Stolzer i. m. 20.

²⁶ *Ludwigstorff, Georg*: Der Militär Marie Theresien–Orden. In: *Stolzer, Johann–Steeb, Christian (Herausgegeben)*. Österreichs Orden vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Graz, 1996. 110–111.

²⁷ Lukes i. m. 258–260.

²⁸ HL A Katonai Mária Terézia Rend iratai I. d. 1758–1943. II. 1.–1/b. 4. (számozatlan) 213. szám.

²⁹ Lukeš i. m. 152–153.

³⁰ *Kreipnes, Julius*: Geschichte des k. u. k. Infanterie – Regiments Nr. 34. für immerwährende Zeiten. Wilhelm I. deutsches Kaiser und König vom Preussen. 1733–1900. Kaschau, 1906. 585., 589., 853.

³¹ Lukeš i. m. 153–157.

³² Stolzer i. m. 29.

³³ Lukes 157.

³⁴ Frank-Döfering i. m. 544. 9728. szám.

³⁵ Lukes i. m. 157.

³⁶ I. Ferdinánd rendjelei, kitüntetései (adott esetben különféle változatokban, sokszor „tartalék” példányok is) stb. az elmúlt évtizedekben két árverésen kerültek a nemzetközi piacra. 1989. szeptember 23-án a „Karlheinz Müller” cégnél (Limburg/Lahn–Nyugat Németország) vő. Karlheinz Müller 34. Auktion – Bedeutende deutsche und europäische Orden, aussergewöhnliche militärische Objekte. (Auktion Ferdinand I. Zar von Bulgarien) Limburg/Lahn 1989. (a továbbiakban: Auktion Ferdinand I. Zar von Bulgarien) 1998. július 7-én a londoni „Sotheby’s” cégnél volt a másik aukció. Vő. Sotheby’s– War Medals, Orders and Decorations including important pieces from the Collection of King Ferdinand I. of Bulgaria. London 1998. (a továbbiakban: important pieces from the Collection of King Ferdinand I of Bulgaria).

Az elismerések sorában megemlíthető pl. (Bajorország) Katonai Miksa József Rend nagykereszt, (Braunschweig) Oroszlán Henrik Házirend nagykereszt a kardokkal, (Buhara Emírség) Buhara Koronája Rend „nagykereszt”, (Magyarország) Vitézi Rend, Magyar első világháborús emlékérem a karddal és sisakkal, A Magyar Ornitológiai Társaság Érme, (Oroszország) Szent András Rend nagykereszt-lánc, (Poroszország) Fekete Sas Rend nagykeresztlánc, Pour le Mérite Rend tölgyfalombbal, (Portugália) Torony és Kard Rend nagykeresztlánc.

³⁷ *Kövess, Géza*: Die Militär – Marie Theresien – Ordens – Ritter des Weltkrieges. 1914–1918. (Köny. „Jahrbuch der Vereinigung katholischer Edelleute in Österreich” 1937.) 28. (számozatlan). Theresienritter des Weltkrieges. Wien, 1923. 16., Theresienritter des Weltkrieges. Wien, 1928. (2) 21.

³⁸ *(Bardolff, Carl, von)–Hofmann, Oskar; von–Hubka, Gustav, von*: Der Militär – Marie Theresien Orden. Die Ausgezeichneten im Weltkrieg 1914–1918. Wien, 1943. (továbbiakban: Hofmann–Hubka i. m.)

³⁹ Névjegyzéke az 1764. évtől az 1914. évig a Magyar királyi Szent István-renddel kitüntetetteknek. Bp., 1914. 112. 1459. szám. Auktion Ferdinand I. Zar von Bulgarien 21. (számozatlan) 063. szám, uo. ill.

⁴⁰ *Terlinden, C.*: La Toison d’or, cinq siècles d’art et d. histoire. Brugge, 1962. 76. 1176. szám. „important pieces from the Collection of King Ferdinand” 72–73., 72. 220. szám, 221. ill.

⁴¹ *Sauer, Herbert*: Die Verleihungen des Militärverdienstkreuzes I. Klasse. In: *Militaria Austriaca* 3. Wien, 1979. 79., Auktion Ferdinand I. Zar von Bulgarien. 20. (számozatlan) p. 062 szám.

⁴² Magyar Országos Levéltár P 1057 - A Szent István Rend Levéltára. Fasc. 27. 4/1917. Sz. I. R., Legfelsőbb kézirat – Bádén, 1917. január 20. (kézzel, magyarul). „important pieces from the Collection of King Ferdinand” 75. 222. szám, uo. ill. Gyémántokkal kirakott Szent István Rend nagykereszt – a Szent Korona hiányzik –, gyémántokkal kirakott nagykereszt csillag.

⁴³ Hofmann–Hubka i. m. 14.

⁴⁴ Auktion Ferdinand I. Zar von Bulgarien. 20. (számozatlan) 061. szám

A nagykereszt: arany/zománc 64 mm, súly 52 gramm. A hordkarikában a bécsi „Hauptmünzamt” jelölésével. A hordkarika tartójában a 18 karátos arannak megfelelő korabeli osztrák fémjellel. I. tartású darab. A rendi csillag: ezüst/zománc, arany rátétekkel. 61 mm. I. tartású darab.

KÖNYVISMERTETÉS

BAGHYNÉ MAKRA ILONA: Pusztaszeriek. Bagiak, Dávidok, Makrák.

Bába Könyvkiadó kiadása. Szeged, 2004. 108 p. illusztrált kiadás genealógiai táblák.

ISBN 963 9511 668

A feudalizmus idején Kecskeméthez tartozott a később Pusztaszernek nevezett térség Szeged közelében. A térséget leginkább állatok legeltetésére használták. Benépesítésére csak az 1820-as évek végétől kezdődően került sor, kecskeméti lakosokból. A 19. század vége felé már a környező településekről származó lakosokat – mint bérlőket – találjuk a kecskeméti birtokon. Kecskemét városa a 20. század elején a korábbi bérlőknek kezdte eladni a földet. A város az első világháborút követően felgyorsította ezt a folyamatot. Ennek hatásaként a tulajdonában lévő Felső Pusztaszeren önálló község alakult (Pusztaszer: 1934. január 1.)

Itt Bagi Gáspár az 1900-as évek legelején lett földtulajdonos. A Dávidok az 1910-es évek közepén lettek pusztaszeri lakosok. A Makra család az 1930-as évek közepén került ide. A szerző ezeknek a családoknak – és rokonságuknak – történetét, leginkább újabbszori történetét tekinti át. Döntően a Bagi/Beghy családdal foglalkozik, a másik két famíliával kevésbé.

A szerző – sajátos – olvasmányos, népszerű stílusban ír. A kiadvány nem tudományos jellegű (igényű) összeállítás. Sokszor legendás, népmesei elemek, történetek, vers

stb. olvashatók, gyakoriak az utalások a hagyományokra. Helyenként azonban más forrásokat (is) megjelöl.

Baghyiné Makra Ilona elsősorban a szécsényi Baghy család általa fontosnak, érdekesnek stb. tartott tagjairól ír. Ezt a családot 1622. június 15-én nemesítette II. Ferdinánd király. Szó van e családnak a nemességből való kikerüléséről, illetve két évszázad múltán az oda való visszakerüléséről is. Olvashatunk pl. a Baghy és a gróf Apponyi családok rokoni kapcsolatáról is. Baghy András férje volt gróf Apponyi Virginiának, aki gróf Apponyi Geraldine – albán királyné – húga volt.

A szerző áttekinti a szécsényi Bagiak kecskeméti ágát is.

A Dávid család esetében igen sajátos az áttekintés a „Dávid”, Dávid nevű családokról. A rokon pusztaszeri Dávid család történetét röviden összefoglalja.

A Makra családról, családokról is rövid áttekintés olvasható, majd a pusztaszeri Makrákról ír.

A kötetben közlésre kerültek síremlékek, temetkezési hely, magtár, illetve nagyobb számú, közelmúltban készült fénykép a családi fotóalbumból.

Pandula Attila

LORENZO CARRATTI DI VALFREI: Araldica. Milan–Madrid, 2005. 191 oldal, számos illusztrációval

ISBN 88 04 41105 8

A szerző több olasz heraldikai és történelmi társaság tagja, a Páviai és Milánói, valamint a Katolikus Egyetem oktatója. Jelentősebb munkái: *Genealogia* (Milano, 1969), *Scopri le origini della tua famiglia* (Milano, 1991), *Metodologia della ricerca genealogica* (Bologna, 1993). Jelen kötet az érdeklődő nagyközönség számára készült, inkább ismeretterjesztő céllal. Népszerűségét igazolja, hogy 1996-os első megjelenése óta többször kiadták: immár negyedszer.

Négy fejezetben kerül bemutatásra a heraldika története, a címer és részei, a személyek és közösségek címereinek jellegzetességei és kiállításuk szabályai és a címerhasználat egyes kérdései.

Az első fejezetben az alapvető fogalmak: heraldika, címer, címerleírás stb. után kissé vázlatos történeti áttekintés következik, táblázatban bemutatva a heraldika egyes korszakait (csak gyakorlat, gyakorlat és tudományos megközelítés, végül csak utóbbi megközelítésben);

ezt követően a címertan és a rokontudományok (jog-, művészettörténet, történettudomány, ikonográfia, névtan, szimbolika, szociológia, genealógia stb.) kapcsolatát és utóbbiak tájékoztató definícióit ismerheti meg az olvasó.

A címer részeit bemutató rész általános ismereteket tartalmaz, a hasonló célú munkákból jól ismert pajzsformák, gyakoribb mesteralakok, címerképek, sisakok, koronák stb. szerepelnek benne. Érdekesebb a „capo”-k, a pajzsfők rendszere, amelynek komoly történeti hagyományai vannak. Ismertebb típusai a birodalmi pajzsfő (aranyban növekvő fekete sas) és az Anjou pajzsfő, ami a francia királyi család 13. században Szicíliaba szakadt ágára utal. Az egyes városok a guelf-ghibellin pártállás szerint illesztették címereikbe valamelyiket. Fontosabbak még az ún. capo di Francia, capo di Malta és a capo di Savoia.

Magyar olvasó számára is érdekes lehet a jogszabályok által meghatározott címerhasználat, amely nemcsak a különböző származású személyek, hanem az entitások jelképhasználatát is lefedi. Közös vonás a csücsköstalpú pajzs, valamint a babér- és tölgyágak, amelyeket alul nemzetiszínű szalag köt össze; ezek alulról övezik a pajzsot. Különbséget csupán a koronák esetében találunk. A tartományok címerein ún. antik aranykorona nyugszik, melynek nyolc ága (melyből három takarásban van) között négy gyöngy látszik, az abroncson rubinkövekkel díszítve; a körzetekén abroncskoronából növekvő tölgy- és babérág; a városokén nyolctornyú és kapujú (öt látszik) falkorona van; a községeken pártával díszített négykapus (ebből három látszik) falkoronát ír elő a jogszabály (Art. 94-97. R. D. 1943. n. 652.). Szintén az 1943. évi szabályozás szerint kell a kommunális lobogókat is egységesen elkészíteni. A spirális gyöngyosorral díszített nyél csúcsban végződik, melynek szára alatt nemzetiszínű szalag van. Ez alatt helyezkedik el a zászló rúdját tartó zsinór, a lobogó szélein hímzés fut végig, ami alul rojtokban végződik. A drapéria közepére kell helyezni a címet, e fölé pedig az adott helyhatóság nevét.

A címerhasználat gyakorlati kérdéseit taglaló fejezet érdekes táblázatából megtudhatjuk, hogy saját címerünket gyűrűn, brosson, pecséten; házunkban domborművön, ét- és evőeszközökészleten, bútorokon; kártyán ex libris, boroscímke (!) és levélpapír formájában alkalmazhatjuk; ezen kívül leszármazási táblákon és ősfákon; házon festmény vagy domborművű formában használhatjuk. Ezenkívül olyan konkrét gyakorlatias ismereteket is kap az olvasó például, hogyan kell a gyűrűkön ábrázolni a címereket, nemcsak státusz, hanem nemek szerinti megoszlásban is. Ez utóbbi szempont egyébként az egész könyvben végig nyomon követhető, ami jelzi a gyakorlatban megjelenő fontosságát is.

Függeléként csatol a szerző egy heraldikai „szimbólum-szótárt”, irodalom- és képjegyzéket, valamint névmutatót. Némiképp meglepő, hogy a szótárt, amely az egyes színek és ábrázolások „jelentését” mutatja be, nem Valfredi írta, hanem Di Crollalanza 1876-os *Enciclopedia araldico-cavalleresca* című művéből válogatta. Érdekes, hogy a szeretet-szerelem kilenc különböző címszóban is szerepel: a szerelmet az arany, vörös színek, birsalmafa, szív, nyárfa stb. jelképezi; Isten szeretetét: a vörös, kék és az angyalok; dicsőség szeretetét: boróka; a háborúét a kánya; a szabadságét a macska; gyermeki szeretet: gólya; anyai: pelikán; atyai: kék szín vagy pázsit, de például a szükséget kalapács, az ipart méh szimbolizálja. A bibliográfiában nemcsak olasz szerzőket találunk, többek között feltűnik Otfried Neubecker, Michel Pastoureau, valamint Carl Alexander von Volborth neve is, ami a könyv tartalmának európai kontextusba helyezéséről árulkodik.

Az igényes kiállítás mellett a kötet illusztrációi megfelelően támogatják a szöveg leírásait és nagyban segítik annak megértését: a táblázatok, rajzok mellett számos – jól válogatott és jó minőségű – fénykép (címerkönyvek, kódexek, de például címeres ólomüveg ablakok, zárókövek stb.) is szerepel a könyvben.

Összességében tekintve – úgy gondolom – nemcsak a laikus érdeklődők forgathatják haszonnal a kötetet.

Szálkai Tamás

UWE BRETZENDORFER–THOMAS KUHN: *Bulgarien Militärorden für Tapferkeit von 1879 bis 1945.*

Preiskatalog 2007/2008.

(Bulgária Katonai Érdemrend a Vitézségért 1879–1945. Árkatalógus 2007/2008.)

Szerzők kiadása. Ludwigsburg 2007., 74 oldal; a kiadvány 200 – kézzel számozott – példányban készült, gazdagon illusztrálva

Bulgária régebbi falerisztikai emlékei a közelmúltig kevés figyelmet kaptak nemzetközi területen, így az etalonnak számító német nyelvterületen is. Megjegyzendő, hogy egyesek sajátos „egzotikumot” láttak e „balkáni állam” kitüntetéseiben. Legújabbban azonban nagymérvű fejlődés tükröződik e területen a fejedelmi és a cári idő-

szak elismerésének vonatkozásában. Mindez jól tükröződik egyes bolgár kitüntetések árveréseken elért áraiban, az ilyen jellegű anyag iránti megnövekedett keresletben stb. Mindennek különböző mozgatói lehetnek. Pl. a modern Bulgáriában trónra került uralkodóház(ak) – döntően – német származása. A különféle időszakokban

egyed-bolgar elismeréseket, így katonai kitüntetéseket nagy számban adományozták német állampolgároknak, s így azok gyakran kerülnek elő hagyatékokból. Bulgária mindkét világháborúban Németország szövetségese volt, és ezekben az időkben is gyakoriak voltak a „kölcsonös” dekorálások. Az egykori szövetséges kitüntetéseisei vonzóbb emlékek, mint mondjuk az egykori ellenségek darabjai. Bár természetesen ezek a tárgyak is mozgathatnak gyűjtői, befektetői stb. érdekeket.

Hangsúlyozandó, hogy a régi bolgar kitüntetésesek nagy része igen kvalitásos kivitelben készült „esztétikus” darab. Egyes bolgar elismerések az idők során kifejezetten sokféle változatban, típusalakban stb. kerültek kiadásra. Ezek összegyűjtése is megfelelő kihívás lehet egyes gyűjtők számára.

Különösen a közelmúltban, de azt megelőzően is, a bolgar falerisztikával kapcsolatosan hazai és külföldi szerzők egyaránt publikáltak különféle – részben igen magas szakmai színvonalat képviselő – műveket. Azonban ezek az átfogó művek, katalógusok „csak” bolgarul, illetve angol nyelven láttak napvilágot. A német nyelvű irodalom hiányát igyekeznek a szerzők bepótolni kiadványukkal, amely egy tervezett sorozat első része.

A szerzők a bolgar Katonai Érdemrend a Vitézségért hat alaptípusát dolgozták fel. 1. típus 1879–1886, 2. típus 1887–1914, 3. típus 1915–1918, 4. típus 1918–1941, 5. típus 1941–1943, 6. típus 1944–1945–1950.

A feldolgozott változatoknál az időszak kitüntetéseinek legfőbb jellemzőit, osztályokat, fokozatokat, anyagváltozatokat, díszítéseket, méreteket is megadnak. A kiadvány középpontjában a jelvények bemutatása szerepel, amely segíthet – igényes – gyűjtői tevékenységet.

A szerzők szerint a bolgar Katonai Rendet a Vitézségért 1879. április 17-én alapították. Ez azonban tévedés. Ez az időpont egyébként az első alkotmány első Nemzetgyűlés általi elfogadásának időpontja. I. (Battenberg) Sándor 1880. január 1-jén alapította ezt az elismerést.

Bizonyos problémák a rendjelvények tipológiai bemutatása kapcsán is felmerülnek a történelmi kronológiával kapcsolatban. A szerzők a 6. típust a kötet szerint 1944–1945(1950) közötti változatként szerepeltetik. Ezt a szerzők „I. köztársaság”-nak említik. Ez ebben a formában nem egészen pontos. Mint ismeretes a második világháború végső szakaszában, amikor a Vörös Hadsereg csapatai elérték az addig velük szemben semleges Bulgária államhatárát, az ország „sikeresen kiugrott”, addigi szövetségesei helyett az antifasiszta koalíció oldalára állt, s végül „győztes” országgént fejezte be a háborút: 1944. szeptember 8-án a Hazafias Front ragadta magához a hatalmat. Bulgária azonban – formálisan – cárság (monarchia) maradt, élén kiskorú uralkodóval (Simeon), illetve régensherceggel, aki nagybátyja volt

(Kyrill herceg). Csak 1947-ben változtatták meg az államformát, ekkortól Bulgária „népi demokratikus köztársaság” lett.

Megjegyzendő, hogy ezek a folyamatok sajátosan tükröződtek a feldolgozott kitüntetés jelvényein is, amelyről azonban a szerzők nem írnak teljes részletességgel. Lényegében egy típus, típusváltozat maradt.

Más bolgar elismerésekhez hasonlóan, az addig a cári koronáról lefüggő rendjelvény, némiképpen megváltozott, a korona helyét egy koszorú foglalta el, amelyet – alul – pendillumok ékesítettek. A rendjelvény előlapján, a középmedaillonban megmaradt a „koronás” bolgar oroszlán, a hátoldalon, a középmedaillonban az alapító, Battenberg Sándor fejedelem monogramja látható. Az 1947–1950. március 21. között kiadott változat ettől eltér. Az előlapon látható az oroszlán, itt már korona nélkül, a hátoldaltól eltűnt az alapító monogramja.

A szerzők helyében megjegyeztem volna, hogy a Rend hagyományait követő, hasonló jellegű és elnevezésű, de inszigniját tekintve teljesen „kommunista” jellegű „Vitézségi Érdemrend” létezett Bulgáriában 1950. december 13-tól. Az is említést kaphatott volna, hogy a bemutatott Rendet hagyományos formában, 2003-ban, Bulgáriában megújították.

A kötetben gazdag képanyag található, elsősorban jó minőségű, többnyire színes képanyag a tárgyalt rendjelvények különböző változatairól (elő- és hátlapok, esetenként jellemző részletek). Közlésre kerültek egyes, jellegzetes tokok, tasakok. Ezek a különféle időszakokat reprezentáló darabok azonban csak esetlegesen kerültek kiválasztásra, nem a teljesség igényével. Pl. magas rendi osztályhoz tartozó tokot nem közöltek a szerzők.

A kötetben közlésre kerültek ún. viselési képek, ezek döntően korabeli német postai levelezőlapok. Így több ábrázolás tanulmányozható a „kiemelten dekorált” I. Ferdinándról. Közlésre került Jekow és Joskow tábornok fényképe is, akik szintén viselik a tárgyalt Rend inszigniait.

Különösebb kommentár nélkül közlik a szerzők III. Borisz marsallbotjának képét, amelynek alsó „kupakját” e Rend jelvényével ékesítettek. A recenzens érdekesnek tart egy ugyancsak közölt fényképfelvételt, ahol a „vitézség napján” Szófia városközpontjában, az Ismeretlen katona szobra előtt „gazdagon dekorált” katonatisztek vonulnak el, az előkelőségekkel teli dísztribün előtt. A háttérben – ünnepi dekorációként – a Rend nagyméretű jelvénye.

Megítélésem szerint a különböző pontatlanságok, hiányosságok stb. ellenére is az ismertetett mű megfelelően figyelemfelkeltő a tradicionális bolgar elismerések világáról.

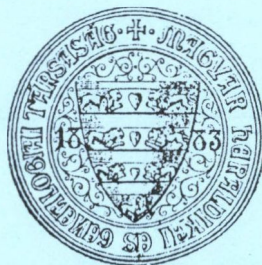
Pandula Attila

TURUL

A Magyar Történelmi Társulat,
a Magyar Országos Levéltár
és
a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság
Közlönye

SZERKESZTIK:

CSIZI ISTVÁN, DRASKÓCZY ISTVÁN, KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN,
NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA, PANDULA ATTILA

NYOLCVANADIK KÖTET
2008/2. füzet

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
SZERKESZTŐSÉG: MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

MMVIII

E számunk szerzői

Dominkovics Péter, levéltáros (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár)
dr. Frivaldszky János, ny. családtörténész (Budapest)
Jakab Zsuzsa, PhD hallgató (ELTE BTK)
Körmendi Tamás, Dr. egyetemi tanársegéd (ELTE BTK)
Pandula Attila dr., egyetemi docens (ELTE BTK)
Rainer Pál, muzeológos (Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém)
Ruprech Judit, egyetemi hallgató (PTE)
Szálkai Tamás, PhD ösztöndíjas (Debrecen)
Vitek Gábor, levéltáros (Fejér Megyei Levéltár)

E számunk a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült

nka
Nemzeti Kulturális Alap

TURUL

LXXX. évfolyam

2008/2. füzet

Szerkesztik: CSIZI ISTVÁN, DRASKÓCZY ISTVÁN, KOLLEGA TARSOLY ISVÁN,
NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA, PANDULA ATTILA

Szerkesztőségi titkár: LACZLAVIK GYÖRGY

Szerkesztőség címe: Magyar Országos Levéltár

1014 Budapest, Bécsikapu tér 4.

Az egyes közlésekért a szerzők felelnek. Címük a szerkesztőségben.

A beküldött kéziratokat nem őrizzük meg, és nem küldjük vissza.

Kiadja a Magyar Történelmi Társulat

Felelős szerkesztő: NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA

Nyomdai előkészítő munkák: Élőfej Bt.

Nyomás és kötés: Kurucz Gábor

ISSN 1216-7258

TARTALOM

1. Értekezések, önálló cikkek

DOMINKOVICS PÉTER: Főúri udvar – uradalom – vármegye – katolikus egyház. Adatok és szempontok a 17. századi nyugat-dunántúli megyei nemesség mozgástereinek kutatásához	33
ID. FRIVALDSZKY JÁNOS: „Nemzetes” családok az egykori Trencsén és Nyitra vármegyében	43
SZÁLKAI TAMÁS: Árpád-házi vágások a Cambridge-i Queens’ College címerében	50
SZÁLKAI TAMÁS: A Turi család címermegújító kérelme (1566)	52

2. Kisebb rovatok

Konferenciák, rendezvények

A történelem segédtudományai a harmadik évezred küszöbén. (Keszthely, 2007. október 13–14.) (Vitek Gábor)	54
---	----

Könyvismertetés

WOLFGANG RIBBE–ECKHART HENNING: Taschenbuch für Familiengeschichtsforschung. (Ism.: Jakab Zsuzsa)	59
BAJÁK LÁSZLÓ: A Magyar Nemzeti Múzeum címeres halotti emlékei. A katalógus összeállításában közreműködött: Szvitek Róbert és Tompos Lilla (Ism.: Rainer Pál)	61
Emlékkötet Szatmári György tiszteletére. Szerk.: FEDELES TAMÁS. (Ism.: Ruprech Judit)	62
Mikroközösségek. Társadalom- és gazdaságtudományi eredmények és módszerek innovációja. (Szerk.: ÓRSI JÚLIA) (Ism.: Pandula Attila)	64
MÁRIA ČELKOVÁ–MIKULÁS ČELKO–IGOR GRAUS: Portréy komorských grófov a osobnosti banictva a hütnictva na uzemi Slovenska v 17–19. storočí. (Porträts der Kammergrafen und Persönlichkeiten des Berg- und Hüttenwesens auf dem Gebiet der Slowakei im 17. bis 19. Jahrhundert.) (Ism.: Pandula Attila)	65
ZSOLDOS ATTILA: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. (Ism.: Körmendi Tamás)	66

FŐÚRI UDVAR – URADALOM – VÁRMEGYE – KATOLIKUS EGYHÁZ¹

Adatok és szempontok a 17. századi nyugat-dunántúli
megyei nemesség mozgásterének kutatásához

A 16–17. században a társadalom egyik legfontosabb intézményét jelentő, multifunkciós főúri udvar, az annak részben gazdasági hátterét szolgáltató uradalmak, illetve a vármegyék és a konfesszionizáció kora katolikus egyházi középírátegeinek eddigi kutatásai, kutatási eredményei mintegy „önálló entitásokként” jelentek meg. Egy más nézőpontból a főúri udvar védelme, integrációt, kariert, birtoképítést segítő funkciói, továbbá az uradalmi és megyei hivatalok nagyon fontos és átjárható közegei voltak az ún. megyei nemesség élet- és mozgásterének, miként a birtokos nemesi családok egyik fiú tagja számára az egyházi középírátegekbe kerülés is a karrier és egzisztenciaépítés vonzó útja lehetett. E pályairányokat sokoldalúan hatotta át és határozta meg a kor társadalomszerveződésének egyik meghatározó fogalma, egykor létezett összetett viszonyrendszere; a familiaritás, aminek modern vizsgálatát a patrónus–kliens fogalompár alapján vizsgálja az újabb történetkutatás. Az alábbi kis előadás az egyértelmű megoldások helyett inkább kérdések, problémák felvetéseit tartalmazza, jelezve: a differenciált válaszadáshoz további alap kutatásokra van szükség, a majdani válaszadáshoz nélkülözhetetlen az egyes familiáris körök pontos adatolása,² illetve a vármegyék működésének, tisztviselői karának további feltárása.³

Egy kis historiográfia

A 16–17. századi uradalmak, főúri udvarok, a vármegyei igazgatás és a helyi nemesi társadalom kutatása még a kitűnő forrásadottságokkal rendelkező Nyugat-Dunántúlon is nagyon eltérő szintű eredményekkel rendelkezik. A részletes, önálló tanulmányt kívánó historiográfia helyett itt csak egy-két (tán nem végtelenül szubjektívnek nevezhető) súlyponti eredményre utalok. A Nádasdy család esetében a főúri udvar kutatása döntően Nádasdy Tamás udvari kultúrájára fókuszált.⁴ Korlátozott funkcióiból adódóan is egyfajta speciális vizsgálatnak tekinthető Batthyány II.

Ferenc özvegye, Lobkowitz Poppel Eva dobrai udvarának bemutatása.⁵ Ugyanakkor a dunántúli főkapitány, Batthyány I. Ádám udvara szisztematikus, más főúri udvarok tekintetében is modellértékű feldolgozást nyert,⁶ és e tapasztalatok alapozták meg a főúri udvar általános bemutatását.⁷ Ezen eredmények ellenére is a tágabb nyugat-dunántúli térséget tekintve az egyházi, világi főúri udvarok többsége máig nem ismert. Pl. az alsólindvai Bánffy, Erdődy, Zrínyi, szerdahelyi Dersffy, vagy a kisebb jelentőségűek közül a rimaszécsi Széchy, illetve az ipolykéri Kéry. Hasonlóképpen alig ismert az Esterházy család udvara, familiárisi köre.⁸

A nagy múltra visszatekintő uradalomkutatással jobb a helyzet. Domanovszky Sándor két világháború közötti, nagyhírű gazdaságtörténeti iskolájában két, a kora újkori Sopron és Vas vármegyéket érintő uradalomtörténeti munka született. A szerzők teljesen eltérő forrásbázison – egyrészt a 16. század dereka gazdag missilis anyagának gazdasági információi, másrészt a 17. századi urbáriumok és számadások alapján – a Nádasdy család uradalmainak 16–17. századi gazdálkodását tanulmányozták.⁹ Az 1960-as években sorra készültek el az egyes nyugat-dunántúli uradalmak gazdálkodására, társadalmára fókuszáló adatgazdag monográfiák: a Königsberg család borostyánkői uradalma,¹⁰ a Batthyány család németújvári, Rohonc-szalónaki dominiumai.¹¹ Közel egy évtized múlva, a 17. századi Batthyány uradalmak birtok- és gazdaságigazgatásának struktúrája került feldolgozásra.¹² A történeti Vas vármegyei uradalmak mellett a szomszédos Sopron vármegyében az Oláh-Császár, majd szerdahelyi Dersffy, végül Esterházy földesuraság alatt álló lánzsér-lakompaki uradalom gazdaságtörténete készült el.¹³ Míg egy negyed századdal később a körmendi uradalom társadalma,¹⁴ majd egy nemzedéknyi idő elteltével a Sopron és Vas vármegyék határán fekvő, alsó-ausztriai kamarához került koronázalag, a kőszegi uradalom története jelent meg.¹⁵ A legutóbbi uradalomtörténeti kutatások az Esterházy család uradalmainak kialakulását, az egyes dominiumok területét vizsgálták.¹⁶

A birtokgazdálkodásra, jobbágytársadalomra koncentráló uradalomtörténetek mellett máig kevés esettanulmány született a birtokigazgatás apparátusában tevékenykedő családokról, személyekről. Szinte egyedi példa a 16–17. század során a kismemesi családból származó Jobbágy Dániel – 1634-től németújvári, 1637-től Rohonc-szalónaki uradalom provizori tisztébe került, azt ura, Batthyány I. Ádám 1658-as haláláig vezette – pályáivének feldolgozása.¹⁷ Esetében is egy több generáción keresztül a Batthyány családot szolgáló kismemesi familiával találkozhatunk.¹⁸ Pedig e nagyon kevésbé kutatott téma társadalomtörténeti feldolgozásának fontosságára a Rákóczi család hű sárospataki prefektusának, az életét az uradalomigazgatásban eltöltő Debreceni Tamásnak (1570–1650) az életrajza hívja fel a figyelmet.¹⁹

A katonai szolgálatot ellátó, főúri szolgálatban álló dunántúli szervitorok kutatása az 1980-as évek elejétől újabb lendületet kapott.²⁰ A vármegyei nemesség és a familiárisi szolgálat vizsgálatának máig meghatározó esettanulmányai a következő évtizedben készültek el. A katalfalvai Falussy család esete egyaránt jól példázza a dominus-váltást (Bánffy–Batthyány–Csáky–Nádasdy), az ezzel kapcsolatos térbeli mobilizációt, társadalmi migrációt, de a Wesselényi-összeesküvés lelepleződésével a familiárisi körök átmentésére is rámutatott.²¹ Eörsy Zsigmond soproni alispánja egy új arisztokrata család, az Esterházy megjelenésével új, a nádori politikát a megyei és országos szinten is szolgáló vármegyei elit kialakítását is példázza.²² A nádori titkár, főnyi Aszalay István esete csak felerősíti ezt a képet, és méginkább felhívja a figyelmet a század egyik jellegzetességére: a megyei nemesi társadalomba a zálogbirtokok révén történő integráció tendenciájára.²³ A térséget érintő korai újkori nemesi migrációt a budróci Budor család példája horvát-szlavón területek bekapcsolásával új dimenzióba állította.²⁴ Az eddig elkészült újabb alispáni életrajzok (Sopron: Récsy Bálint, Bezerédy György, mankóbüki Horváth Bálint) e tiszt betöltésénél egyrészt familiárisi kapcsolatok meglétének fontosságát jelezték, másrészt megyék működésének, a fölöttük való hatalomgyakorlásnak eltéréseire is rámutattak (Vas: Káldy Péter); mindez az egyes esettanulmányokon túlélve alispáni prozopográfiák fontosságát hangsúlyozza.²⁵

Főúri familiárisok – vármegyei nemesség, a Nádasdy család példáján

Az 1549. évi adóösszeírást a korábbi forrásokkal, így a Nádasdy család gazdag 16. századi levelezésével összevetve megállapítást nyert: a 16. század derekára Sopron vármegye birtokos társadalma a Mohács előttihez képest több mint 50%-ban kicserélődött, a megye nemességének

döntő része a törvényhatóság legnagyobb birtokosa, a Kanizsay-birtokokat megszerző Nádasdy Tamás országbíró (1543–1554), nádor (1554–1562) familiárisi körébe tartozott.²⁶ Sajnos a szomszédos Vas vármegyéről hasonló elemzés még nem készült, és a korábbi esettanulmányokat követően Zaláról most készül.²⁷ De talán mindezen hiátusok ellenére is érdemes az ún. vármegyei nemesség szempontjából Nádasdy Tamás és fia, II. Ferenc 16. századi familiárisi jegyzékeire egy futó pillantást vetni.²⁸

Még 1530-ban, Nádasdy Tamás budai várnagykénti szervitori hadában, Zala és Vas vármegyék olyan jelentős és ismert családjai tűnnek fel, mint a Csányi, Eölbey, Perneszi, Rayky, Rummy (Rwmy), Sibrik, Skublics (Zkolyth). A következő, kincstartói tiszten folytatott esztendő egy kimutatása szerint ez a névsor a Bácsmegey, Bezerédy, Damonyay, Székely, Tassy családok neveivel bővíthető.²⁹ A későbbi szisztematikus forrásfeltárás és adatbázis-építés jelentőségét illusztrálva: egy 1542. évi jegyzék a korábbiak mellett a Beleznay (Farkas), Ebergényi, Kisfaludy (Benedek), Pethő (Pethew) Gáspár, Zolthay (Miklós), Zichy (István) családok tagjait is feltüntette.³⁰

A familiárisi körnek nem csak bővülésével, de minőségi változásával is találkozhatunk egy 1555-ben, Nádasdy Tamás nádorrá választását követően, az újabb familiárisokról felvett lajstromban. A 35 név között Sopron és Vas vármegye birtokos nemességének jelentős családjait, személyeit találhatjuk, így olyan Árpád-kori múltú visszatekintő familiák képviselőit, mint a Ják nemzetségből származtató Niczkyből Gáspárt, az Osl nemzetségből eredő asszonyfalvi Ostffyól az 1562–1580 között Sopron vármegye alispáni hivatalát viselő Jakabot, illetve fivérét, Tamást. Guary Bálint,³¹ Sittkey Gotthárd, Szelestey György, vagy a pulyai birtokos Büki Benedek Vas és Sopron jó kapcsolatokkal rendelkező megyei szintű nemességét reprezentálta, míg a Marczaltöly család több törvényhatósághoz (Győr, Moson, Veszprém) fűződő karrierjének valahol a gyökereivel is itt találkozhatunk. A térség kiterjedt rokonsági körű kismemesi családjainak olyan képviselői is feltűnnek, mint Ajkay Ferenc, Acsády György, Polányi Farkas, Szecsódy Mátyás.³²

Több jegyzék ismert a nádor Nádasdy Kristóf vezetésével, 1556–1558 között, az oszmán veszély miatt Rábaközben állomásozó szervitori csapatairól. A jegyzékek névanyagának mégoly futó összevetése is egy, személyi állománya jelentős részében állandó fegyveres seregről ad információkat. Az 1558. áprilisi fizetési jegyzék szerint Nádasdy Kristóft is beleszámítva 31 familiáris állomásozott itt 162-ed magával (20, illetve 10–2 felfegyverzett lovast jelentve). Míg Sopron vármegyei „törzsökös” familiárisait a magát a Vezekény nemzetségből eredeztető Cziráky családból János képviselte, a vármegyében birtokot szerzett Nádasdy familiárisok közül itt volt a korábban Zala megyei birtokaira utaló bencercesei prédikátumát új birtoka alapján a galosházi prédikátumra

felváltó Récsey István, vagy az ugyancsak Nádasdy familiárisként büki birtokot szerzett Szemcsey család tagja, László is. (Miképpen a Vasban birtokos Zichy család is több személlyel képviseltette magát.)³³ A több közel egykorú jegyzék adatállománya teljes körű feldolgozásának fontosságára hívja fel a figyelmet a lékai lovasokról felvett 1553-as³⁴ és egy, minden bizonnyal az 1556-os rábaközi összeírást pár hónappal megelőző, de még az évben a szervitorokról készült jegyzék is.³⁵ Míg az előző forrásban az oszmán fenyegetés miatt Délről Észak felé indult nemesi migrációval ellentétes irányú nemesi migráció egyik képviselője, a Pozsony vármegyei, családközi Nyékről származó Zeke György jelenik meg, aki a korban és a térségben cseppet sem egyedi esetként (a Récsey családhoz hasonlóan), vármegyei nemességbe történő integrálódását jelentős részben urának, illetve a Nádasdy udvar „házassági politikájának” köszönhetette. A tárgyév elején, a nádor felesége, Kanizsai Orsolya és húga, Nádasdy Anna jelenlétében került sor Petőháza megözvegyült birtokosnéjával, Pető Piroskával történt esküvőjére.³⁶ Az utóbbi jegyzékben az ismert nevek mellett (Gicz, Marót, Zichy), pl. Essegváry István, Poky Tamás és István nevei tűnnek fel. E forrásokban döntően a katonai szolgálatot vállalókat regisztrálták, más meghatározó szerepkörű familiáris, vagy familiárisi szolgálatot teljesítő személy itt nem jelenik meg. Ilyen pl. a sárvárkapuvár-lékai uradalmak prefektusa, Sennyey Ferenc, a Sopron városi rezidenciával rendelkező, többször fontos bécsi, diplomáciai szolgálatot teljesítő ákosházi Sárkány Antal, vagy Belcsics (Belchych) János deák, Nádasdy Tamás bécsi házának provisor, aki hű szolgálataiért 1559 őszén szőlőbirtokot kapott a kapuvári uradalomhoz tartozó Szentmiklós Agh-hegy nevű promontoriumán.³⁷

Lőrinczfalvai Kristóf 1572. évi keresztúri hópénzfizetési jegyzékében 44 fő, 124. magával – azaz 12-től (Gyeli Farkas) az önmagát jelentő egy lovas katona kiállításával egy jelentős szervitori kör ismert név szerint. Sopron és Vas vármegyék nemesi közül többek között ott találhatjuk Bejczy Gergelyt, Csói Mátyást, Dukay Tamást, Sennyey Pongrácot, Söpte Györgyöt, Sopron vármegye későbbi vezető hivatalviselői közül Viczay Györgyöt, aki 1580–1581 során a vármegye alispánja volt.³⁸ 1572/1573. évi, Vály András által felvett, a familiárisok szövetben történő kifizetését rögzítő jegyzék pl. a más forrásokból oly jól ismert Szentgyörgyi Gábor mellett Völcsy György nevét is tartalmazza. A Völcsy család egyike Sopron vármegye Mohács előtti múltira visszatekintő kisnemesi családjainak, mely alsóbb hivatalviselők (esküdt, szolgabíró) sorát adta a vármegyének, pl. 1561–1562 során Völcsy Pál, 1576-ben Völcsy Bálint viselt szolgabírói hivalt.³⁹ Az 1574. évi szövetkiadási jegyzék ismételten hangsúlyozza a Nádasdy család familiárisi körének térség nemességét integráló szerepét.

Egyaránt Nádasdy II. Ferenc familiárisai közé tartozott Győr vármegye egyetlen Mohács előtti múltira visszatekintő, Vas és Sopron vármegye több nagymúltú családjával rokonságban álló, mérgesi és tétí Poky Boldizsár, aki majd a sárvári vár főporkolábi tisztét fogja betölteni,⁴⁰ illetve a Sopron vármegye „törzsökös” nemességébe tartozó Viczay György, avagy az oszmán terjeszkedés előtt Zalából menekült Récsey is, miképpen itt találhatjuk a kapuvári vár aktuális provizorát, a petőházi Petőkkel rokon, a vármegye régi nemességébe tartozó Ághy Miklóst is. (A 16. század végén, 17. század elején Győr vármegye több alispánját a kiterjedt Poky család adta.)⁴¹

A 16. század utolsó évtizedeiből, a tizenöt éves háború esztendeiből, különösen az 1594–1596 közötti évekből nagyon gazdag, adatbázis-építéshez is kitűnő hópénzfizetési jegyzék sor maradt fenn. Pl. az 1593. februári posztóosztásról felvett jegyzék Sennyey Sándor, Bezeredy Gergely, Maróthy Mihály, Sittkey György, Zichy György, Bük Balázs, Magyarosy János, Tulok Tamás és Gergely, Hetey Miklós, Szöllösy János, Nádasdy László, Hoszutóthy János, Polányi Mátyás neveit tünteti fel.⁴² Az 1593. november/1594. februári negyedéves hópénzfizetési lajstrom 67 szervitort vett számba, közülük az alábbi két tucat a nyugat-dunántúli vármegyék (Sopron, Vas, Zala, Győr) portális adóösszeírásaiból egyértelműen megfogható birtokostársadalmának is tagja: Agha Mátyás, Bakács Sándor, Barocz Bálint, Csányi István, Csics Gotthárd, Darabos János, Gadóczy Imre, Hetey Miklós, Joó Gergely, Kerecsényi Bálint, Köcski Tamás, Kurdács Gáspár, Maróthy [Mihály], Lippay Lőrinc, Niczky Benedek, Poky Boldizsár, Sittkey György, Stansith Ferenc, Szelestey Ádám és István, Tulok Gergely és Benedek, Zeke János, de e jegyzékben szerepel annak a Bicsérdi Benedeknek is a neve, akit 1607 tavaszán sárvári főporkolábként Nádasdy II. Ferenc özvegye, Báthory Erzsébet a háborúság idején hű és jámbor szolgáljaként méltatott.⁴³ Valószínű, hogy a fenti személyek közül az egyik legismertebb Maróthy Mihály, aki 1590-ben még sárvári kapitánnyként zálogolta 1000 ft-ért urától, Nádasdy Ferenc-től a teljes Göbös falut.⁴⁴

E forrásokon nyugvó adatbázis kiépítésének fontosságát érzékelteti: 1594-ben Belezna István, Vizkelety István mellett ott található az a Ládonyi Miklós is, akinek balszerencséről majd Wathay Ferenc feleségének, Ládonyi Annának végakarata emlékezik meg: őt ugyanis Agyagos családi birtok zálogba adásáért, 800 ft-os fejváltással váltották ki a rabságból.⁴⁵ Az 1595-ös jegyzékben található az az Andy Vid, akit 1615-ben Nádasdy Pál úgy méltatott, hogy őt még apja, Nádasdy II. Ferenc nevelte fel, de Nádasdy Pál árvaságában Megyery Imrével együtt immáron Nádasdy Pál hű nevelője lett.⁴⁶

Ismételten hangsúlyozni kell: a Nádasdy familiárisok mellett szinte semmit nem tudunk Sopron vármegye többi

nagybirtokosának familiárisi köreiből.⁴⁷ Pedig a kérdéskör fontosságára a vármegye keleti felében jelentős birtokkal rendelkező enyingi Törökök és intergenerációs familiárisuk, a Hatos család esettanulmánya is jó példát ad.⁴⁸

A nemes ifjak főúri udvarok közötti peregrinációja elterjedt vélemény. Az eddig feltárt adatok alapján Sopron vármegye hivatalokat viselő, Nádasdy család szolgálatában állott nemesei közül ketten jártak be ilyen utat. Zeke János, György fia – aki 1637. évi sírfelirata szerint vármegyei esküdt volt – valószínűsíthetően négy és fél évig gr. Erdődy Tamás horvát-szlavón-dalmát bán, Varasd vármegye főispánja udvarában tartózkodott, és az ő szolgálatában állt, ahogy azt egy 1613-ban kiállított nyugta is igazolja. 1614-ben már – az apai tradíciót követően – Nádasdy Pál familiárisai között jegyezték fel.⁴⁹ Az 1626-ban Nádasdy „iambor” szolgájaként titulált ifjú Bezeredy György e főúri udvarból 1628 végén vagy 1629 elején Thurzó Ádám semptei udvarába távozott, évi fizetését ott kapta, és majd 1631-ben tűnik fel újra Nádasdy Pál szervitorai között.⁵⁰

Az 1578-ban nemességet nyert Kuprisicz család esete – az említett Falussyakkal szemben – egyaránt példázza a helybenmaradással történő dominus-váltást, és a más főúrnak tett alkalmi familiárisi szolgálatot. A 17. század elején Kuprisicz Markó gr. Zrínyi György Monyorókeréken rezideáló familiárisaként rendszeresen informálta Batthyány II. Ferencet Némethy Gergely 1605. évi hadjárataról, e kémjelentéseket követően is további kapcsolatban állt a főúrral. (Még 1608-ban is rendszeresen informálta őt.)⁵¹ Az Erdődy–Zrínyi birtokpereket követően, a dominus-váltással ő korábbi „állomáshelyén” maradt, immáron a gr. Erdődy családot szolgálva. Fia, ifjabb Márk 1633-ban Poppel Éva asszony udvarából Pirker Zsuzsanna kezét kérte meg (esküvőjüket 1633. január 23-án tűzték ki Szentgotthárdon).⁵² Bár 1637 novemberében Batthyány I. Ádám pozsonyi, országgyűlési kíséretében ő is ott volt,⁵³ de ez alapvető familiárisi viszonyán nem változtatott: 1654. november 23-án bekövetkezett halálakor gr. Erdődy György hű familiárisaként helyezték örök nyugovóra a kertesi templom temető-kertjében.⁵⁴

Egy speciális birtoklási forma domináns megjelenése: zálogbirtokosok

A Nádasdy család ún. inscriptiós könyvei, a benyomásmásképpen átnézett hiteleshelyi kiadmányok (pl. vasvári káptalan) alapján bizton állítható: a 17. századi Sopron vármegyét nagyon intenzív nemesi birtokforgalom jellemezte. Ennek legfőbb tendenciáját a különböző kiterjedésű, összetételű zálogbirtokok viszonylag gyors mozgása jelentette. Emögött óhatatlanul egymással összefüggő ten-

denciák rajzolódnak ki: a főúri familiárisok szolgálataikért zálogbirtokot nyertek, illetve a főúr a familiárisi körön túl kapcsolati hálózatát erősítette zálogbirtokok adományozásával. Természetes, mindennek ellentételezéseként – az adóslevelek jelentős része szerint – készpénz áramlott a gyakran üres főúri pénztárakba. Cseppet sem lehet kizárni, de csupán az inscriptiós könyvek tételes feldolgozása után bizonyítható: a Nádasdyk familiárisaik körét jól szervezett zálogbirtok politikával, generációról generációra újították meg. Erre utal pl. a széplaki uradalom egyben tartva zálogolása, illetve hasonló funkciójú személyeknek – pl. Szepsy János, majd egy generációval később Tolnay János ügyvédeknek – ugyanazon településen (Sopronkövesd), közel egyező zálogbirtok adományozása.

Ugyanakkor a közvetlen familiárisi körön túli személyek zálogbirtok adományaival is gyakran találkozhatunk, ami egyértelműen a tágabb kapcsolati háló erősítését szolgálta. Ezt példázzák az alábbi esetek is. Nádasdy III. Ferenc 1639-ben a csejtei jószág kiváltására ákosházi Sárkány Miklós keszthelyi kapitánytól és feleségétől, Darabos Katától 12 000 ft-ban aranyat és ezüst tallért vett fel, amiért a lékai uradalomhoz tartozó Köhalom falut minden jobbágyával, haszonvételével nekik zálogolta.⁵⁵ További kölcsönrel Sárkány még az évben a lékai uradalomhoz tartozó dörfli kastélyhoz (castellum) és a faluhoz jutott, 1641-ben Nádasdy Ferenc a teljes dörfli kastélyt, továbbá az egykori borsmonostori apátságához tartozó Kethely és Alsó-László falvakat 11.100 magyar forintért zombori Lippay Gáspár nádori ítélőmesternek és feleségének, Joó Rozinának zálogolta.⁵⁶ 1640-ben Nádasdy III. Ferenc is főember szolgájaként nevezte azt a Turós Miklós kiskomáromi vajdát, aki számára engedélyezte, hogy szolgálatai miatt egy, a micskei határban fekvő kétkerekű malmot 800 ft-ért zálogjogon megszerezzen, továbbá a korábbi tulajdonos (Horváth György jobbágy) faluban fekvő házat is megválthassa. Turós kiskomáromi hadnagyként 1648–1649 során Batthyány I. Ádám nagy volumenű szarvasmarha-kereskedelmének egyik meghatározó személye volt, a nagy aquisitor végvári tiszt 1655-ben még vicekapitányként disponált Rábán felül, illetve Zala-Somogy vármegyékben fekvő javairól, nem sokkal később kiskomáromi kapitányként következett be halála.⁵⁷

Az előbbi esetekkel szemben a Stancsics család több generációs Nádasdy familiáris volt. Stancsics Gáspár 1624-ben a Nádasdy család tagjainak tett jószolgálatok miatt 200 ft-ért, zálogjogon harmadízig a lékai várhoz tartozó Köhalom faluban jobbágytelket szerzett.⁵⁸ A következő generáció e köré szolgálatok és a hitelek révén immáron egy jelentősebb birtokot kerekített ki. 1645-ben 1000 aranyért Stancsics Kristóf a borsmonostori apátság birtokainak részét képező teljes Nagyzsidiány falut zálogolta,⁵⁹ amit négy esztendő múlva „kezeiből” ugyancsak 1000 arany dukátért Cziráky Ádám, Sopron vármegye

alispánja és felesége, Kéry Ilona szerzett meg.⁶⁰ Valószínű, hogy ennek is köszönhető volt az, hogy Esterházy László Sopron vármegye fiatal főispánja apja, Miklós nádor egykori hű familiárisában, Cziráky Ádámban nem bízott meg eléggé, és az 1651-es tisztújításon leváltatta. Nagyzsidány falut egyébként 1661-ben nemesládonyi Chemetey Pál és felesége, Viczay Mária váltotta ki 1000 aranyért, immáron Cziráky Ádám birtokából.⁶¹

Familiárisok a vármegyei tisztikarban

Sopron vármegye 16–17. századi alispánjainak vizsgálata egyértelműen e tiszt betöltésénél a főúri befolyás hatását mutatta ki. A 17. század első harmadának végéig viszonylag egyértelmű képletet jelentett az, hogy a főispán egyik bizalmas familiárisa lett a vármegye alispánja. Az alispáni szék betöltésében az 1620/1630-as évek fordulójától a Nádasdy és az Esterházy család hatalmi rivalizációja figyelhető meg. Az 1671-ig, a Wesselényi-összeesküvésbe keveredett Nádasdy III. Ferenc kivégzéséig tartó szakaszt a század utolsó harmadától, Esterházy Pál főispán integrációs tevékenységével újra egy egypólusú hatalmi viszony váltja fel: Nádasdy Ferenc alispáni hivatalt viselt hűséges familiárisa, Ráttky II. György hivataláról lemondott, az Esterházy birtokigazgatás vezető pozícióinak egyikébe került, és az alispáni hivatalt az Esterházyhoz hű megyei nemesek töltötték be.⁶²

Ez a szituáció más vármegyékben cseppet sem lehet meghatározó. Miképpen a konkrét vasi analógia is mutatja, „a tipikus megye” bevett szófordulat helyett párhuzamos megyei vizsgálatokra van szükség. A fiatal Nádasdy Ferenc Vas vármegye főispánja, a vármegye nagy befolyású birtokosával, a nála idősebb Batthyány I. Ádám dunántúli főkapitánnyal 1646-ban oly mértékben a jó együttműködésre törekedett, hogy a törvényhatóság az év eleji tisztújításáról a legbaráti hangon írt a szomszéd főúrnak: „...be mentem uala az gyülesbe, s azon igyekeztem, hogy az minemű birakatt valaßtattak azok kegelmednekis kedue szerint lettek uolna”.⁶³ Ekkor Meszlényi II. Benedek és Nádasdy Boldizsár nyerte el a két alispáni tisztelet, Dömölky András, Bácsmegyey Simon, Sággy Ferenc, Deső György alkotta a szolgabírói kart.⁶⁴ Meszlényi sem a Nádasdy, sem pedig a Batthyány familiárisok közé nem tartozott, de a fennmaradt levelezés alapján intenzív kapcsolatban állt az utóbbi főúrral. (Pl. egy 1654 februárjában Batthyányhoz írott leveléből ismert a szalonaki fogságban levő, boszorkánysággal megvádolt alsócsatári asszony esete.)⁶⁵ Jelenleg semmiféle adat nem ismert Meszlényi II. Benedek familiárisi függőségéről. Nagypapja, Meszlényi I. Benedek 1578–1583 között zluiny Frangepán Anna, Oláh-Császár Miklós özvegye familiárisa volt, de ahogy ezt Johann Kaufmann lánszeri

számtartó számadásai jelzik, az év júniusától 1596-ig a birtokokat megszerző szerdahelyi Dersffy Ferenc familiárisa lett.⁶⁶ Meszlényi családjának esete nem csak a főúri familiárisi körök eddig ismertnél jóval szélesebb palettájára hívja fel a figyelmet, de a vasi alispánok pályáivének egy másik sajátosságára is rámutat. Meszlényi II. Benedek 1636–1646 között a vasvári társaskáptalan jegyzői tiszteletét látta el, Szombathelyen ügyvédi munkát folytatott, így került egy évtizedre a vármegye (egyik) alispáni székébe.⁶⁷ Határozott egyéniségével még Sopron vármegye fiatal, tehetséges és ambiciózus főispánjának, Esterházy László grófnak is ellentmondott.⁶⁸ Esete cseppet sem volt egyedi,⁶⁹ az 1648-tól 1665-ig káptalani jegyzői tisztelet betöltő, ezzel párhuzamosan Vas vármegye perceptorai hivatalát is viselő Enyedy János ugyancsak a káptalani jegyzői hivatal után került az alispáni székbe.⁷⁰

Míg a főúri udvarból a megyei alispánságra jutást példázhatják a 17. századi Sopron vármegyei esetek, kevésbé ismert és hangsúlyozott, hogy több uradalomigazgatásban tevékenykedő család a sok munkával járó alsóbb megyei hivatalokba (szolgabíró, esküdt) került. A Völcssey család már említett esete cseppet sem sporadikus. 1559-ben Ajkay (Aykay) Mihály a kapui váruradalom provisor volt,⁷¹ a kiterjedt kismemesi család a 16. század végén, 17. század elején többször adott alsóbb hivatalviselőket: Ajkay Gergely 1582–1588 között Sopron vármegye egyik esküdtje, Ajkay Ferenc (de Ebergöc) 1603–1609 között a vármegye szolgabírójaként tevékenykedett.⁷² Lepovith (Lepowyth) Péter 1605 őszén kapuvári provisoraként tudósította Sopron várost a Rábán átkelő felkelők hadmozdulatairól, 1619-ben is Nádasdy Pál földesurasága alatt, (fő)várnagyi tisztelet betöltve (supremus castellanus arcis Kapu) az uradalom alkalmazásában állt.⁷³ Fia, a felsőpulyai rezidenciával rendelkező Ferenc, 1639 decembere és 1643 októbere között a Rábán kívüli felső járás szolgabírói hivatalát töltötte be.⁷⁴

A Somogy vármegye menekült nemességéhez tartozó Belezny család a 16. század középső harmadától egyértelműen a Nádasdy család familiárisi köréhez tartozott. 1641-ben a főember szolgaként megnevezett Belezny Ferenc és felesége, Stancsics Ilona, hűséges szolgálatai, valamint más vezető familiárisok támogatása miatt, 200 magyar ft-ért Alsópulyán 3 db, 1/2 helyet kapott.⁷⁵ Ő Lepovith-ot követően, 1643 júliusától közel három évig volt ugyanazon járás szolgabírája. Az még nem teljesen egyértelmű, hogy szolgabírói tiszteletével párhuzamosan akár rövidebb ideig uradalmi hivatalt is viselt-e, de az biztos, hogy a vármegyei tisztségviselést követően a lékai uradalom provisoraként találkozunk nevével.⁷⁶ Egy keresztúri ház- és földadomány még 1657-ben is a Nádasdy család „főember szolgálja”-ként említi.⁷⁷ Szolgabírói hivatalban 1646–1653 közötti utóda az a Thury Benedek volt, aki 1647-ben a kapuvári uradalom számtartói feladatait is

ellátta.⁷⁸ A három, uradalomigazgatással szoros kapcsolatban álló kisnemest 1653-tól 1662-ig egy több generációs Nádasdy familiáris család sarja követte: a vármegye középbirtokosainak „alsó” részébe tartozó udvari nemes, Zeke I. István viselte e hivatalt. A közvetlen pártfogó, a Nádasdy familiáris Bezerédy György alispán halálát követően a jegyzői tisztet követően Sopron vármegye alispánját elnyerő Rabby Istvánnak köszönhetően, Zeke a vármegyei jegyző lett, majd 1665-től párhuzamosan Veszprém vármegye notariusi hivatalát is viselte.⁷⁹

A 17. századi uradalmi tisztviselői pályák esetében cseppet sem szabad feledni a korszak talán legismertebb köznemesi politikusának, Vittnyédy Istvánnak az esetét, akinek családi gyökerei szintén a Nádasdy uradalomigazgatáshoz kötődnek. A család felemelkedésében meghatározó szerepet játszó Vittnyédy János (1574–1648) több más uradalmi tisztviselőhöz hasonlóan nem nemesi családból származott. Valószínűsíthetően már Nádasdy II. Ferencet is szolgálta, de özvegyének, Báthory Erzsébetnek sárvári udvarbírája volt, supremus familiárisa Nádasdy Pálnak, majd özvegyének, Révay Juditnak – akit az 1634/1635-ös soproni és az 1637/1638-as pozsonyi diétán képviselt is –, és rövid ideig fiát, III. Ferencet is szolgálta.⁸⁰

Vármegyei tisztviselők jutalmai

Nádasdy Pál 1614. évi familiárisi lajstromában feltűnik egy vármegyei tisztviselő, Szántóházy Ferenc, Sopron és Vas vármegyék jegyzője, aki szolgálatai fejében a főúrtól ajándékot kapott. Cseppet sem egyedi alkalom volt ez; 1622 novemberében Nádasdy Pál Szántóházy Ferencnek néki és még apjának, Nádasdy II. Ferencnek tett szolgálataiért Nagycenken Bene András zsellérházát adta.⁸¹ A Szántóházyt követő jegyző, udvarnoki Kürthy (Kwrthy de Udvarnak) Ferenc személynöki ítélmester, Sopron és Vas vármegyék jegyzője és felesége, Jelchich Anna ugyancsak hasonló célból kaphatott szerény zálogösszegért ingatlant: 1632 szeptemberében a Sopron vármegyei Újkéren – a törvényszékek helyén – 40 ft-os zálogösszeg fejében egy, az átadáskor romos teljes házat avagy kúriát, továbbá négy benépesített ¼, illetve két pusztát telket.⁸²

A familiárisi körön túlmutató adományt, a megyei pozíciókon kívül a nagybírák mellett ítélmesteri tisztre jutó jogtudó értelmiséggel való jó kapcsolatot jelzi a következő eset. Nádasdy III. Ferenc a sárvár-felsővidéki jószágban öt ifjúkorától segítő Darás István ítélmesternek „giümölcsös Bolgalattyat” tekintve adta Sopronkövesden mindazon részjóságokat (1 fél jobbágy- és 12 zsellértelek), amelyeket egykoron apja, Nádasdy Pál ügyvéd-politikusának, Szepsy Jánosnak zálogjogon adományozott. Továbbá birtoklását biztosította azon Récsey Györgytől alzáloggal bírt egész helyben, amit hasonlóképpen apja

zálogolt még Récsey Bálint Sopron vármegyei alispánnak. Ezeket felül további hat zsellérhelyet, élethosszig, 1500 ft-ért zálogjogon átadott.⁸³ Cseppet sem lehet véletlen, hogy Darás halálát követően e birtokokat a főúr egy újabb ügyvédje, Tolnay János kapta meg.⁸⁴

A már említett Récsey Bálint Nádasdy Pál hú familiárisaként több alkalommal részesült zálogjogú birtokadományban, de (valószínűsíthetően) 1631-ben, immáron alispánként kapott hűsége és hasznos szolgálatai miatt [Sopron]Kövesden, 132 ft-os zálogösszegért egy pusztát házhelyet.⁸⁵

A Sopron vármegye „törzsökös” nemesi családjai közé tartozó Czirákyak a 17. század során nem tartoztak a Nádasdy familiárisi körbe. A vármegyei taxalista nemesség felső vagyoni csoportjából országos hivatalokra emelkedett Cziráky I. Mózes családja később inkább Esterházy Miklós nádorhoz állt közel. Ugyanakkor ahogy a fenti nagyzsidányi eset is mutatja, Nádasdy Ferenc fontosnak tartotta véle is a jó kapcsolat kialakítását. Cziráky Ádám mellett több vezető Esterházy familiáris is rendelkezett Nádasdy uradalmakban kisebb zálogbirtokokkal; így pl. Eörsy Zsigmondnak Peresznyén kőháza volt.⁸⁶

Egy újabb lehetőség: megyei birtokos nemesek a katolikus egyházi középrétegekben

A 17. századi egyházi középrétegek társadalomtörténeti kutatási feladatainak megfogalmazásakor nemcsak a hiteleshelyek (elsősorban a székes- és társaskáptalanok), a kanonoki réteg kutatásának, prozopográfiai adatbázis elkészítésének a fontossága fogalmazódott meg. Már az eddigi adattárak is jelzik: az egyházi társadalmon belül jelentős gazdasági érzékkel, jogi műveltséggel rendelkező kanonoki rétegbe kerülés a vármegyei nemesség számára is jelentős karriernek ígérkezett.⁸⁷ Sajnos a veszprémmel szemben a győri egyházmegye történeti almanachja még nem tekinthető teljesnek. A 16. századból a győri székeskáptalan 217 kanonokja került regisztrálásra, míg a 17. századból 89 kanonok életrajza készült el. A 16. századi kanonokok sorában több olyan, a fentiekben említett nemesi család tagja található, mint az esztergomi egyházmegyében pályáját kiteljesítő Guary Péter (1558–1559), vagy nagyunyomi Akach Miklós (1560–1579), illetve Ankerraiter Ádám (1591–1604). Míg Guary és Akach kiterjedt Vas vármegyei kisnemes családok tagjai voltak, a kamarai hivatalviselőből a Szombathely mezővárosi elitbe, a vasi nemesi társadalomba integrálódott Ankerraiter család vagyoni helyzete már ennél jelentősebb léptékű. Úgy tűnik, a 17. században nőtt a megyei nemesség kanonokságon belüli jelenléte. Chemetey István vasvári prépost (1615), Ivánczy János nagyprépost, felsőkáldi Káldy Mihály nagyprépost (1638–1641), Vas vármegye 16–17.

században alispáni hivatalt is viselt családjából kerültek ki. Káldy Mihály fivére, Káldy Ferenc 1632–1636 között Vas vármegye alispáni hivatalát viselte, 1637-től 1648 májusában bekövetkezett haláláig Batthyány I. Ádám hű familiárisaként, ura mellett, a dunántúli főkapitány-helyettes tisztét töltötte be.⁸⁸ Ha e névsort tovább nézzük, e nemesség sorában találjuk a szomszédos veszprémi egyházmegyében is jelentős pályát befutott, kiemelkedő birtokgyarapító Gorup Ferenc nagyrépostot (1660–1667), továbbá a régi és új főnemesség egy-egy képviselőjét is br. Héderváry János örkanonok (1651–1662) és gr. Zichy Pál (1697–1707) személyében.⁸⁹ A soproni városplébánosi szolgálat a győri egyházmegye jelentős jövedelmű stallumai közé tartozott. A 17. századi városplébánosok között több, nagynevű birtokos nemesi család sarját láthatjuk: Sennyey István (1621–1623), felsőkáldi Káldy Mihály (1623–1638), Vittnyédy István fivére, Ferenc (1650–1666), illetve Zichy György (1666–1674).⁹⁰

A konfesszionalizáció korának viszonyait érzékelteti az evangélikus felekezeti gálósházi Récsey Bálint alispán 1630. október elején, az evangélikus vezetésű Sopron városi tanácsához írott folyamodása. Kegyerként a magisztrátust kérte, hogy megürült beneficiumot adjanak az akkor még evangélikus fia számára. A kegyúri jogok gyakorlása, a városplébánosi tiszt, illetve a beneficiumok odaítélése egyházi és világi hatalmi szempontok keveredésével, valójában a város hatalmi, kapcsolati politikájának szerves részét képezte, hisz mind városplébánosság, mind a szép jövedelmet hozó beneficiumok elnyerésére, a megürülésekkor nagy nevű és befolyású világi (pl. Batthyány, Nádasdy, később Esterházy család) és egyházi patronusokkal (pl. győri, nyitrai, veszprémi, váci püspökök, esztergomi érsek) jól ellátott pályázók jelentkeztek. Ebbe a – modern szóval élve – „pályázati versenybe” lépett be a fiát patronáló megyei alispán. Kérése ekkor még nem talált meghallgatásra, miképpen ezt az 1635 őszi folyamodása is jól mutatja: „szegeni [ste]nben el niugoth cancellarius vram otth ualo soproni beneficiumja felöll, hogy kek az en fiamnak co[n]feralta uolna, kektüll nem leuen idegen ualaßon akkorban...” Ekkor, öt év elteltével, fia nem csak felekezetet váltott, de jól iskolázódva megfelelő patrónust is talált („mar az püspöksegis conferraltoth...”)⁹¹ Ugyanis Récsey István 1631-től a bécsi Pazmanium, 1634-től, 22 évesen, Rómában a Collegium Germanico-Hungaricum növendéke volt, Draskovich György püspöksége idején – és támogatásával – soproni oltárjavadalmas lett. Egyházi pályáját a győri egyházmegyéből a veszprémi egyházmegye kanonokjai között (1639-ben hántai prépost), majd 1641 tavaszától az esztergomi főegyházmegyében folytatta.⁹²

Csupán a családon belüli eltérő utak jelzésére: Récsey Bálint másik fia, a szintén katolizált György, a Nádasdy birtokigazgatás meghatározó tisztségviselője lett;

1641 tavaszán főember szolgaként a kapui vár területén, ingyen kapott egy szabadon megépíthető házhelyet, ahová a háborús időszakban bemenekülhetett.⁹³ 1643-ban a kapui váruradalomhoz tartozó Bogyoszlón 200 ft-ért ¼ telket és házat szerzett, 1646-ban feleségével, Amade Évával 500 ft-ért, zálogjogon, a felsővidéki uradalomhoz tartozó Peresztegen, az Ikván az ún. alsó malmot szerezte meg.⁹⁴ 1648 júliusában Nádasdy III. Ferenc minden jószágainak praefectusaként építette ki immáron nyugat-dunántúli, Sopron, Zala vármegyéket érintő regionális közérbirtokát.⁹⁵

Kitekintés

A vizsgálatot bővíteni nem csak új familiárisi körök feltárásával, adatolásával lehet – bár ezen kutatások föltöbb nagy szükségességére pont az Esterházy család, elsősorban Esterházy Miklós nádor 1625/1626-tól e térségben is meginduló szisztematikus új klientúraépítése mutat rá –, de a meglévő ismeretek új szempontú elemzésével is. Pl. Sopron vármegye 17. századi alispánjai közül csupán egy személy viselt a megyei hivatalával párhuzamosan katonai pozíciót. Batthyány II. Ferenc familiárisa, mankóbüki Horváth Bálint egy speciális időszakban, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem támadása idején a körmendi praesidium kapitánya is volt. Ugyanakkor a jelentős részben hódolt, illetve a végvárrendszer által megosztott Zala és Veszprém vármegyék köz- és hivatali életében a megyében birtokos végvári kapitányok, alkaptányok nagyon jelentős szerepet játszottak, többször az alispáni hivatalok viselői is e körből kerültek ki. Pl. Radoványi István 1651–1654 között a pápai vár alkaptányi tisztét töltötte be, így választották őt több jelölt közül a novemberi közgyűlésen a néhai Körbey György helyére, Veszprém vármegye alispáni hivatalára.⁹⁶ Valószínű, hogy Zalában a várkapitányok hivatalviselése még nagyobb mértéket öltött; 1677-ben Batthyány Kristóf dunántúli főkapitány az ellen emelte fel a szavát, hogy a vármegye két frissen megválasztott alispánja (Chernel Mihály és Perneszy János) egyben várkapitányok is, akik a két feladatkör maradéktalan egyidejű ellátását nem tudják megtenni.⁹⁷ És itt óhatatlanul új vizsgálati pont merül fel, a katonai feladatokat ellátó nemesség főurakhoz való viszonya, mely esetben pl. Nádasdy Pál dunántúli főkapitánysága és Ráttky György alkaptánysága háttérben dominus-familiáris viszony (is) meghúzódott,⁹⁸ miképpen ugyanez mondható el Batthyány I. Ádám főkapitányságára és id. Káldy Ferenc alkaptányságára is; ugyanakkor – miként egy más szinten, a megyei igazgatásban is – a személyi váltások nem követték automatikusan a dominus változását.⁹⁹

JEGYZETEK

* A dolgozat a 2007. április 20-án, a Dr. Péter Katalin vezette, Benda Borbála–Horn Ildikó szervezésében lebonyolított Főúrak, familiárisok a 16–17. századi Magyarországon témakörben megrendezett konferencián elhangzott előadás jegyzetekkel ellátott, szerkesztett változata.

¹ *Benda Borbála és Koltai András* kutatásának köszönhetően mintha Batthyány I. Ádám familiárisainak adatbázisa. Sajnos a térség más családjaival (pl. Nádasdy, Erdődy) hasonló eredményekkel nem rendelkezünk. archivum.piar.hu/batthyany/familia

² A térség vármegyéinck sorából Zala jelentette meg a hivatalviselők teljes körét megcélzó archontológiáját, valamint Győr vármegye rendelkezik az alispáni szintet követő (jegyzők, szolgabírák) vizsgálattal. Zala megye archontológiája 1138–2000. (Szerk.: Molnár András) Zalaegerszeg, 2000. (Zalai Gyűjtemény; 50.) A 16–17. század *Bilkei Irén és Turbuly Éva* munkája. *Gecsényi Lajos*: Győr vármegye közigazgatása és tisztikara a XVII. században. *Levéltári Szemle*, 38. (1988) 3. sz. 14–34.

³ A korábbi irodalmat is összefoglalva: *Szakály Ferenc*: Sárvár, mint helyi kulturális központ. In: Nádasdy Tamás (1498–1562) Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11. (Szerk.: Söptei István) Sárvár, 1998. 87–103.

⁴ *Kincses Katalin*: „Im küttem én orvosságot”. Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1644. Bp., 1993. (Régi magyar történelmi források; 3.) 15–27.

⁵ *Koltai András*: Batthyány Ádám és udvara 1625–1659. PhD Kézirat. Bp., 1999.

⁶ *Koltai András*: Udvar és rendtartás a 17. századi Magyarországon. In: *Uő.*: Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708. Bp., 2001. (Millenniumi Magyar Történelem, Források) 7–57.

⁷ A család házassági politikája kapcsán a familiárisok szerepe is kitér: *Fejes Judit*: Az Esterházyak házassági politikája 1645 után. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon „adott Isten hozzánk való szeretetéből ... egy kis fraucimmerecskét nekünk”* (Szerk.: Péter Katalin) Bp., 1996. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok; 19.) 115–166. A familiárisok felsőbb hivatalokba kerülését is részletesen rögzíti: *Iványi Emma*: Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713). Bp., 1991. A Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség udvari kultúrájának kutatására: Időben paloták. Magyar udvari kultúra a 16–17. században (Szerk.: G. Etényi Nóra–Horn Ildikó) Bp., 2005.

⁸ *Komoróczy György*: Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Bp., 1932; *Tholt Judit*: A sárvár-felsővidéki uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében. Bp., 1934.

⁹ *Prickler, Harald*, Geschichte der Herrschaft Bernstein. Eisenstadt. 1960. (Burgenländische Forschungen; 41.)

¹⁰ *Zimányi Vera*: Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert. Eisenstadt. 1962. (Burgenländische Forschungen; 46.), *Uő.*: A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágsága a XVI–XVII. században. Bp., 1968.

¹¹ *Bán Péter*: A nyugat-dunántúli Batthyány-uradalmak birtokigazgatási rendszere a XVII. század első felében. *Agrártörténeti Szemle*, 19. (1977) 1–2. sz. 24–71.

¹² *Deák, Ernő*: Geschichte der Herrschaft Landsee-Lackenbach im 16. und 17. Jahrhundert. Manuskript. Ung. Diss. Wien. 1969.

¹³ *Tóth István György*: Jobbágyok, hajdúk, deákok. A körmendi uradalom társadalma a 17. században. Bp., 1992. (Értekezések a történeti tudományok köréből; 115.)

¹⁴ *Gmoser, Elisabetha*: Geschichte der Herrschaft Güns als kaiserliches Kammergut unter österreichischer Verwaltung 1491–1647. Eisenstadt. 2002. (Burgenländische Forschungen; 86.)

¹⁵ *Tobler, Felix*: Die Fürst Esterházyischen Herrschaften des Burgenländisch-westungarischen Raumes und ihre Zugehörungen vom 17. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. Eisenstadt, 2005.

¹⁶ *Zimányi Vera*: Jobbágy Dániel Rohonc-szalónaki provisor tisztartói működése. *Agrártörténeti Szemle*, 2. (1959) (a továbbiakban: Zimányi 1959.) 1–4., 91–114.

¹⁷ Zimányi 1959. 93.

¹⁸ *Debreczeni-Droppán Béla*: Egy gazdasági szakember a XVII. századból. *Debreczeni Tamás* működése. *Fons*, 11. (2004) 3. 447–501.

¹⁹ *Varga J. János*: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Bp., 1981. (Értekezések a történeti tudományok köréből; 94.)

²⁰ *Gecsényi Lajos*: Egy köznemesi család a XVII. században (A Falussyak) In: Házi Jenő emlékkönyv. (Szerk.: Dominkovits Péter–Turbuly Éva) Sopron, 1993. 237–253.

²¹ *Hiller István*: Politikai környezetváltozás és alkalmazkodóképesség. Eörsy Zsigmond különös alispánsága Sopron vármegyében. *Soproni Szemle*, 54. (2000) 1. sz. 5–18.

²² *Csizi István*: Egy nagyívű hivatali karrier kezdetei a XVII. századi királyi Magyarországon. Aszalay István naplója (1624–1631) *Fons*, 12. (2005) 2. sz. 163–255.

²³ *Pálffy Géza*: Egy szlavóniai köznemesi familia két ország szolgálatában: a budróci Budor család a XV–XVIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 115. (2002) 4. sz., 923–1007.

²⁴ *Dominkovits Péter*: Familiárisi szolgálat – vármegyei hivatalviselés. Egy 17. századi Sopron vármegyei alispán, gálósházi Récsy (Rechey) Bálint. *Korall*, 9. (2002) szeptember, 32–53., *Uő.*: Földesúri familiáris, vagy megyei hivatalviselő? Bezeredy György soproni alispánsága (1655–1662) *Fons*, 12. (2005) 2. 127–161., *Uő.*: Egy 17. századi Vas vármegyei alispán: felsőkáldi Káldy Péter. In: Egy emberöltő Köszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. (Szerk.: Mayer László–Tilcsik György) Szombathely, 2003. 183–206., *Uő.*: Batthyány II. Ferenc egy összetett feladatkörű familiárisa: Mankóbüki Horváth Bálint Sopron vármegyei alispán, körmendi kapitány. In: A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden 2005. október 27–29. (szerk.: *Nagy Zoltán*) Körmend – Szombathely, 2006. 115–122.

²⁵ *Maksay Endre [?]*: Sopron vármegye birtokos társadalma a XVI. század közepén. *Soproni Szemle*, 33. (1979) 2. sz. 157–170.

²⁶ Pl.: *Bilkei Irén*: Csány Ákos – egy zalai köznemes pályája a XVI. században. In: *Gazdaságtörténeti tanulmányok* (Szerk.: Kapiller Imre) Zalaegerszeg, 1993. (Zalai Gyűjtemény; 34.) 7–16., *Uő.*: Zala megye nemessége a Mohács utáni két évtizedben. In: Zalai történeti tanulmányok (Szerk.: Káli Csaba) Zalaegerszeg, 1997. (Zalai Gyűjtemény; 42.) 21–60.

²⁷ A család politikai történetére, genealógiájára: *Bessenyei József*: A Nádasdyak. Bp., 2005.

²⁸ Magyar Országos Levéltár (=MOL) E 185 Magyar Kamara Archivuma, Archivum Familiac Nádasdy (=Nádasdy cs. lt.), Nádasdy Tamás budai várnagy, királyi kincstartó ir., Registrum pro servitor[ibus] castris Walpo [con]fectum, 1530. Budae in festo s[an]ctae Lucae Eu[angelistae] facta est solutio (...), uo. S[er]vitores domini Gubernator[is] 1531. Nomina familiarior[um] (Mif Nr. 31.986.) Vö.: egy Buda ostroma körül felvett familiárisi jegyzékkel, ahol pl. a Gávy Imre kapitánysága alatti, 42 név szerint megnevezett familiáris között ugyancsak ott találjuk a Bezeredy, Damonyay, Eölbey, Rajky, Rummy, Skublics család tagjait. Uo. Numerus equorum familiarior[um] d[ominii] Nádasdy in obsidione Buden. (Mif Nr. 31.998.) Az 1531-es szervitori névsort közzéteszi: *Simon Zsolt*: Szapolyai János familiárisainak egy lajstroma 1531-ből. In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*. (Szerk.: Bessenyei József – Horváth Zita – Tóth Péter) Miskolc, 2004. 231–243.

²⁹ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Nádasdy Tamás horvát bán, tárnokmester, országbíró, főkapitány iratai, 1542. szept. 17. (Dominica p. f. Exaltat[i]onis S[an]ctae Crucis) (Mif Nr. 31.986.)

³⁰ Személyéről és családjáról: *Sörös Pongrác*: A Guaryak családi viszonyai a XVI. században. *Turul.* 30. (1912) 2., 78–80.

³¹ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Nádasdy Tamás nádor ir., 1555: Nomina servitor[um] noviter conductor[um] (Mif Nr. 31.998.) A 16. századi hivatalviselési adatok: *Dominkovits Péter*: XVI. századi magyar nyelvű iratok Sopron vármegye levéltárából. Sopron, 1996. 111–122.

³² MOL E 185 Nádasdy cs. lt., pl.: 1556: Secunda solutio d[omi]nor[um] c[ui]t[is] super capitaneatu d[omi]ni Christophori Nadasdj 8 die decembr[is] in Szyl facta (Mif Nr. 31.-986.), 1558: Eq[ui]t[um] sub d[omi]no Christophoro Nadasdj existen[tium] 25. die April[is] (MOL Mif. Nr. 31. 998.)

³³ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., 1553. jan. I. Equi numerati in Lewka existen[tes] (Mif. Nr. 31.994.)

³⁴ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Solutio servitor[um] (...) Mag[n]ifici do[mini] Palatini, Papac, 28. die octobr[is] facta. (Mif Nr. 31.986.)

³⁵ Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (=SL): Zecke cs. lt., I. d., fasc. 2. No. 13., közölte: Dominkovits: i. m. 1996. 21.

³⁶ MOL P 108. Esterházy cs. lt., Rep. 16. fasc. C. No. 102., Bécs, 1559. okt. 16. A korábbi irodalommal Sárkányra: Maksay i. m. 162–163.

³⁷ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., 1572 7brys Az uraymnak zamok kyknck enys Kerezturot ho penzt attam (...) (Mif. Nr. 31.998.)

³⁸ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Ratio solutionis dominor[um] familiar[um] per me Andream Valy factas Ab Anno 1572 die 6 Decembris (Mif. Nr. 31.998.)

³⁹ MOL P 58 Bezeredy cs. (kámi) lt., I. cs. fasc. F No. 150., Sárvár, 1615. nov. 30.

⁴⁰ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., 1574. primo January [Nádasdy II. Ferenc familiárisainak szöveg elszámolása:] Petho Ambrus uramnak atak (...) (Mif Nr. 31.998.)

⁴¹ MOL E 185. Nádasdy cs. lt., [1593 – 1594 – 1595. évekre szóló, havi fizetési jegyzékek] (Mif Nr. 31.990.)

⁴² MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Inscriptiós Könyv (=Insc. Kv.) 7. köt. 31–32., Sárvár, 1607. ápr. 20.

⁴³ MOL P 108 Esterházy cs. lt., Rep. 16. Fasc. B. No. 67., Sárvár, 1590. júl. 2. (in festo Visitationis D[omi]nae Mariae Virginis)

⁴⁴ Ládonyiról: MOL P 105 Döry cs. lt., Évrendezett iratok, I. cs., Ládonyi Anna 1600. okt. 28-i végrendelete. Közli: *Benda Kálmán*: Wathay Ferenc és felesége, Ládonyi Anna végrendelete. Irodalomtörténeti Közlemények, 74. (1970) 3. sz., 372–376.

⁴⁵ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 7. köt., 458–459., Keresztúr, 1615. aug. 20.

⁴⁶ Pl. Sopron vármegye 1601. nov. 13. – új naptár szerint, (feria tertia p. f. beatae Martini Episcopi et Confessoris) közgyűlésén szerdahelyi Dersffy Ferencet Valy István képviselte. SL: Sopron vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei, Prot. II. köt. 95.

⁴⁷ *Pálffy Géza*: Egy különleges nemesi karrier a 16–17. században. Hatos Bálint pápai vicekapitány és családja története. Pápa, 2005. (Jókai Könyvek: 3.)

⁴⁸ SL: Zecke cs. lt., 20. d. fasc. 25. No. 32., Monyorókerék, 1613. júl. 6., MOL E 185 Nádasdy cs. lt. (Mif. 31.992.)

⁴⁹ MOL P 57. Bezeredy cs. (kámi) lt., 8. cs. V. No. 11., uo. VI. No. 1-2., Dominkovits: i. m. 2005. 134–135.

⁵⁰ MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, Nr. 27.913. Kuprisicz Marko Batthyány Ferenchez, Monyorókerék, 1608. febr. 18. A családról és az 1605-ös kémtévkenységéről: *Dominkovits Péter*: „Egy nemzetek lévén...” A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején. Bp., 2006. 88–90., Az Erdődy család monyorókeréki, vépi, vörösvári, csatári birtokbeiktatására: Pannonhalmi Főapátság Levéltára (=PFL), Erdődy cs. lt., Fasc. 17. No. 887.

⁵¹ MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, Nr. 27.922., Monyorókerék, 1633. jan. 12.

⁵² MOL P 1317 Batthyány cs. lt., Memorabilia, Nr. 1003/6., 1637. nov. 29.

⁵³ MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, Nr. 27.957. Pirker Zsuzsanna Batthyány Ádámhoz, Monyorókerék, 1658. jan. 25.

⁵⁴ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 3. köt. 25–28., Sárvár, 1639. aug. 2. (Mif 31.987.)

⁵⁵ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 3. köt. 117–122., 138–141., Keresztúr, 1641. szept. 1., nov. 12.

⁵⁶ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 3. köt. 45–47., Keresztúr, 1640. máj. 25. A Batthyány Ádámnak marhakereskedelemben sokat segítő, 1634-ben nemességet szerzett Turós Miklós későbbi kiskomáromi kapitány pályáivéről, vagyonáról, családjáról: *Sörös Pongrác*: A Turos-familiáról. *Turul.* 26. (1908) 27–30., *Zimányi Vera*: Adalékok a Batthyányak XVII. századi marhakereskedésének történetéhez. *Agrár-történeti Szemle.* 3. (1961) 1–2., 61–62., 68., 76., 82., 84. Dispositiója és végrendelete: PFL Guary cs. lt., Időrendi iratok, No. 675., Kiskomárom, 1655. máj. 7., uo. No. 1007. é. n.

⁵⁷ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 4. köt. 59–60., Keresztúr, 1624. jún. 24.

⁵⁸ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 3. köt. 193–194., Keresztúr, 1645. máj. 4.

⁵⁹ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 2. köt. 77–78., Keresztúr, 1649. júl. 5.

⁶⁰ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 1. köt. Föl. 76v–77v., Potendorf, 1662. jún. 12.

⁶¹ *Dominkovits Péter*: Főúri familiárisok vezető vármegyei tisztviselők. Sopron vármegye alispánjai a 17. században. In: *Idővel paloták. Magyar udvari kultúra a 16–17. században.* (Szerk.: G. Etényi Nóra–Horn Ildikó) Bp., 2005. 511–529.

⁶² MOL P 1314. Batthyány cs. lt., Missiles, Nr. 32.098. Nádasdy Ferenc Batthyány Ádámnak, Szecezen, 1646. jan. 15.

⁶³ Uo. Az alispán életútjára: *Sörös Pongrác*: Mészleny Benedek. *Századok.* 42. (1908) 401–415., 540–556.

⁶⁴ MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, Nr. 31.028., Mészlenyi Benedek Batthyány Ádámhoz, Szombathely, 1654. febr. 13. vő. a 16–17. századi Vas megyei gyűjtést: Magyarországi boszorkányság forrásai IV. (Szerk.: Tóth G. Péter) Bp., 2005. 356–387.

⁶⁵ PFL Guary cs. lt., Időrendi iratok, No. 233., 243., 249., 273.

⁶⁶ *Sill Ferenc*: A vasvár-szombathelyi káptalan hiteleshelyi tevékenysége. In: *Vas megye múltjából I. Levéltári évkönyv.* (Szerk.: *Horváth Ferenc*) Szombathely, 1976. 42.

⁶⁷ MOL P 124 Esterházy cs. lt., Esterházy László levelezése, No. 737., Mészlenyi Benedek Esterházy Lászlónak, Szombathely, 1646. márc. 29.

⁶⁸ *Kóta Péter*: Káptalani, megyei, városi jegyzők a XVI–XVII. századi Szombathelyen. In: *Előadások Vas megye történetéről III.* (Szerk.: *Tilesik György*) Szombathely, 2000. (Vas megyei levéltári füzetek; 9.) 153–160.

⁶⁹ Sill: i. m. 32., Pl.: 1662 elején is a vasvári káptalan jegyzőjeként vett részt a néhai Rummy György elhunyt házastársa, Batthyány Kata vagyonosztályában MOL P 650 Tallián cs. lt., Évrendezett iratok, 3. cs., Rum, 1662. febr. 22.

⁷⁰ MOL P 108 Esterházy cs. lt., Rep. 108. fasc. C. No. 102., Bécs, 1559. okt. 16.

⁷¹ SL: Svm lt, Acta Iuridica. Tom. I. fasc. 8. No. 155., 167., MOL E 156 MKA Conseriptiones Portarum, Comitatus Sopron, Regestum Anni 1603 connumeracionis domorum ... 1181., uo. Regestum Anni 1604 domorum colonialiu[m] et iquilinarior[um] 1209., uo. Regestum Anni 1608. 1249., uo. Anni 1609 Regestum Connumeracionis portarum 1271.

⁷² SL: Sopron Város Levéltára (=SVL), Lad. XXIV. et Y. Fasc. XII. No. 793. (Balf, 1619. jún. 18.), uo. Lad. XXXI. et FF. Fasc. I. Num. 48–49., közli: Dominkovits i. m. 2006. Nr. 136–137. 1622-ben, midőn Szalay János kezéből Dusych Ádám provisor kezébe adták át, és emiatt inventálták a kapui várhoz tartozó jószágokat, Czymbér János

mellett Lepovith Péter készítette az inventáriumot. MOL E 185. Nádasdy cs. lt., Anno 1622 a prima die Juny, Inventarium arcis Kapu, fol. 538r–549v. (Mif 31.992.)

⁷³ A Lepovith rokonságra: MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 3. köt. 54–56., Keresztúr, 1640. aug. 12.

⁷⁴ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 3. köt. 131–132., uo. 6. köt. 39–41., Keresztúr, 1641. dec. 10.

⁷⁵ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 6. köt. 220., 1646. ápr. 18. A lékai provisorság 1640-es évekbeni, de jelenleg bizonytalan időjére: uo. 6. köt. 56–57., sine dato.

⁷⁶ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 6. köt. 520., Saibersdorf, 1657. júl. 9.

⁷⁷ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 3. köt. 242., Keresztúr, 1647. febr. 22. (Mif 31.987.)

⁷⁸ Zeke I. István öseiéről, családjáról és utódairól: *Dominkovits Péter: Közigazgatástörténet – családtörténet. Egy 16–18. századi Sopron vármegyei hivatalviselő család, a petőházi Zekék.* In: *Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyék közigazgatásának történetéből.* (Szerk.: Horváth József) Győr, 2000. 39–67.

⁷⁹ *Payr Sándor: Muzsaji Wittnyédy István soproni prókátor és evangélikus főember.* Bp., 1906. 4., 8. Pl. 1624. évi ikervári birtokadományára: MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 7. köt. 66–69., Sárvár, 1623. Az uradalom 1651 tavaszán számol el utódaival: uo. 6. köt. 399., Saibersdorf, 1651. márc. 27.

⁸⁰ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 4. köt. 10–11., 1622. nov. 24. (Mif 31.987.)

⁸¹ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 4. köt. 226–228., Keresztúr, 1632. szept. 5.

⁸² MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 2. köt. 134–136., Keresztúr, 1650. febr. 20.

⁸³ MOL E 185. Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 2. köt. 239–242., s. l., s. d.

⁸⁴ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 4. köt. 131–132. s. d., a korábbi adományokra pl.: uo. Insc. Kv. 4. köt. 8–9., 205–206.

⁸⁵ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 5. köt. 89v–90r., Pottendorf, 1669. márc. 9.

⁸⁶ *Fazekas István: A Pazmanicum története az alapítástól a jozefinizmus koráig (1623–1784).* In: *A bécsi Pazmanicum.* (Szerk.: Zombori István) Bp., 2002. (METEM Könyvek; 37.) 63–83., *Molnár Antal: A bátai apátság és népei a török korban.* Bp., 2006. (METEM Könyvek; 56.) 13–37.

⁸⁷ Káldy Ferenc: *Dominkovits i. m.* 2003. 185–187.

⁸⁸ *Bedy Vince: A győri székeskáptalan története.* Győr, 1938. (Győregyházmegye múltjából; 3.) 335–453.

⁸⁹ *Bán János: Sopron újkori egyháztörténete.* Sopron, 1939. (Győregyházmegye múltjából; 4/2.) 151–257., 434.

⁹⁰ SL:SVL, Lad. L. Fasc. 11. No. 175/105. (Gálosháza, 1630. okt. 6.), uo. Lad. XXIV. et Y. Fasc. XIII. No. 919. (Pozsony, 1635. nov. 2.)

⁹¹ *Pfeiffer János: A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950) püspökei, kanonokjai, papjai.* München, 1987. 181. Nevét nem tartalmazza: *Fazekas István: A bécsi Pazmanicum magyarországi hallgatói 1623–1918 (1951).* Bp., 2003. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban; 8.) 37–56.

⁹² MOL E 185 Nádasdy cs. lt. Insc. Kv. 3. k. (91)–93., Sárvár, 1641. márc. 1. (Mif 31.987.)

⁹³ MOL E 185 Nádasdy cs. lt. Insc. Kv. 3. k. 167–168., Keresztúr, 1643. aug. 28., uo. 224–225., Sárvár, 1646. okt. 15.

⁹⁴ MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kvk. -2. 13., 93–94., (MOL Mif Nr. 31.987.) a Récsy családról ldm.: *Prickler, Harald: Gálosháza.* Burgenländische Heimatblätter, 45. (1983) 4. 155–185.

⁹⁵ Veszprém Megyei Levéltár (=VeML) Veszprém vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyve, I. köt. 57. („vice capitanci p[ra]csidy Papac”), 1651. nov. 6. (feria secunda pxima ante festum B. Martini Ep[iscop]i et Confessoris), 58.: 1651. nov. 20: (Stephano Radovany vice capitanco pracsidy Papensis), uo. 75.: 1654. nov. 23.

⁹⁶ Zala Megyei Levéltár, Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai, 2. d., Batthyány Kristóf Zala vármegye rendjeihez, Rohonc, 1677. febr. 3.

⁹⁷ *Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitányhelyettesek Magyarországon a 16–17. században.* Történelmi Szemle, 39. (1997) 2. sz. 269–270. Pl. Rátty György számára tett zálogok: MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Insc. Kv. 4. köt. 3–5., Keresztúr, 1623. szept. 28., uo. 3. köt. 101–102., 175–177., Keresztúr, 1641. ápr. 10., 1643. nov. 29., uo. 7. köt. 480–481., Keresztúr, 1636. márc. 14. Sebestyén József: Rátty György kinevezése dunántúli vicegenerálissá (1631). *Hadtörténelmi Közlemények*, 23/24. (1922/1923) 176–177. A család genealógiája: *Pozsonyi József: A rátki és salamonfai Rátty család történetének megválaszolatlan kérdései.* In: Arrabona. Múzeumi Közlemények 40/1–2. (Szerk.: Tóth László) Győr, 2002. 181–212.

⁹⁸ Pálffy i. m. 1997. 269–270., Dominkovits i. m. 2003. i. h.

„NEMZETES” CSALÁDOK AZ EGYKORI TRENCSEN ÉS NYITRA VÁRMEGYÉBEN

A nemesemberek illő megszólítása annak idején így hangzott: *Nemes, nemzetes és vitézlő uram!* A *nemes* utalt a kiváltságaira, a *vitézlő* a haza védelmét illető kötelezettségére, a *nemzetes* pedig arra, hogy mindez őt mint egy leszármazási közösség tagját illeti meg. Persze, ha egy nem nemes származású személy – mondjuk egy sikeres királyi foghúzásért – nemességet kap, csak potenciálisan lett vitézlő és nemzetes. Az is igaz, hogy nem minden kardforgató vitéz volt nemes. De az is, hogy voltak olyan „nemzetes” személyek is, akik családjá bár jelentős szerepet játszott, sem nemesek, sem vitézlők nem voltak, legfeljebb potenciálisan. Sokan közülük azután ténylegesen is azok lettek.

A magyar nemesi családok kutatása Nagy Iván klaszszikus műve óta hatalmas irodalommal rendelkezik. A nemzetes családok kutatását ezzel a szárnypróbálgatással szeretném elindítani, annak a néhány családnak a bemutatásával, amelyek eddigi kutatásaim során a látókörömbébe estek.

Nemzetesek voltak mindenekelőtt a felvidéki soltészcsaládok, hiszen a soltészbírság örökletes volt. E családok nevüket többnyire községükről kapták, szlovák nyelvterületen *-sky* (*-szky*) toldalékkal. E családok nagy része később tényleges nemességet is kapott. A magyar nemesi nevek írásának az a gyakorlata, hogy a szóvégi *i* hangot gyakran *y*-nak írják, a szlovák nyelvben gyökerezhet, mert e nyelvben a melléknévképző *-sky* *i*-je kemény (*y*), (ellentétben pl. a lengyellel ahol lágy *i*). A nemesi nevek szóvégi *y*-ja a magyar nyelvből nem magyarázható, mert nyelvünkben csak egyféle *i* hang létezik, ellentétben a szláv nyelvekkel.

Ám nemcsak a soltészok voltak nemzetesek. A Smetana család például jobbágy volt. A 17. század elején telepedett be a Trencsén megye Zsolnai járásában fekvő mezővárosba, Rajecre. 1608-ban még nem szerepel az urbáriumban, 1626-ban Jurik Smetanának azonban már 10 és fél prut (virga) földje van, ami által ő a városka egyik leggazdagabb embere.¹ Leszármazottja, Smetana János 1755-ben a városka bírói tisztségét viselte.² Fiait,

jómódú rajeci lakosokat, Smetana Andrást és Gáspárt³ II. Lipót gyerekeikkel együtt 1791. március 17-én Szmethanovics néven megneemesítette⁴. A család később tovább gyarapodott: Egyik leszármazottjuknak, Szmialkovszkyné Szmethanovics Karolinának 1850 táján birtokába került a Révay báróknak a szomszédos Frivaldon fekvő öröksége⁵.

Az említett család megneemesítésekor adott új, nemesi név igen érdekes. Arra utal, hogy a családot az uralkodó „nemzetesnek” minősíti, amire a szlovák nyelv jó lehetőséget ad: a Szmethanovics név azt fejezi ki, hogy tagjai a „Szmethanának a (*-ov*) leszármazottjai (*-ič*).”

E nyomon elindulva más olyan családokra is bukkanhatunk Rajec környékén, akiknek a nevéből az derül ki, hogy őket környezetük nemzeteseknek tartotta.

A nemzetes családok kutatásánál – nem nemes családok lévén – tisztában kell lennünk azonban azzal a körülménnyel is, hogy családi nevüket nem határozta meg egyértelműen birtokuk vagy nemeslevelük, így ugyanazon családot többféle néven is számon tarthattak.

A Rajechhez közel fekvő falu, Frivald soltészjogát 1413-ban Stibor erdélyi vajda a Hunyad megyében hozzá csatlakozott familiárisának, Michael Walach kenézfőnöknek adta. Ettől kezdve ő a szabályszerű Frivaldszky nevet viseli, valamint leszármazottjai közül is az a személy, aki a soltési tisztséget magára váltja és gyakorolja.⁶ A család többi tagját azonban más vezetékneven tartják számon – mindenekelőtt is Walach néven – egészen addig, amíg az egyik Frivaldszky-soltész, János nemességet nem kap. Ettől kezdve ez a név már az ő utódait illeti: minden utódat, és csakis őket.

Ennek megfelelően egy 1761-ből származó, a frivaldi jobbágyoktól származó beadvány a később nemesség-szerző Frivaldszky Jánost – még „nemzetes” minőségében – *Jano sin Walachov* (=Walachok fia János) néven említi.⁷ Apja, Frivald soltészbírója, Frivaldszky (III.) Mátyás nevét pedig egy 1543-as urbárium⁸ *Mathis Foytow* (=fojtok – azaz soltészok – leszármazottja Mátyás) formában írja. Látnivaló, hogy mind a *sin Walachow* mind a

Foytow egyaránt nemzeti családot jelez. Egy 1553-ban,⁹ majd egy 1586-ban kelt oklevél¹⁰ az említett frivaldi bírót, Mátyást ennek megfelelően kifejezetten is nemzetesnek (*woppatrný*) nevezi. Mi több, az előbbiben *Mócz*, az utóbbiban *Klopan* családnéven. Ugyanőt egy 1761-i iratban pedig *Walach*nak nevezik: *Walach otec Janu* (János apja, *Walach*).¹¹ E három nevet azonban nemcsak az ő személyével kapcsolatban használják felváltva, hanem a frivaldi soltészcsalád őse, Michael *Walach* bármely leszármazottjára is, ezért mintegy „szinonimái” egymásnak. Mint majd látjuk, a faluban és környékén több olyan *Walach*, *Mócz* és *Klopan* család is előfordul, amelyek ennek a Frivaldszky (III.) Mátyásnak nem lehetnek leszármazottjai, csupán őseinek, *Walach Mihálynak*.

Mit jelenthetnek ezek a nevek?

Ami a *Mócz*ot illeti – amint a *Walach* is –, távolabbról a család etnikai eredetére utal¹². Ez ennek a népnévnek első előfordulása¹³. Frivaldon a 15–16. században jelentése „a soltészcsalád feje”, ami a Frivaldszky család belső terminológiája szerint „vojvoda, vajda”¹⁴. A bírói tisztségre utal a *Klopan* név is. Ez a román *clap* ’kalap’ szóval magyarázható, jelentése pedig: ’kalapot viselő’. *Walach Mihály* leszármazottai közt találunk még *Hulin* néven említettek is. Ez viszont a Frivaldon és környékén abban az időben használt szláv – lényegében cseh – nyelvből érthető meg: A *hul* csehül ugyanis ’vesszőt, pálcát, sétatálcát’ jelent. *Hulin* ’Pálcás’, olyasféle bírói származásra utaló név, mint a *Klopan* is, lévén a pálcá ugyancsak a falusi bírói tisztség jelvénye¹⁵. Az említett 1761-i iratban kifejezetten szó is van arról, hogy a bírót (pálcát) viselnek¹⁶. A frivaldi soltészcsalád tagjaival kapcsolatban használt vezetéknevek (*Klopan*, *Hulin*, *Mócz*) közös jellemzője tehát, hogy viselőjük tekintélyt fejezik ki.

Urban-Walach családok

Az említett 1543-as urbárium említ Frivaldon egy *Urban Valach*ot. A soltészbirtok fele az övé, a másik fele a soltészé, Frivaldszky (I) Mátyásé, tehát testvérei egymásnak. Az 1553-ban említett *Jurga Syn Walachuv* pedig *Urban* fia, miután a neve *nemzetes* rangot jelez. A *Jurga* a *György* név balkáni – ez esetben román – változata. Ma is őrzi e nevet a Frivaldhoz közeli *Kunyerad* (*Kunerad*) községtől északkeletre fekvő, 1015 m magas *Jurgova* csúcs. Nyilván ezen a hegyen volt a legelője. Mi több, ebből még arra is lehet következtetni, hogy a 16. század elején is az egész Kis-Fátrában egyedül a frivaldi soltészcsalád használta a hegyi legelőket. *Jurga* fia *Péter*: *Pyetr Syn Jurguw* is szerepel még ugyanabban az oklevélben, aki a Frivaldhoz közeli, de már Nyitra megyei *Gajdellre* (*Nyitrafő*) nősült.

A – valószínűleg még Erdélyből vagy még messzebből hozott – *Urban* keresztnév azonban idegen volt abban a nyelvi környezetben. Nem is kereszteltek többet senkit erre a névre. Viszont nagyon alkalmas volt arra, hogy apanévként családnévvé alakuljon. Valóban, találunk éppen az említett *Kunyeradon* egy *Johan Urban* jobbágyot 2 1/2 pozsonyi mérő földdel egy 1720. évi összeírásban¹⁷. Valószínű, hogy *Urbanok* itt már korábban is éltek, csak nincs korábbi falunévsorunk. A szomszédos *Kőporuba* (*Kamenna Poruba*) községből viszont van; itt már 1688-ban említenek *Valach* és *Valachovič* családokat. Ez utóbbiak frivaldi leszármazását még a *nemzetességre* utaló toldalék is igazolja¹⁸. Ennek külön hangsúlyozása azért is fontos volt, mert ebben a korban már előfordultak a vidéken nem nemzetes, nem telkes, hanem katonai és futárszolgálatot teljesítő, egészen más társadalmi rangú, árvai származású nomád pásztor *valachok* is.

Rajec és környéke a *Thurzók* birtokában lévő *lietavai uradalomhoz* tartozott. Szintén *Thurzó-birtok* volt azonban a vele szomszédos *biccsei uradalom* is, itt tartotta *Thurzó György* a székhelyét. Úgy tűnik, ide is elkerültek a frivaldi soltészcsalád tagjai. *Biccse*n ugyanis 1602-ben *Johannes Urban* telkes jobbágyot írtak össze¹⁹. Ugyanott 1608-ban már egy *Georg* és egy *Adam Urban* – nyilván fiai – vannak egy-egy „*integra quartalia*” birtokában.²⁰ 1602-ben, a vele szomszédos *Alsóhricson* (*Dolny Hričov*) viszont egy *Johannes Valach*ot említettek mint zsellért és egy „*deserta Walachowsky*” telket, 1608-ban ugyanott pedig egy *Adam Walach* zsellért és egy „*deserta Walachowska*” telket,²¹ 1619-ben ugyanöket; továbbá a közeli *Hlboken* egy *Matthias Walach* zsellért.²² A *Walachowsky* név ismét nemzetes családot jelez. Abból, hogy 1602 és 1608 közt egyszerre változott mind *Biccse*, mind *Alsóhricson* *Urban*-, ill. *Valach*-telke családfőjének a neve *Johannes*-ről *Adamra* az látszik, hogy a családnak mindkét helyen volt illetősége, csak az egyik *Urban*, a másikon *Valach* néven tartották számon őket. A telek pedig úgy lett *Alsóhricson* üres (*deserta*), hogy gazdája áttelepedett *Biccse*re. Még azt is hozzátehetjük, hogy a szomszéd *Felsőhricson* birtokosok a nemességet szerző *Frivaldszky János* sógorai, a *Kiliánok* voltak.

Walach családok Kiscsernán és környékén

A *lietavai uradalomban* azonban találunk még másutt is *Valach* nevű családokat, pl. a *Rajec*szel szomszédos *Kiscsernán* (*Mala Čierna*). *Valach Mátét* (*Matuš*) 1543-ban mint telkest említik.²³ E család feltehetően a *Frivaldszky* család leszármazottja oly módon, hogy ez az ottani *Csernyánszky* soltészcsaládba benősült. 1589-ben *Johannes Valach* zsellérről van szó, aki *Georg Valach* telkén lakott.²⁴ Ennek a *Georgius Walach*nak – más néven

Walachowicsnak – a telkén lakó, zselléri állapotú rokonának neve 1608-ban Nicolaus Walach.²⁵ Georgius Walachowjch 1609-ben még Rajecen is szerepel²⁶, aki ott bérlői minőségben lehetett, tekintve, hogy 1608-ban Rajecen ilyen nevű telkes nem volt, elhagyott telek viszont annál több²⁷. A Walach család 1617-ben és 1618-ban a Kiscserna háromnegyedén lévő juhok háromnegyedét birtokolta,²⁸ sőt 1620-ban bérbe vett Kiscsernán még egy üres telket is – a rajeci bérlet mellé vagy helyette – szabad használatra, minden földesúri szolgáltatástól mentesen. 1626-ban a telkesek közt írták össze.²⁹ Nevének Walachowics és Walachowjch változata ismét nemzeti voltát hangsúlyozza, egyúttal azt is, hogy nem az említett árvai vlachok közé tartozik. E telkes Valach család mellett Kiscsernán a zselléri állapotú Valach családot 1615-ben újra említették, még 1643-ban is, 1660-ban és 1667-ben azonban Kiscsernán többé Valach család már nem fordul elő.³⁰ Azt kell tartanunk, hogy elköltöztek a faluból, ahol telkük amúgy is csak bérlet volt.

Valóban, már 1633-ban egy Lietava várában a földesurak által tartott birtokegyeztetési eljárás, amelyen az uradalom északi része falvainak képviselői tanúként voltak jelen, találunk egy bizonyos Ondrej Walachovich nevű személyt, aki a Kiscsernával szomszédos Hradna második legtekintélyesebb megjelentje volt.³¹ A jelek szerint ide költöztek át.

Am nemcsak ide. A Kiscserna és Zsolna közti félúton lévő Porubkán 1639-ben az egyik telek bizonyos Gjuro és Micho Walaché volt, zsellérként pedig ott élt Michal Walach is. 1676-ban az említett telek Michael és egy másik Michael Valachovyché volt, a zsellérek neve pedig Georg és Martin Valach.³² 1688-ban az adózó telkesek neve: Michael Valachovich, Daniel Kasak item Walachovich. Georgius Valach zsellér javai (nyilván a háza) azonban már „deserta” álltak³³.

A családok *Walachovych*, *-ovjch* családnévváltozata jelzi, hogy e családnév több volt mint egyszerű etnikai megjelölés, sőt, bizonyos rangot is kifejezett, mert mindig telkesek esetében használják, zsellérek esetében sohasem. Ez megfelel a „nemzeti” címnek, t. i. hogy az illető családja társadalmi megbecsülést élvezett³⁴.

A Frivaldszky család egyéb nem nemes oldalágai

A teljesség kedvéért röviden tekintsük át a Frivaldszkyak nem nemes oldalágait Frivaldon. Az említett 1543-i urbáriumban szerepel bizonyos *Jan Moczendl* (Kis-Mócz János, német kicsinyítő képzővel), a soltész Frivaldszky Mátyásnak (a „Nagy”-Mócznak) az öccse. Miután Mátyás fia János nemességet kap Frivaldszky néven, Mátyás testvére János tovább már kicsinyítés nélkül viselheti – és viseli is – a Mócz nevet. Tőle ered a frivaldi Mócz család,

amit – bár a faluban talán a legvagyonosabb volt – soha nem tartottak nemzeti. A frivaldi bírói családdal azonos eredetűnek kell tartanunk még azt a néhány Klopán vezetéknévű személyt is, akikkel Frivaldon és környékén találkozunk. A frivaldi Mócz család elszármazott tagja lehet az 1609-ben Rajecen élő Nicolaus Klopán³⁵, s ennek fia talán az 1626-ban Gyurcsinán említett Januš Klopán³⁶. 1633-ban Frivaldon, a Thurzó-birtoknegyeden – ahol a Móczok is éltek – említenek egy Andris Klopán nevű zsellért³⁷, aki a telkes Mócz család rokona kell hogy legyen.

Frivaldszky Mátyásnak volt egy bátyja is, László, aki *Turcsik* megkülönböztető néven szerepelt, arra tekintettel, hogy Turie faluba nősülhetett, tőle ered a Frivaldon telekkel nem rendelkező Turcsik család. A nemességet megszerző János két fivére is eltérő nevű családot alapított Frivaldon. András a *Richterandris* családot, mert egy néhány évig átmenetileg bíró volt Frivaldon, Menyhért a *Skolnyik* családot, arra való tekintettel, hogy Rajecre költözött, és az ottani evangélikus iskolában pedellus volt. Ezek egyike sem számított azonban *nemzeti*nek, mint ahogy Frivaldon a Frivaldszkyak egyik oldalága sem.

A Nyitra-völgyi Mócz-Klopán család

Az 1553-i Frivaldszky családi egyezés egyik oklevéli tanúja a Gajdelre származott, az ottani soltész családba beházasodott Jurga fia Pyetr volt³⁸. A jelek szerint ez a Pyetr nem rendelkezett saját földdel, s apósa telkén gazdálkodhatott. Az ő leszármazottja kell hogy legyen az 1608-ban szintén Gajdelen élő, zselléri Johannes Mocz³⁹. Ez az összeírás azonban az adott időpontnál korábban készült, mert a bajmóci uradalom egy másik – szintén 1608-ra keltezett – összeírásában Gajdelen már Mócz nevű személy nem élt, ellenben a közeli Privígyén egy Mattheus Valach, Brezanban Elias Valach, Czigelben Martin Urban telkesek, Kis-Csauszán Martin Walach zsellér⁴⁰, akik aligha mások, mint a gajdelli Mócz leszármazottai.

Gajdell a Thurzók révén már a 16. század közepe óta protestáns volt. E felső-nyitrai faluból származhatott a Nyitra folyó mellett, valamivel lejjebb található Kru-sovce első, 1617-ben említett evangélikus lelkésze, Joannes Muocz, aki alighanem a hasonló nevű gajdelli zsellér fia. Ennek utóda (és alighanem a fia) volt 1626-ban az a Michael Muocz, aki ezt megelőzően „Zsarnón” (vlsz. Bars megyében Zsarnóca, Žarnovce) volt előbb iskolai rektor, majd 1619. július 13-tól ugyanott lelkész. Ugyanő 1643-ban már Hont megyében Parndorfban lelkészkedett. (Itt 1626-ban még, 1646-ban már más volt a lelkész.)⁴¹ Az 1673-ban Pozsonyba idézett 728 lelkész közt azonban Mocz nevű már nem szerepelt.⁴²

A Mócz család egyik ága – úgy látszik – nemességet kap. 1639-ben Nyitra megyében ugyanis Richter alias

Mócz Mátyásnak, feleségének Grosny Máriának, valamint Jakab, András, Rozália és Anna nevű gyermekeinek nemességét kihirdették.⁴³ Közelebbit e családról nem tudni, de a „Richter alias Mócz” név önmagában is sokat mondó, hiszen a kettő valóban azonosat jelentett Frivaldon,⁴⁴ s úgy látszik, erről a tényről a Nyitrába elszármazottak tudomással voltak. 1822-ben Pozsony megyében igazoltak egy Móczot⁴⁵, aki akár ennek a családnak a leszármazottja is lehet.

Ami a Móczokra vonatkozó egyéb adatokat illeti, 1675-ben a nagyszombati egyetemen is tanult egy első éves hallgató, Georgius Mocz, aki a következő évben azonban már kimaradt.⁴⁶

Az anyakönyvben Bajmócon 1700 táján szerepel egy Muoc János. A felső nyitrai bajmóci uradalomhoz tartozó falvakban a 18–19. században több Klopán vezetéknevű személy élt, 1726-ban Brezanban Klopán János⁴⁷. Ő azért fontos az egymástól eltérő nevű családok azonoságának igazolásához, mert újból felvette a Frivaldszky nevet: 1687-ben Brezanyban Frivaldszky János néven nősül. Amikor azonban unokája, Frivaldszky György nősül ugyanott 1760-ban, akkor derül ki, hogy ők nem a nemesi ág leszármazottjai. Vezetéknevét ezért így írják be: *Frivaldszky alias Klopán*. Ez a család az 1608-ban ugyanott, Brezanban említett Elias Valach (Klopán) leszármazottja lehet.

A Clementis család

Az ilyen néven ismert, és csakis e vidéken élő néhány személyről nevük különleges – önelnevezési eredetű – volta miatt gyanítható, hogy egy családot alkottak. Sőt, két, különböző helyen előforduló Clementisről még azt is tudjuk, hogy eredetileg Klebannak hívták őket. Latinos iskolázottságuk jelzésül latinították nevüket Clementisre. Az egyikük – kifejezve, hogy nemzeti család tagja – még ezt megelőzően egy ideig a Kleban latin többes számú Klebanes változatát is használta.

A Kleban név lengyel nyelvterületen ismert leginkább. Vagy azt feltételezhetjük, hogy egy lengyel telepedett le a vidéken, vagy azt inkább, hogy a frivaldi soltészcsalád egyik tagja vette fel a Klopán helyett az igen forgalmas Krakkó–Késmárk–Zsolna–Pirivigye–Nyitra–Pozsony nemzetközi útvonalon⁴⁸ közlekedőktől megismert lengyel Kleban nevet. Az utóbbi lehetőség mellett több minden szól: A Kleban-Clementis nevek Lengyelországtól igen távol bukkannak fel; lengyel bevándorlást e vidékre nem ismerünk; egy bevándorló jött-mentet nem tekintenének „nemzetesnek”; végül, hogy nagyon meg lehet érteni, ha a román eredetű Klopán név Frivaldtól távol értelmetlen, sőt komikus hangzású, miközben a Klebannak viszont jelentés is tulajdonítható a ’kenyér’ jelentésű *chleb* szó

alapján. Amint majd látjuk, némileg más okból a *Valach* névtől is szabadulni igyekeztek.

Az első adat szerint az 1560 táján a Szepességben élt evangélikus esperes, Clementis Jakab, ezt megelőzően Zsolnán volt⁴⁹. Egy Frölich János lelkésznek, az 1575-ben Königsbergben beiratkozott, 1597-ben elhunyt filológusnak felesége pedig Clementis Margit volt⁵⁰. A Frölichekről azt tudjuk, hogy egy 1536-tól kb. 1553-ig Frivaldon szolgált, evangélikus lelkész leszármazottjai, akik 1553 után a Szepességbe költöztek⁵¹. Margit Clementis Jakab lánya lehet. Arra, hogy korábban minek hívták őket, nincs adat, de a frivaldi, illetve a hozzá viszonylag közeli zsolnai illetőség a Klopán-Klebánt valószínűsíti. Miután Zsolnán csak 1546 óta voltak Wittenbergben avatott lelkészek⁵², Clementis Jakabot az első zsolnai evangélikus lelkésznek egyikének tarthatjuk, esetleg még a frivaldi Frölich tanítványának is.

Valamelyik felső Nyitra-völgyi Valach-Mócz-Klopán leszármazottja sejthető abban a Tóbiás Klebanban, aki Privigyén volt takács. Ez a Tóbiás maga igen ritka keresztnévvel éppen kortársa volt annak a Frivaldszky Tóbiásnak aki e néven mindmáig egyetlen a családjában. Kleban felesége Susanna Matuskovics volt, fiuk pedig Georgius Klebanes (1590–1656) – később Clementis –, aki előbb apja mesterségét követi, majd Bajmócon lesz az evangélikus iskolában rektor⁵³, 1620-ban ordinálják lelkésznek Szulyóba⁵⁴. E Georgius Clementis és a selmeci Rebecca Ehrman fia Zachariás diakonus lesz 1657-ben Németlipcsén⁵⁵. Ennek fia, szintén Zachariás, itt 1657-ben elveszi Stefan Regis lányát. Ezen ifj. Zacharias később, 1700 után Sáros megyében lett rektor, Késmárkon adott ki latin hősköteményt a magyar királyokról⁵⁶.

A Clementisek és Frivaldszkyak története Németlipcsén (Partizanská Lupča) összetalálkozik. Id. Zacharias Clementis németlipcsei evangélikus diakonus Erzsébet nevű leányának és férjének, Mathias Petrovicsnak 1658. január 1-jén keresztkomája („*compater*”) Frivaldszky Simon helyi lelkész lett. Ennek előzménye pedig az volt, hogy e Mathias Petrovics első felesége a korán meghalt Frivaldszky Justina volt, Simon lánya. A komaóság vállalásának gesztusával a Frivaldszkyak vejüknek második feleségét mintegy befogadják családjukba. Ez annál is inkább magától értetődő volt, ha a Frivaldszkyak és Clementisek még egy család két ágát is alkották. Hogy ez valóban így lehetett, arra még az is utal, hogy Frivaldszky Simon leszármazottjai a 18. században Petrovics leszármazottaknak adják el németlipcsei örökségüket⁵⁷, akik végül is csakis ezen a vonalon lehetnek atyafiak, más vonalon nem. Id. Zacharias Clementis mellest Frivaldszky Simonnak Breznóbányán (Brezno) még tanítványa is volt⁵⁸.

Volt a Clementiseknek egy harmadik ága is a Vág menti Bohunicén. E falu Privigyéről viszonylag egyszerűen elérhető, s nem esik távolabb Privigyétől mint

Frivald ugyanettől, vagy Zsolna Frivaldtól. A bohunicei Andreas Clementis és Dorothea Szrnkovich fia, Nicolaus Clementis⁵⁹ a szomszédos Illaván tanul a gimnáziumban, majd diszkantista lesz a Thurzók udvarában, akiknek egyebek közt a Frivaldszkyak a szervitorai, bár sem Bohunice, sem Privigyé nem tartozik a Thurzók uradalmához. Később Breznóbányán lesz kántor, 1635-ben Liptószentivánban rektor. Ennek a családnak a neve eredetileg adatolhatóan szintén Kleban volt⁶⁰. E Nicolaus Clementis és Anna Lucia fiát, Balthazar Clementist 1666-ban lelkésznek ordinálják, ennek öccsét, Stephanust pedig 1670-ben⁶¹.

A Clementisek egyik ága a nemzeti státusból előbbre lép. 1651-ben Clementis Dániel és fiai címeres levelet kapnak, amit Zólyom megyében hirdetnek ki.⁶² Szulyovszky György egy 1670 táján született leányát az ezen ághoz tartozó nemes Clementis Sámuelhez adja férjhez.⁶³ A Szulyovszkyak pedig annak a Szulyónak voltak birtokosai, ahová az említett Georgius Clementis 1620-ban ment lelkésznek.

Ám nem minden Clementis lett nemes. Sőt, a latinos név nem maradt meg lelkésszi-rektori személyek körében sem: 1726-ban a Privigyével szomszédos Bajmócon egy Martinus Klementis jobbágyot találunk, aki ott 4 *cubulusnyi* földön gazdálkodik⁶⁴.

A frivaldi Hulin, valamint a csicsmányi és rajeci Hulják család

Az 1543-as urbáriumban Frivaldon említett *Urban Valach* leszármazottja 1609-ben már *Gaspar Urban*⁶⁵ néven fordul elő, akit pedig egy évvel korábban, 1608-ban még *Gaspar Hulin*⁶⁶ néven írnak össze. Az addig öntudatosan viselt Valach nevet amiatt cserélik előbb Urban apanévre, majd nemsokára és véglegesen a bírói ösökre utaló *Hulina*, hogy ne azonosítsák őket a 16. század elejétől Árvában nomadizáló valach pásztorokkal. Az 1615–1626-os években a mondott személy neve Gaspar Hulin alakban véglegesül, aki teljes jobbágy⁶⁷. A Hulin család ekkor már ketté vált. Az ő ágáé lett osztatlanul a telek, egy másik ág zsellérré lett.

A Hulin név másutt sehol sem fordult elő a megyében, de élt egy, vele jelentősen rokon nevű, a Hulják család a Frivalddal szomszédos Csicsmányon, majd később Rajecen is. E családnak frivaldi eredete és a Hulinnal való azonossága nagyon valószínű.

E tősgyökeres rajeci család 1530 körül Rajecen még nem élt.⁶⁸ Viszont Csicsmányban a 16. században már létezett egy Huljakov nevű jobbágytelek.⁶⁹ A család tehát

egy csicsmányi kerülő után telepedhetett meg Rajecen.

1600 körül még csak egyetlen Hulják nevű család található Rajecen, Gyryk Huliak családja, 1 prut földdel.⁷⁰ 1608-ban itt még mindig csak egy ilyen nevű családfő élt, Mathias Huliak, ő azonban már 5 1/2 virga földdel. 1626-ban ugyancsak neki már 6 prut (virga) földje volt⁷¹. 1639. január 18-án arról értesülünk, hogy végrendeletét hajtják végre fiai, Michal és Melichar. Még ugyanaznap Georgius Huliak, majd Nicolaus Huljak fellép a rajeci tanács előtt ingatlanvásárlás ügyében⁷². Ez utóbbiak atyafiak lehettek, és feltehetőleg visszaváltási joggal éltek. – Egy forrás szerint 1659-ben bizonyos Georgius Hulyak földje 1 prut, Melchior Hulyaké 5 prut volt. Azt tudjuk még rólok, hogy a lietavai uradalom negyedét öröklő Révayak jobbágyai voltak⁷³. A Hulyak család a század végére már annyira népes lett, hogy csak a Thurzók tulajdoni negyedén négy György élt, a másik háromnegyeden 1688-ban egy György, egy Mihály, egy András és négy János, összesen majdnem 10 prut földdel⁷⁴. Ezekből az adatokból az derül ki, hogy addigra a néhai Hulják Mátyásnak már legalább három felnőtt generációja élt.

A család egy ága nemességet kapott. Csak sejthető – egyéb analógiák alapján –, hogy valamelyik uraság mellett lehetett tisztartó, keresményéből vehetett ingatlan birtokot, válthatta meg magát, és nyerhette el kb. 100 Ft lefizetésével ura támogatását királyi oklevél megszerzésére. Hulyák Miklós, neje Zyman Borbála és gyerekeik, János és Katalin Lipót császártól 1691. május 21-én címeres levelet kaptak, ezt 1691. november 9-én Trencsén közgyűlésen kihirdették. A címer: Pálmafa, a sisak felett: felhúzott lábával követ fogó gázlómadár⁷⁵. E Hulják Miklós 1690-ben 47 éves volt. Abban az évben tucatnyi Hulják-háztartást írtak össze Rajecen, több többgenerációsat is⁷⁶. A Hulják olyan tekintélyes család volt, hogy síremlékük volt a rajeci templomban, ahol rajtuk kívül csak a lietavai uradalom egy-egy negyedét birtokló Lengyeleknek és Thurzóknak volt síremlékük. Rajec 20 nemesi-főúri háza közt ott állt a Huljásoké is⁷⁷.

Az egyik legnevesebb tagja a családnak Peter Andrej Huljak (1778–1811), piarista tanár, aki súlyos betegségből felépülve 1805-ben hálából 28 soros latin disztichont írt a frivaldi Szűzanyának, amit a híres kegytemplom – ma *basilica minor* – oltáránál felfüggesztettek⁷⁸. A másik pedig Jozef Huljak (1790–1848) katolikus pap volt, neves szónok⁷⁹. Rajtuk kívül is sok pap, író volt a leszármazottak közt⁸⁰, egy Hulják Ferenc 1807–1808 közt Frivaldon volt plébános.⁸¹ Ezekről azonban nem lehet tudni, hogy a nemes vagy a nemzeti ág tagjai voltak-e.

id. Frivaldszky János

JEGYZETEK

- ¹ MOL, P 1341. Illésházy-család levéltára, Lad. 27. fasc. 10. Ratio victualium (1608); *Kušik, Michal*: Urbare feudálnych panstiev, Bratislava, 1959 II. 233. (továbbiakban: *Kušik*: i. m.).
- ² Štátny Archív, Žilina; Mestečko Rajec: 9. Mestska kniha (1678–1761) „Kniha transakcie”, 1755. február 22.
- ³ Štátny Archív, Žilina; Mestečko Rajec: 11. Mestska kniha (1762–1815) „Kniha poplatkov”, 1787. augusztus 3., 1806. március 26.
- ⁴ MOL, E 228. Magyar Kamara Archivuma, Libri Armalium. 7. köt. 161.; *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 1–12. Pest, 1857–1865 (a továbbiakban *Nagy Iván* i. m.) X. 769–770.
- ⁵ Štátny Archív, Býčča -Trenčianska Župa, Krajský súd, Trenčín. Komasačnéc pisomnosti obce Frivald.; Rajecká Lesná, Obecný Urad; Alojzia Kočišová: Zo starši dejin Frivaldu (1972), Kézirat 29.; MOL, P 85, Décsy család levéltára, 7. cs. 30. j. 8. sz.
- ⁶ Lásd részletesebben: *id. Frivaldszky János*: Egy középkori román eredetű nemesi család a Felvidéken. *Mediaevalia Transilvanica*, V–VI. (2001–2002) 1–2., 55–65. A sajátos jogszokással élő *vlach* nomád pásztor etnikum mintegy száz évvel későbbi tömeges felvidéki megjelenéséről és etnogenéziséről: *id. Frivaldszky János*: Néhány adat a románság magyarországi történetéhez. *Századok*, 139. (2005) 2. 449–457. (továbbiakban: *Frivaldszky* i. m.)
- ⁷ Štátny Archív, Býčča - Rodnéc archív (L.I.) Rod Frivaldszky (56 tétel, 0,25 fm) (továbbiakban: *ByRF*), no. 32.
- ⁸ Štátny Archív, Býčča - Oravsky Komposessorat (N.III.) Andreáškeho usporiadanie (továbbiakban: *OK*), fasc. 182. no. 1–5.
- ⁹ *ByRF*, no. 2.
- ¹⁰ *ByRF*, no. 4.
- ¹¹ *ByRF*, no. 33.
- ¹² *id. Frivaldszky János*: A régi Móc személynév néhány filológiai problémája. *Magyar Nyelv*, 94. (1998) 1. sz. 101–102.; A szlovák *Móc* alakból nyilvánvaló, hogy egy olyan nyelvből átvett szóról van szó, ahol ez [móc]nak hangzott. Más hangalakú szavakból való eredeztetés hangtani okokból nem állja meg a helyét. Az a felvetés, hogy esetleg a 'Mátyás'-t vagy 'Máté'-t jelentő *Mac*ból mint apanévből származna a *Móc* családnév, még két további okból sem áll helyt: Az első, hogy ezen a vidéken és ebben az időben a *Mac* személynév egyetlen adat sines. A második, hogy egy 1608-ban említett gajdéli *Johannes Moc* (MOL, P 1341. Lad. 27. fasc. 10. Ratio victualium, 82.) ősei közt sem Mátyás, sem Máté nevű nem volt. A német *Motz* ('nyescedék, hájfej') különösen nem jöhet szóba, mert gúnynévként ellentmondásban van az 1553. évi oklevél ünnepélyes tartalmával. Ennek nevei közt egy gúnynév sines, a frivaldi bíró meg éppen a legtekintélyesebb személy köztük. Végül pedig a *Muocz* név *Klopan*, *Hulin* szinonimái kifejezetten megtisztelőek, amint a továbbiakból kitetszik.
- ¹³ A Mócvidék lakosságának *móc* megjelölésére az eddigi első adat 1614-ből való. (Wörterbuch des Ungarischen. Bp., 1994. II. 986.).
- ¹⁴ *Frivaldszky* i. m. 455.
- ¹⁵ Magyar Néprajzi Lexikon (Főszerk.: Ortutay Gyula) I–V. Bp., 1977–82, I. 289.
- ¹⁶ „Richtarja kteri su zemanja, ponewač oni paliczu nosja.” (*ByRF* no. 33.)
- ¹⁷ MOL, N 79. 1720. évi összeírás, Trencsén megye.
- ¹⁸ <http://kamennaporuba.host.sk>
- ¹⁹ MOL, E 156. Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et conscriptiones, fasc. 2. no. 11.
- ²⁰ MOL, P 1341, 70. r. 10. fasc. Ratio victualium 64–65.
- ²¹ MOL, P 1341, 70. r. 10. fasc. Ratio victualium 49.
- ²² Štátny Archív, Býčča, Panstvo Býčča (Urbar 1619).
- ²³ *OK*, fasc. 182. no. 1–5.
- ²⁴ *OK*, fasc. 163. no. 12.
- ²⁵ MOL, P 1341. Lad. 27. 10. fasc. Ratio victualium 47.
- ²⁶ MOL, P 1774, Balassa család levéltára 80. t. 3–4.
- ²⁷ MOL, P 1341, Lad. 27. 10. fasc. Ratio victualium.
- ²⁸ *OK*, fasc. 182. no. 16., 25–26. és 170–172.
- ²⁹ *Kavuljak, Andrej*: Lietava. Turčiansky SV. Martin, 1948, 96.; *Kušik* i. m. II. 232, 237.
- ³⁰ MOL, P 1341, Lad. 27. 10. fasc. Ratio victualium; MOL, P 1774, 50. t. 14–16. fol.; MOL, P 1363, Perényi család levéltára, 4. cs. 51. fasc. 35, 54, 61, 67, 151.; MOL, P 11, Balassa-család levéltára 21. cs. fasc. 27 et Ø 43–44, 105, 146, 151, 164. fol. fasc. 29 et R 11. fol.
- ³¹ MOL P 11, 21. cs. 27 et Ø fasc., 114. fol.
- ³² MOL Esterházy levéltár, Repositorium (P108) Rep. 28. fasc. J (14061.tek.).
- ³³ *Kušik* i. m. II. 467.
- ³⁴ Pallas Nagy Lexikona XIII. 95.
- ³⁵ MOL, P 1774, 80. tétel, 3–4. fol.
- ³⁶ MOL, P 1341, Lad. 27. 9.fasc. Urbar Lethavsky; 7.fasc.
- ³⁷ MOL, P 1341, Lad. 27. 9.fasc. Urbar Lethavsky.
- ³⁸ *ByRF*, no. 2.
- ³⁹ MOL, P 1341. Lad. 27. fasc. 10. Ratio victualium 82.
- ⁴⁰ MOL, E 156, fasc. 2. no. 32.
- ⁴¹ *Fabo András*: Monumenta evangelicorum I–III: 1861–1865. III. 182, 329, 178; Evangélikus Országos Levéltár, Index Ordinatum, Raab Vilmos regesztái (továbbiakban: *EvOrd*) G III. 12. old. 41. sz.
- ⁴² *Rácz Károly*: A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben. Lugos, 1889. I–III. II.
- ⁴³ *Szluha Márton*: Nyitra vármegye nemesi családjai. Bp., 2005. II. 357.
- ⁴⁴ *Frivaldszky* i. m. 455.
- ⁴⁵ *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok. I–XI. Bp., 1911–1932. (továbbiakban: *Kempelen* i. m.) VII. 242.
- ⁴⁶ *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701* (szerk.: Zsoldos Attila) Bp., 1990. 205.
- ⁴⁷ MOL, E 156 fasc. 2. no. 33. és fasc. 97. no. 1.
- ⁴⁸ Az 1530–1540-ben megnyitott Bécs–Pozsony–Buda után az 1550-ben létesített második állami postavonal nem volt más, mint a Pozsony–Nyitra–Privigyec–Vág völgye–Eperjes–Kassa útvonal. (*Hradzsky József*: A szepesi „tíz lándzsások széke” vagy a „kisvármegye” története, III: Lőcse, 1895. 128–130.)
- ⁴⁹ *Bruckner Győző*: A reformáció és ellenreformáció a Szepességben. I. Bp., 1922. 88.
- ⁵⁰ *Rezik, Ján–Matheides, Samuel*: Gymnasiologia, Bratislava, 1971 (továbbiakban: *Rezik–Matheides* i. m.) 114, 310; *Gulyás Pál*: Magyar írók élete és munkái. IX. Bp., 1992. 798; *Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig, Debrecen, 1921. (továbbiakban: *Zoványi* i. m.) 197, 207.
- ⁵¹ *id. Frivaldszky János*: Trencsén megye múltjából. A rajeci völgy egyháztörténete a 16–17. században. = *Credo*, Evangélikus Műhely (2007), megjelenés alatt.
- ⁵² *Zoványi* i. m. 241.
- ⁵³ *Rezik–Matheides* i. m. 95, 589.
- ⁵⁴ *EvOrd* G. III. 6.
- ⁵⁵ *EvOrd* G. III. 32–33; *Rezik–Matheides* i. m. 149–150.
- ⁵⁶ *Rezik–Matheides* i. m. 217, 275, 495.
- ⁵⁷ *id. Frivaldszky János*: A frivaldi Frivaldszky család története. Bp., 2006. 42, 44.
- ⁵⁸ Evangélikus Országos Levéltár, Kézirattár V.68. 355–356.
- ⁵⁹ *EvOrd* G. III. 16.
- ⁶⁰ *Rezik–Matheides* i. m. 223.

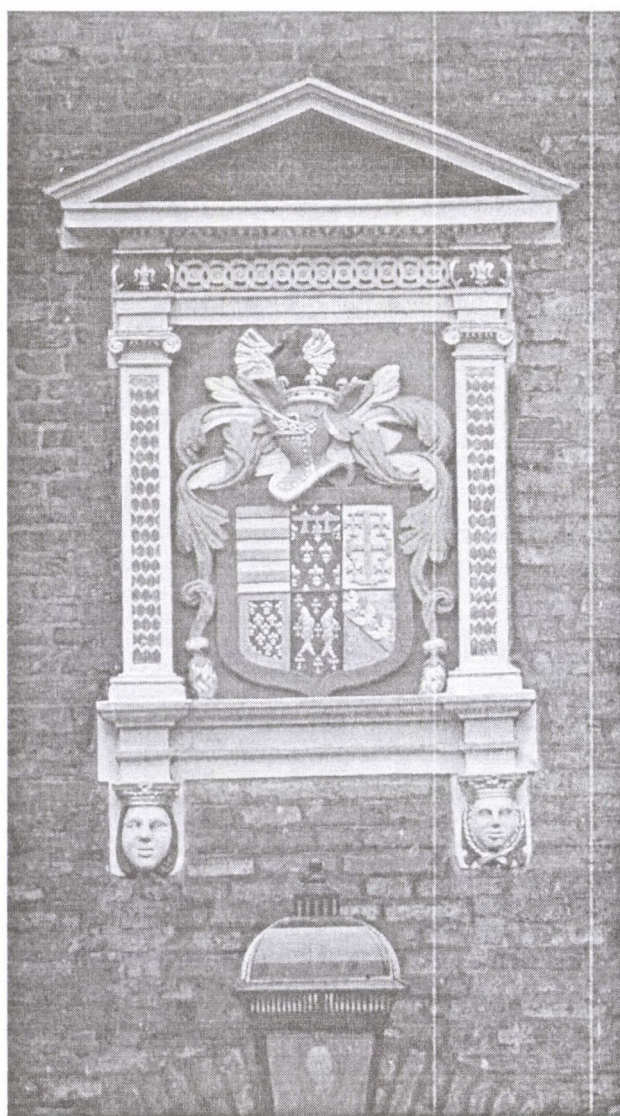
- ⁶¹ EvOrd G. III. 36 és 38.
- ⁶² *Kempelen* i. m. III. 26.
- ⁶³ *Szluha Márton*: Árva, Trencsén és Zólyom vármegye nemesei családjai. Bp., 2006. 562.
- ⁶⁴ MOL, E 156 fasc. 2. no. 33. és fasc. 97. no. 1.
- ⁶⁵ MOL, P 1774. 80. t. 3–4. fol.
- ⁶⁶ MOL, P 1341, Lad. 27. fasc. 10. Ratio victualium 82.
- ⁶⁷ OK, fasc. 182. no. 15. 32., no. 16. 25–26. és 170–172. no. 19. fasc. 171. no. 4.; Kušik i. m. II.
- ⁶⁸ OK, fasc. 182/1/5.
- ⁶⁹ Čičmany. (összeállította: Munková, Eva) Žilina, 1992. 14.
- ⁷⁰ MOL, P 49, Berényi család levéltára, 16. cs. fasc. 41., no. 14. (Az irat 1633-i keltezésű, de adatai korábbiak)
- ⁷¹ MOL, P 1341, Lad. 27. fasc. 10. Ratio victualium, 60.; Kušik i. m. II. 232.
- ⁷² Štátny Archív, Žilina; Mestečko Rajec: 8. Mestska kniha (1515–1798), 95. (= "27. fol.")
- ⁷³ MOL, P 585, Radvánszky család levéltára. Révay család 5. cs. M 14 fol. 10.
- ⁷⁴ MOL, P 1341, Lad. 27. fasc. 9. Urbar prutow (čn. 1670 k.): *Kušik* i. m. II. 470–472.
- ⁷⁵ *Kempelen* i. m. V. 142.; Nagy Iván i. m. pótkötet 283.; *Gerő József*: A m. kir. Belügyminiszter által igazolt nemcsek 1867–1937. Bp., 1938; MOL, Y I. Az Országos Levéltár iratai. Általános iratok, Fáy Gyula ősfája (1904) 44. fol.
- ⁷⁶ Štátny Archív, Býtča, Rajec anyakönyve, 1690-i lakosság-összeírás.
- ⁷⁷ *Lombardini, Alexander*: Lictava I–II., *Slovenské Pohľady*, 1884 IV. 440–450., 1885 V. 438–459. (továbbiakban: Lombardini i. m.) II. 443.
- ⁷⁸ *Jordanszky Elek*: Magyarországban 's az ahoz tartozó Részekben lévő... Szűz Mária kegyelem' Képeinek rövid leírása, Poson, 1836. 43.; Szövege „Alma Dei Genitrix” kezdettel: *Máchal, Viliam J.*: Frivald, Žilina, 1940. 22–23.; A kegyhelyről, amelynek Mária, az Annyalok Királynője a titulusa: Súpis pamiatok na Slovensku, Bratislava, 1969. III. 13.; *id. Frivaldszky János*: Középkori templomszentély Frivaldon. = Műemlékvédelem. 2004. 6. 379–385.; *id. Frivaldszky János*: Frivald középkori Szűz Mária-szobra. = *Ars Hungarica*, 2004. 2. 217–224.; *id. Frivaldszky János*: Annyalok Királynője. = *Vigília*, 2005. 5. 411–417.
- ⁷⁹ *Bitusik, Peter–Židek, Ladislav*: Rajec 1193–1993. Rajec, 1992. 18., 34.; *Lombardini* i. m. II. 458.; *Šadlák, Pavol–Pekná, Beata*: Dejiny pútniceho miesta Friwald-Rajecka Lesna. Bratislava, 1991 (továbbiakban: *Šadlák–Pekná* i. m.) 10.
- ⁸⁰ *Szimyei József*: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. Bp., 1891–1914. IV. 1399–1402.; *Gulyás Pál*: Magyar írók élete és munkái. XIV. Bp., 1993. 705–706.
- ⁸¹ *Šadlák–Pekná* i. m. 44.

ÁRPÁD-HÁZI VÁGÁSOK A CAMBRIDGE-I QUEENS' COLLEGE CÍMERÉBEN

Anjou Margit a heraldikát kedvelők körében jól ismert utolsó nápolyi Anjou király, Jó René (René le Bon)¹ és Lotharingiai Izabella leányaként született 1429 márciusában.² Szülei VI. Henrik angol királlyal jegyezték el, majd házasságkötésük után 1445 áprilisában koronázták meg.³ A Rózsák háborúja közepette Margit megalapította Cambridge-ben a Mindenható Úr tiszteletére a Queen's College-ot, melynek pártfogójául Szent Margitot és Szent Bernátot nevezte meg.⁴ Annak ellenére, hogy a királynő adománya nem lett volna elegendő az intézmény fennmaradásához, Andrew Dukett karmelita szerzetes (a College első előljárója) közel negyven éves kitaró munkája és Erzsébet (Elisabeth Woodville) királyné, IV. Edvárd feleségének újabb donációja révén végül mégis tovább működhetett.⁵

II. Károly Nápoly és Szicília király, felesége, Mária révén került rokonságba a magyar királyi családdal, aki IV. László nővére volt. László halála után a nápolyi király 1290. szeptember 21-én követeket küldött Magyarországra, hogy ő és fia – akit a poitiers-i győztre emlékezve szintén Martell Károlynak neveztek – trónigényét érvényesítse.⁶ II. Károly és Mária lemondott fia javára a magyar trónról: ennek jeleként hívük – Vaudemont Henrik – segítségével koronát és zászlót küldtek neki, aki ettől kezdve magyar királynak címeztette magát, és magyarosan öltözködött. Valójában soha nem jutott el Magyarországra,⁷ mégis az Árpádok címerét – mint igéncímert – használta. Így például 1295-ben is, mikor a Franciaországból visszatérő I. Károly fogadására Firenzébe vonult – Giovanni Villani szerint – „...kíséretében 200 aransarkantus francia, provençal s [nápolyi] királyságbeli lovag volt, valamennyi fiatal, a királylyal együtt skárlát s barnászöld egyenruhában, arannyal, ezüsttel kivert nyereg- s lótarakkal, **negyedekre osztott arany-liliom-czímerrel Magyarország czimeréből alakított vörös és ezüst körzetben**, úgy hogy a legelőkelőbb s leggazdagabb kíséretnek látszott, a mely valaha fiatal király mellett volt.”⁸ Köztudott, hogy fia, Károly Róbert magyar királyként ugyancsak családi címere mellé

A College címere a főépület oldalán

(a szerző felvétele)

illesztette az Árpádok vágásait, amely a magyar uralkodócsaláddal való rokonságot volt hivatott kifejezni. Ezért szerepelt a nápolyi Anjouk – így Margit – címerében is. Érdekes megjegyezni, hogy az Aragóniai-házból való királyok, akik Jó Renét követték a nápolyi trónon, címerükben szintén használták a vörös-ezüst sávokat, esetükben viszont szintén igénycímerről kell beszélünk.⁹ I. Mátyás felesége, Aragóniai Beatrix címerében is már házasságkötésük előtt szerepeltek a vágások.¹⁰

A cambridge-i Queen's College ma is használt két hasítással és egy vágással hat részre osztott pajzsának első mezejében a magyar rokonságra utaló hét ezüst-vörös vágás, mellette a francia királyok liliomos¹¹ címerének vö-

rös tornagallérral megtört jelvénye, Anjou grófjainak,¹² valamint a jeruzsálemi királyságnak¹³ a jelvénye. Utóbbi, mint igénycímer jelenik meg.¹⁴ A negyedik mezőben Anjou hercege¹⁵ és Bear címere: arany keresztekkel megrott kék mezőben két aranyszínű hal, végül Lotharingia arany mezeje, amelyen három ezüstsínű stilizált sassal ellátott vörös jobbharánt pólya fut végig.¹⁶ A pajzs széleit zöld bordűr övezi, megkülönböztető jelként a Colledge és a Margité, mint királyi címer között.¹⁷ A pajzson csörsisak nyugszik, a sisaktakaró mindkét oldalon vörös-ezüst. A nyílt sisakkoronán aranyszárnyú, vörös csőrű fekete baziliskusz látszik.

Szálkai Tamás

JEGYZETEK

¹ Jó René Tornakönyve (Livre des Tournois) jól ismert a szakirodalomban. Színes illusztrációi gyakran feltűnnek a lovagi tornák menetének ismertetésénél is. *Neubecker, Ottfried*: Wappenkunde. München–Ljubljana, 2007. (A továbbiakban: Neubecker: i. m.) 10., 12., 16–17.; *Pastoureau, Michel*: Heraldry. Its Origins and Meaning. London–Triest, 2004. 27. stb.

² *Strickland, Agnes*: Lives of the Queens of England. From the Norman conquest with anecdotes of their courts. Philadelphia, 1848. III. 124.

³ Uo. 136–138.

⁴ Uo. 145.

⁵ Uo. 145. 1. jegyzet.

⁶ *Fejér, Georgius*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae, 1829–1844. VI/1. 75–76.

⁷ *Szalay József–Baróti László*: A magyar nemzet története. In: Arcanum DVD könyvtár III. DVD-ROM. (A továbbiakban: DVD könyvtár III.). Bp., 2003.

⁸ „... e con sua compagnia ducento cavalieri a sproni d'oro, Franceschi, e Provanzali, e del Regno, tutti giovani, vestiti col re d'una partita di scarlato e verde bruno, e tutti con selle d'una assisa a palafreno rilevate d'ariento e d'oro, coll'arme a quartieri a gigli ad oro, e accherchiate rosso e d'argento cioè l'arme d'ungheria, che pareva la più nobile e ricca compagnia che anche avesse uno giovane re con seco.” Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani. Trieste, 1857. Vol. 1. 175. Fordítását Rácz Miklós alapján közlöm: A három Villani krónikája. Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani. Fordította, bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta Rácz Miklós. Bp., 1909. 101–102. Bertényi Iván szerint a „Magyarország címere” kifejezés a korabeli európai forrásokban a nyugaton már korábban kialakuló államcímer-fogalom analógiájára történt. Magyarországon ez csak a 14. században történik meg. Bertényi Iván: Magyarország címere. Egy fogalom kialakulása. Rubicon. 1998. 9–10. 66–67.

⁹ Ez esetben a királyi címzés jogfolytonosságáról van szó. A tornagallérral bővített liliomos címer sorsa a magyar vágásokéhoz hasonlóan alakult: a családi vonatkozást elvesztve a nápolyi királyság címerévé lett. Így szerepel a szicíliai Bourbonok címerében is. Grand Armorial de France. Paris, 1952. Supplément. 9.

¹⁰ Magyar Történeti Életrajzok. Beatrix. In: DVD könyvtár III.

¹¹ Magyar nyelven is külön tanulmányt érdemelne a francia királyi „liliomvirágok” (fleurs de lys) történetének bemutatása. A liliomok 997 óta szerepelnek a francia királyi pecséteken. *Hinkle, William M.*: The Fleurs de Lys of the Kings of France 1285–1488. h. n. 1991. 5.

¹² Az ún. régi Anjou címer: kékben arany liliomok vörös tornagallérral. Ezt a címet IX. Szent Lajos öccse, Károly, Anjou grófja (I. Károly néven Nápoly királya, 1266–1285) használta, a tornagallérral különböztetve meg a francia király jelvényétől. *Von Völborth, Carl Alexander*: Heraldik aus aller Welt in Farben. Berlin, 1985. (A továbbiakban: Völborth: i. m.) 202.; *Neubecker, Ottfried*: Heraldik. Wappen, ihr Ursprung, Sinn und Wert. Augsburg, 1990. 98. Címere Itáliába érkezése után a császárral való szembenállása miatt a guelfek egyik jelképe lett, alattvalóinak adományozva a már meglévő címernek pajzsfőjébe illesztették (az olasz heraldikában a „capo”-k egész rendszere fejlődött ki) a „capo d'Angiò”-t–Anjou-pajzső (szemben a császári sast ábrázoló „capo dell'Impero”-val). *Carrati di Valfrei, Lorenzo*: Araldica. Milano–Madrid, 2005. 42., 44. és *Neubecker*: i. m. 230.

¹³ Ezüstben arany kereszt, melynek szárai között négy másik kisebb kereszt van. A nagyobb kereszt szárait egymás mellé téve a H I betűket, Jeruzsálem latin nevének (Hierosolyma) kezdőbetűit kapjuk. A heraldika szabályai szerint egyébként helytelen címer eredete a 12. századba nyúlik vissza. Jeruzsálem királya, III. Balduin (1141–1162) egyszerű fehér zászlót használt, amire utódja I. Amalrich (1162–1173) helyezte az arany keresztet. *Neubecker*: i. m. 231. és *Smith, Whitney*: Die Zeichen der Menschen. Luzern, 1975. 47.

¹⁴ A jeruzsálemi királyi címet és címet I. Károly nápolyi király 1277-ben vette fel, ettől kezdve szerepelt az itáliai Anjouk jelvényében. *Morby, John, E.*: A világ királyai és királynői. Bp., 1991. 149.

¹⁵ A 14. században a királyi család egy másik ága az Anjou hercegek címet viselte. Címerük az „új Anjou” címer, amit a királytól a vörös bordűr különböztet meg. *Völborth*: i. m. 85. 447. ábra, 202.; *Neubecker*: i. m. 226., 229.

¹⁶ *Völborth*: i. m. 86. 453. ábra.

¹⁷ Uo. 145. 1. jegyzet.

A TURI CSALÁD CÍMERMEGÚJÍTÓ KÉRELME (1566)

A debreceni Hajdú-Bihar Megyei Levéltár armális-másolatai között található Turi (Twry) Gáspár, István és János régi címerük megújítása érdekében írt folyamodványa,¹ amely 1566-ban került engedélyezésre.² Ennél korábbi – a szakirodalomban is jól ismert – kérelem a Tinódi Sebestyéné,³ ez viszont talán a legrégebbi olyan, amelyben nem egyszerűen címet kérnek, hanem kifejezetten arra kéri a királyt, hogy „*ősi címerünket ... kegyesen nekünk, családunknak, örököseinknek megújítva jutassa.*”

A papírlapra írt folyamodványon két befestett címer is látható. A bal oldalon valószínűleg az „ősi” címer, amely a 15. század végére jellemző pajzscímer, kiállítására olasz reneszánsz hatásra utal.⁴ Emellett a másik oldalon egy teljes címer látható rostélyos sisakkal, vörös-kék sisaktakarókkal és sisakdísszel: koronából kinövő fekete sasszárny pár között könyöklő vörössel ruházott kar kezében barna markolatú görbe szablyát tart. A két pajzs formája némiképp eltér, de a címerkép egyezik, azaz kék mezőben havas talajon természe-

Sacratissima caesarea et regia maiestas, domine, domine et princeps noster clementissime

Humillimam fidelium servitiorum nostrorum, in gratiam sacratissimae caesareae et regiae maiestatis vestrae perpetuam subiectionem. Supplicamus maiestati vestrae sacratissimae, tanquam domino et principi nostro clementissimo, dignetur eadem maiestas vestra sacratissima ob respectum fidelium servitiorum nostrorum, haec infrascripta arma nostra vetera, ita quemadmodum ex opposito maiestas vestra sacratissima noviter depicta esse potest cernere, clementer nobis, familiaeque, ac posteritibus nostris renovari conferre, quod omnibus fidelium servitiorum nostrorum maeritis a maiestate vestrae sacratissimae promereri studebimus. Clemens et gratosum eiusdem maiestatis vestrae sacratissimae expectamus responsum:

tesen ábrázolt vörös nyelvű ugró szarvas, amelyet a pajzs bal oldala felől benyúló vörös ruhás kar megsebezni látszik. A szarvas feje mellett jobbról csillag, balról hold, mindkettő arany színben. Meglepő az ábrázolásban a megszokott zöld gyep helyett szereplő havas talaj, valamint, hogy nem a kérelmezett címerrajzon eszközöltek változtatást, hanem teljesen új ábrát festettek be.⁵

A család további sorsáról nincsenek információink: a kutatást megnehezíti a név gyakorisága, ugyanúgy, ahogy az egy másik Turi család armálisa esetében már kitűnt.⁶ 1886-ban Bihar vármegye levéltárában volt még Turi Gáspár címerlevele 1650-ből,⁷ aki vélhetően egy másik családból származott, az armális azonban sem a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, sem a Nagyváradi Állami Levéltár diplomagyűjteményében nem fellelhető.⁸

A folyamodvány alább közölt latin szövegében a szóvégi rövidítések és a nagy kezdőbetűket – amelyek indokolatlanul nehezítenék a szöveg áttekinthetőségét – jelölés nélkül oldottam fel.

Legszentségesebb császári és királyi felség, urunk, kegyelmes fejedelmünk és urunk

Mi alázatos, hűséges hívei, legszentségesebb császári és királyi felség kegyeiben alattvalói örökké. Kérjük legszentségesebb felségedet, mint urunkat és legkegyelmesebb fejedelmünket, méltányolja ugyanúgy legszentségesebb felség tekintettel hűséges szolgálatainkra, ezen befestett ősi címerünket, úgy amilyen helyzetben azt a legszentségesebb felség újból lefestve láthat,

kegyesen nekünk, családunknak, örököseinknek megújítva jutassa, melyre legszentségesebb felségednek mi minden hűséges szolgálatunkkal és érdemeinkkel méltóvá lenni igyekszünk. Legszentségesebb felség kegyelmes és kegyes leiratára várva:

Eiusdem maiestas vestrae sacratissimae

fideles subditi

Gasparus, Stephanus et Joannes Twrii

Concessit suae maiestas vestra sacratissima

Viennae, 29. Junii, 1566. Listhius manu propria

Legszentségesebb felségednek

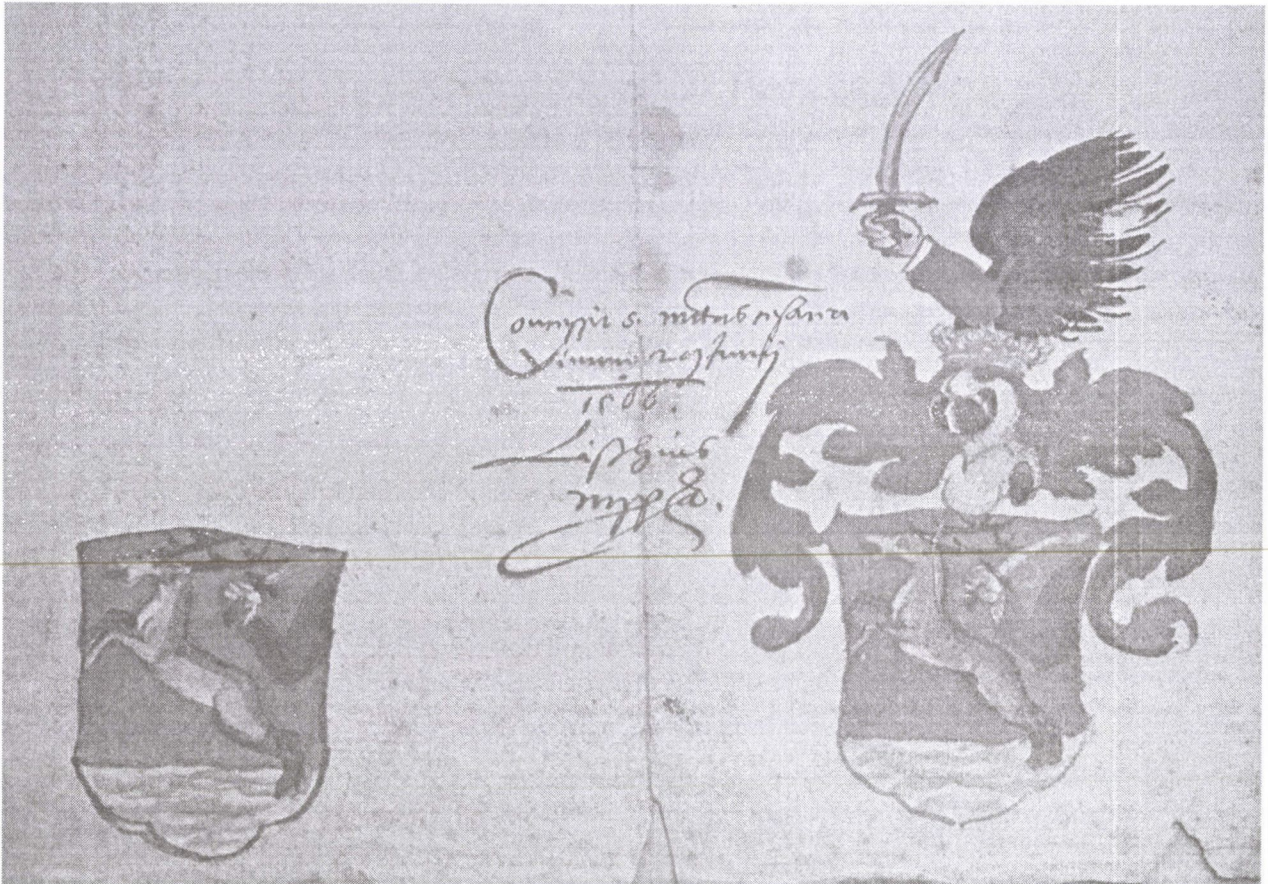
hűséges alattvalói

Turi Gáspár, István és János

A legszentségesebb felség engedélye

Bécs, 1566. június 29-én. Listius⁹ saját kezűleg

Szálkai Tamás

JEGYZETEK

¹ Hajdú-Bihar Megyei Levéltár. IV. A 12/b 1. sz. n. Tury: A címerlevelek másolatai – melyek a nemesi perek során kerültek felhasználásra – betűrendben A-tól K-ig vannak meg, ezért is érdekes, hogy Turi család folyamodványa mellett még a Méhes, valamint a nagyszalontai Varga család Bihar vármegye által két példányban kiállított nemesi bizonyáglevelc is szerepel ebben az irategyűttesben, amely mai formáját az első világháború után nyerte el. HBML. IV. A 12/b 1. sz. n. és 107. cs. Méhes, illetve Varga család

² A címer leírását a kérelemről másolt egyszerű tollrajz alapján helytelenül közli Áldásy Antal; a tollrajzon a nyelv levélnek látszott. Erre hivatkozik Kempelen Béla is. *Áldásy Antal: A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címereslevelei. 1092–1600. Bp., 1923. II. k. 214. sz. és Kempelen Béla: Magyar nemes családok. Bp., 1931. X. k. 352.*

³ A mondott folyamodványt és a hozzá tartozó oklevelet először Szádeczky Lajos közölte az Erdélyi Museum Egylet lapjában, majd a Turulban is bemutatták. *Schönherr Gyula: Tinódi Sebestyén czímeres nemeslevele. Turul. 1902. 2. 92–93.* Újabbban hivatkozik rá, és színesben közli Nyulásziné Straub Éva: *Öt évszázad címerci. Szekszárd, 1999. 9.*

⁴ Amennyiben elfogadjuk Csoma József állítását a „pajzs heraldikájáról” és feltételezzük, hogy Turi Gáspár és társai valóban az ősi címert festették be a folyamodványba, akkor megállapíthatjuk, hogy az eredeti címer sem keletkezhetett korábban az 1480-as éveknél. Csoma József: *A magyar heraldika korszakai. Bp. 1913. 82.*

⁵ *Nyulásziné Straub Éva: Címeradományozás I. Ferdinánd korában. Rubicon. 2003. 11–12. 67.*

⁶ Thury Ferenc címermegújító oklevele 1571-ben kelt. Szálkai Tamás: *Nagyúri Thury Ferenc armálisa a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Diplomagyűjteményéből. Levéltári Szemle. 2006. 3–4. 3–10.*

⁷ *Schönherr Gyula: Bihar vármegye levéltárában őrzött címeres nemeslevelek. Turul. 1888. 4. 178–180.*

⁸ *Nagyváradai Állami Levéltár. Diplomagyűjtemény (Arhivele Naționale Ale României Direcția Bihor, Colecția documente). 1344–1941.*

⁹ Liszti vagy Listhius János udvari kancelláriai titkár. *Nagy Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal. Pest, 1860. VII. k. 145.*

A TÖRTÉNELEM SEGÉDTUDOMÁNYAI A HARMADIK ÉVEZRED KÜSZÖBÉN

(Keszthely, 2007. október 13–14.)

A nagy múltú, 1883-ban életre hívott Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság – a Nagykanizsán megrendezett, nagy sikerű és számos új szakmai eredményt produkáló „Intercongress Nagykanizsa” nemzetközi heraldikai és genealógiai szimpóziumát (2006. június 2–3.) követően – 2007. október 13–14. között tartotta soron következő nemzetközi tudományos konferenciáját a festői szépségű keszthelyi Festetics-kastély barna tükörtermében. A házigazda szerepét a Helikon Kastélymúzeum (Festetics-kastély) képviselőjében az igazgató, Czoma László vállalta. A kétnapos rendezvény célja, hogy áttekintést nyújtson a történelem segédtudományainak jelenkori állapotáról. A történelem számos, színes segédtudományának tárgyában (falerisztika, genealógia, heraldika, historiográfia, inszigniológia, szfragisztika) rendezett tanácskozáson a téma jeles honi képviselői társaságában Ausztriából, Szlovákiából és Szlovéniából érkezett egy-egy előadó, s tartottak előadásokat kutatásaik aktuális kérdéseiről, problémáiról. Kiemelendő, hogy két ifjú történész előadóval is találkozhattak a rendezvényen; összesen 15 előadás, három ülészakra bontva hangzott el a két nap alatt.

Az ünnepélyes megnyitót Bertényi Iván egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék), a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság elnöke, a Nemzetközi Heraldikai Akadémia (Académie Internationale d’Héraldique) rendes tagja tartotta. A szimpóziumot a fogadó intézmény részéről Czoma László üdvözölte; felszólalásában kiemelte, hogy 1988-at és 1990-et követően immár harmadízben köszöntheti az ódon kastély falai között a közel négy emberöltőnyi múltra visszatekintő Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság szervezésében megjelenteket. Az összesen hat előadást magába foglaló, így lényegében genealógiai ihlettségű konferencia programját Bertényi Iván az Árpádok sávozott címerének és az aragóniai címer kapcsolatára rámutató heraldikai-szfragisztikai, Debreczeni-Droppán Béla Fejérpataky László munkásságát felölelő historiográfiai, Georg Scheibelreiter és Jozef Novák általános segédtudományi, Hargitainé Vári

Eva Keszthely rövid történetét bemutató helytörténeti, Pandula Attila Batthyány-Strattmann Lászlóval kapcsolatos falerisztikai, Várlaki M. Péter Szent Korona eredetét kutató inszigniológiai, Vitek Gábor Batthyány-Strattmann család 18. századi dunántúli pecsétvariánsait reprezentáló heraldikai-szfragisztikai, valamint Walt F. Jurečić a heraldika jövőjét taglaló értekezése tette színesebbé. A tanácskozáson – az előre meghirdetett programtól eltérően – külföldi útja miatt nem vehetett részt a svájci Vevey-ben élő Vajay Szabolcs, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság díszelnöke, a Nemzetközi Heraldikai Akadémia tiszteletbeli elnöke (a neves professzor érdekesítőnek ígérkező, Segédtudomány vagy Társtudomány, a kérdés episztomológiai áttekintése címmel tervezett előadásának szövegét sajnos a konferenciára nem küldte meg) és egyéb elfoglaltsága miatt Kollega Tarsoly István, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság főtájkára. Megromlott egészségi állapotára utalva maradt távol Harmath Arisztid Sándor, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság főtájkárhelyettese is.

Az első ülészak bevezető előadását – vendéglátói köszöntőjét követően – Czoma László A Festetics család keszthelyi ágának története címmel tartotta. A helyenként szellemes, anekdotákkal tarkított felszólalás ikonográfiai utalásokat követően kitért a Wesselényi-féle összeesküvés egyes momentumaira, amelynek egyik fő konklúzióját az előadó oly módon vonta meg, hogy ettől kezdve az udvar nem bízott meg a magyar főúri karban. Derűtséget keltett a hallgatóságban azon megállapítása, hogy ekkortól a magyar főúrak egymás társaságában egyáltalán nem festették magukat, annál inkább a kedvenc ölelbel, hátassal, az úri lak lakótornyával, vagy akár a cseléddel, ezzel is kerülendő az uralkodó dinasztia bizalmatlanságának feléledését. Később megtudtuk, hogy Mária Terézia új magyar arisztokrácia létrehozására tett kísérletének egyik alanya a Horvátországból áttelepült, 1766-ban grófi, 1911-ben hercegi rangemelésben részesített Festetics család is, amelynek keszthelyi ágából Kristóf választotta és vásárolta meg a környék

uradalmait 1739-ben. A közel negyedévezredes kastély építésének munkálatai 1745-ben ugyancsak az ő mecenatúrája mellett kezdődtek meg. Az akkortájt még csupán 34 termes úri lakot a 18. és 19. században, három ízben bővítették s építették át (mai formáját 1884 és 1887 között nyerte el), amely így napjainkra 101 helyiséggel – a trianoni határok közé szorított – Magyarország három legnagyobb, múzeumként és konferencia-központként egyaránt funkcionáló barokk kastélyainak egyikévé vált. Beszámolóját az előadó a ma is élő és alkotó Festetics György méltatásával zárta.

Georg Scheibelreiter bécsi egyetemi tanár (Institut für Österreichische Geschichtsforschung) Wien als Zentrum hilfswissenschaftlicher Forschung (Bécs a történeti segédtudományi kutatás központja) címmel tartott a történelem segédtudományainak oktatása témakörben átfogó előadást. A németül elhangzott referátum magyar tolmácsolásában Pandula Attila segédkezett. Az előadó kimutatta, hogy a segédtudományok jelentékeny csoportjának felértékelődése abban a történelmi pillanatban ment végbe, amikor a hamisítványok kiszűrése érdekében a pápai privilegiumokon egyfajta eredetiségvizsgálatot tartva, sajátos szerkezetű okleveleket állítottak ki. Analógiaként említette a heraldikában lefolytatott sisakvizsgálatot. A professzor részletesen vázolta az oklevél-hamisítás egyes mechanizmusait (ehelyütt elsősorban a francia iskolát említette), majd ezekből okulva a paleográfia és diplomatika szabályai egységesítésének szükségszerűségéig, valamint az oklevélformulák analíziséig jutott el. Referátuma második felének gerince a történeti segédtudományok oktatása és művelése történeti körülményeinek tartalmas kifejtése köré csoportosult. A hallgatóság megtudhatta, hogy az eredendően kolostori környezetből indult képzés a 18. század utolsó negyedében tevődött át az egyetemekre (a göttingeni universitas központi szerepet vitt), s itt fejlődött ki oly módon, hogy alaptudománnyá vált egy – a professzor szavaival élve – „első osztályú” historikus számára. Ezt követően áttekintette a primer kútfők minél szélesebb körű feltárását és feldolgozását hangsúlyozó képzésre vonatkozó gyakorlatot, amelynek egyik strukturális átalakulást érintő megállapítása: a 19. századra az úgynevezett szekularizált ismeretek elemi architektúrája (paleográfia, diplomatika, szfragisztika, heraldika, genealógia) oly módon alakult át, hogy a korábban önálló genealógia rész tudományként betagozódott a heraldika tudományágra. Az ekkor már hat szemeszterre kiterjedő képzés diszciplináris szerkezete bővült a numizmatikával és a kronológiával. A záró gondolatok egyikeként az előadó mindenekelőtt hangsúlyozta a francia iskola bécsire gyakorolt hatását, valamint nyomatékosította azt a történeti folyamatot, amelynek során a kolostori tudás szekularizált nemesi, utóbb polgárosodott tartalommal formálódott. Végezetül az Osztrák Történettudományi Intézet és a bécsi „Adler”

Osztrák Heraldikai és Genealógiai Társaság kutatási tevékenységét méltató gondolatokkal zárta magvas témáját.

Jozef Novák pozsonyi egyetemi tanár (Komenský Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék nyugállományú vezetője), a Szlovák Genealógiai és Heraldikai Társaság (Slovenská Genealogicko-Heraldická Spoločnosť) díszelnöke A történelem segédtudományai a harmadik évezred küszöbén Szlovákiában címmel tájékoztatta a konferencián résztvevőket az északi szomszédnál zajló szakmai folyamatokról. A „Szlovákiában nincsen akkora tradíciója a történeti segédtudományok művelésének, mint a környező országokban” – nyitó gondolatot követően a közel fél évszázados kutatómunkára, szakmai gyakorlatra, széles körű adatgyűjtésre és gazdag ismeretanyagra építve sommáza a – legfőképp – heraldikával és genealógiával kapcsolatos tapasztalatait. Szakmai szempontból helyesnek, s öröndetesnek ítélte azt az 1980-as esztendőktől megindult gyakorlatot, hogy Szlovákiában a szakemberek mellett „műkedvelők” népes tábora foglalkozik e két tudománnyal, s egy-egy tanácskozáson alkalmanként akár több száz fős hallgatóság kíséri figyelemmel a bőségesen megrendezésre kerülő előadás-sorozatokat. Mindazon képzési körülmények ellenére, hogy ezen diszciplinák szervezett egyetemi oktatása az egykori Csehszlovákiában csupán 1950-től vette kezdetét; a történelem-levéltár kettős szakon évente csupán öt hallgató végezhetett a hatvanas évek végéig, s önálló genealógiai tárgyú előadásokra is csupán 1969 után került sor. Örömmel tájékoztattott a 2010-ben éppen Pozsonyban sorra kerülő nemzetközi heraldikai kollokviumról, valamint a reményei szerint az elkövetkező években megjelenő, mai szlovákiai vármegegyék, valamint városok és községek pecsétjeit, címereit bemutató monográfiák előkészületeiről.

Hargitainé Vári Éva, a keszthelyi Helikon Könyvtár igazgatónöje tömör összefoglalást tartott Keszthely városának történetéről, jeles építészeti nevezetességeiről, valamint a város és környékének természeti értékeiről. Beszámolójában kiemelte az első ízben 1817 és 1819 között megrendezett Helikon ünnepségek máig tartó, élő helyi hagyományát. Előadásából megtudhattuk, hogy az egyre inkább eljelentéktelenedő város 20. század elején megfogalmazott, majd utóbb meg is valósított kitorési pontját egyfelől az iskolavárossá, másrészt a fürdővárossá fejlesztés jelentette.

Az ülészak záró akkordjaként Walt F. Jurečić, a Szlovén Heraldikai Társaság és a ljubljana Heraldikai és Zászlótani Egyesület elnökeként Die Renovierung, Die Regenierung, Die Restaurierung Der Heraldik (A címer-tan megújítása, újáteremtése és helyreállítása) címmel adott összefoglalást közel másfél évtizedes kutatómunkájának eredményeiről. A német nyelven elhangzott előadást ugyancsak Pandula Attila interpretálta. A herald-

dika megújításának lehetőségeiről beszámolva – sajátos megközelítésben – fejtette ki a címertan művelésének több évszázados története során a tudományt ért „dekadens tendenciák” károsító hatásait; a francia forradalom címerek használatát megtiltó rendelkezésétől, az 1848. évi forradalmakon keresztül az első világháborút követő szocialista-kommunista irányzatok előtérbe kerüléséig, bezárólag a második világhézagást követően megformálódott, kelet-közép-európai diktatúrák címertant támadó torz tevékenységéig. Hitvallásának, s kutatásai fő ideológiájának tekinti – a 15. század második felében alkalmazott klasszikus heraldikai szabályok helyreállításán keresztül – a címertan életben tartását és fejlesztését.

Az első nap délutáni szekcióülését Bertényi Iván professzor Az Árpádok címerének sávozata és az aragóniai címer címmel tartott, pecsétképekkel illusztrált előadása nyitotta. A nemzetközi szaktekintély a – napjainkban sajnálatosan eltorzult, a szakmai kérdéseket is politikai szempontok alapján értékelő politikusi felhangot kapott – ősi magyar szimbólum eredetének aragóniai kapcsolatáról értekezett. Amint az köztudott, 12. század végi előzményeket (Imre 1196-ban vette nőül Aragóniai Konstanciát) követően Imre 1202. évi ércbulláján láthatóak első ízben a vágások, ám ennél szakmai szempontból izgalmasabb kérdés, hogy vajon mi módon kerültek azok az uralkodó címerébe. A választ nemzetközi példákön keresztül kutatva, az előadó arra a megállapításra jutott, hogy a magyarázat a házassági kapcsolatokban, közelebről León, Kasztília és Aragónia földjén keresendő. A referátum egy másik lényeges aspektusaként arra is kereste a feleletet, vajon a címerkép vörösében olykor megjelenő, majd – II. András uralkodását követően végképp – eltűnő, váltakozó számú – Györffy György vitatott tétele szerint az Árpádok totemállatként értelmezendő jelvényeként –, aranyszínű oroszlánok milyen módon kerültek a címerbe. Amint arra a professzor rámutatott, a heraldikában az oroszlán szerepeltetése egyébiránt is problematikus; pozitív és negatív tudattartalmak egyaránt fűzhetők hozzá, s megfontolandó az ismert szállóige által sugallt tartalom is: „akinek nincsen címere, az oroszlánt visel”. Ez egyidejűleg az előadás záró konklúziója is; felhívta a figyelmet arra a figyelmen kívül nem hagyható körülményre, hogy az oroszlánok használata akár átvétel, akár felvett, tudományosan egyelőre nem igazolható előkerülésének és elenyészésének indoka, s csupán feltételezés, hogy az oroszlánok esetleg megterhelték a címerpajzsot, vagy a kettős kereszt szorította azt ki a használatból.

A magyar Szent Korona keltezésének problematikája kérdéskörben Várlaki M. Péter egyetemi tanár (Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közlekedésmérnöki Kar, Járműváz- és Könnyűszerkezetek Tanszék; győri Széchenyi István Egyetem Mű-

szaki Tudományi Kar, Informatikai és Villamosmérnöki Intézet, Matematika Tanszék) tolmácsolta a Kóczy T. Lászlóval közösen, több esztendeje folyamatosan végzett kutatások gyümölcseit. Az Orseolo-ház és a velencei Pala d’Oro magyar vonatkozásai címmel elhangzott felszólalás apropóját az adta, hogy a velencei Szent Márk Székesegyház ragyogó szentélyében található egykori Pala d’Oro (a főoltár hátlapja) maradványa és a Szent Korona zománcképeinek összehasonlító elemzése gyökeresen új megvilágításba helyezhetik a Szent Korona keletkezési idejét. A kutató abból a hipotézisből indult ki, egyúttal ezt is igyekezett igazolni, hogy a korona Szent István udvarában készült, s datálása a Szent Koronával, illetve az úgynevezett Ducas-ikonnal történik. Az előadó sajátos hermeneutikai körre vonatkozó elméletét oly módon fejtette ki, hogy abban meghatározó szerep jutott a magyar királyság európai nagyhatalmi státuszának (utalva a Szent Imréhez intézett Intelmekben szerinte megfogalmazott „új Róma”-konceptióra), Szent Imre feltételezhető koronázási és esküvői előkészületeire. A szangvinikus előadás döntő mozzanatának bizonyult a bizánci zománcképek egyik remekéeként számon tartott Pala d’Oro és a koronázási palást viszonyának ábrázolása; strukturális egyezése és megfeleltetése (36-4-36), az azonos szerkezeti felépítés bizonyítása. A keltezés idejére vonatkozó következtetéseit a Dávid próféta illusztrációjának szövegén található 29 betű elemzésével állapította meg, amelynek során az előadó igazoltnak látja a – közelmúltban elhunyt Gerics József és Ladányi Erzsébet által korábban meghatározott – „rejtett”, 1029. esztendei datálást. A 976-ban Pietro Orseolo által Konstantinápolyban zománcképekkel készített oltár 1345-ben nyerte el a ma is látható mintegy 1000 kilogrammos aranyba foglalt formáját. „A 11. századból való e fajta bizánci munka a magyar szent koronának alsó része is, melyet Dukas Mihály császár küldött ajándékkul I. Géza királynak, s melyet Mihály és Géza, továbbá Kozma, Dömjén, Dömötör és György szentek zománcképek festésű képei díszítettek.” – értesít közel egy évszázadnyi távlatból a Pallas Nagylexikon egykori szócikkzsövegezője.

Harmath Arisztid Sándor, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság főtítkárhelyettese távollétében egy hosszabb, kutatásainak összegzését tartalmazó tanulmány részlete került felolvasásra. A magyar genealógiai kutatás doyen-je A budai hegyvidék német falvainak genealógiai vonatkozásairól címen, a történeti statisztika segítségével hívásával; összeírásokra, adórajstromokra, népesség-kimutatásokra, a bevándorlás egyéb levéltári forrásaira, valamint a német szakirodalomra támaszkodva vizsgálta a pilisi falvakba (Pilisvörösvár, Pilisborosjenő stb.) betelepült németiség identitásának alapvető részleteit. Aprólékosan kutatta az egyes telepések származási

körülményei által kifejtett hatásokat, s tömör családtörténeti adatokkal ismertette meg a hallgatóságot.

A genealógiai tárgykörű előadásokat Kóczy T. László egyetemi tanár (Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Villamosmérnöki és Informatikai Kar, Távközlési és Médiainformaticai Tanszék; győri Széchenyi István Egyetem Műszaki Tudományi Kar, Távközlési Tanszék, a kar dékánja; Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság) Újabb adatok a kökényesi és szentbalázi Szele család történetéből címmel fűzte tovább. A genealógiai tárgyú referátumok között különösen érdekesnek és impulzívnek bizonyult, nagy ívű, jól kidolgozott előadásban az Árpád-kori gyökerektől (az első ismert adat 1275-ből való) a jelenkori állapotokig ívelően ismertette, s új genealógiai adatokkal egészítette ki a familia könyvészeti és levéltári forrásokra jól felépített leszármazás- és birtoklástörténetét. Bevezetőjében meghatározta kutatásainak motivációit; a köznemesi familia históriájával kapcsolatban bő szakirodalom áll ugyan rendelkezésre, mégis számtalan fehér folt borítja történelmi múltjának mappáját. A témában publikált családtörténeti kézikönyvek, monográfiák, helytörténeti feldolgozások, anyakönyvek és a Turul forrásközléseit saját levéltári kutatásainak eredményeivel egészítette ki, egyben korrigálva azok helyenként torz megállapításait; Nagy Iván például össze-mosta a különböző Szele családok leszármazási tábláit, Kempelen Béla tévedett forrást megadó meghatározásánál, Boncz Ödön csupán a familia középkori genealógiáját tárta fel (Turul, 17. [1899] 3. sz. 97–111.). Igyekezett összefüggéseket kimutatni a 15. század eleji virágzását élő család gazdasági erejének hanyatlása és a közelgő oszmán-török expanzió között, s kimutatta: mindezen hatások a gyakorlattá vált családi birtokperekkel és kényszerű elzálogosításokkal karöltve, egyik családi ágának elszegényedéséhez, az 1768. évi úrbérrendezés idejére jobbgáysorba süllyedéséhez vezettek. A család nemesi címerének érdekessége, hogy az 1428. évi adományt követően három esztendővel teljesen új címet nyertek a család ugyanazon tagjai, különös gyakorlatként a címereket felváltva használták. Az utolsó jelentékeny, 1636. évi utalást (a családból György ekkor még főszolgabíró) követő évszázadok kútfoi részben hallgatnak a család sorsáról; fokozatosan eltűntek a közéletből, a 20. század első harmadára legtehetősebb tagja is csupán maximálisan 80 katasztrális holdnyi területen gazdálkodott.

Az első napot Négyessy László tudományos kutató (Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság) A daruváry Kacskovics családról tartott előadása zárta. A családi legendáriumot szakirodalmi adatokkal ötvöző referátum erőssége, hogy egy magyar köznemesi familia történetét nemzetközi összefüggésbe helyezte. A család egyes tagjainak archontológiai jellegű reprezentálását a köznemesi címer bemutatása keretezte.

A második, záró napi ülészak előadásainak sorát Fraknoi Mária tudományos kutató (Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság) A Batthyány-Montenuovo családok házassági kapcsolatai és birtoklástörténete című referátuma bontotta. Az utóbb hercegi dinasztia 13. századra eredeztethető „őstörténetétől” kiindulva (a Kőrös és Vas vármegyei, szlavóniai előzményeket követően Vas vármegyében, azon belül Németújváron és Körmen-den telepedtek le) napjainkig ívelő tablót készített; aprólékosan részletezte dunántúli térnyerésüket, birtokaik és uradalmak Dunántúlra eszkalálódó gyarapodását, jelesebb tagjainak archontológiáját, házassági kapcsolataikat az itáliai Muntenuovo családdal. A beszámolót a 20. századi politikai rendszerek váltakozása s a földreformok által magával hozott családi krízis érzékeltetése zárta.

A tanácskozástól távol maradt Kollega Tarsoly István, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság főtítkára II. József német telepesei című előadását helyette Pandula Attila olvasta fel. A referátum a közel ötezer német családot érintő, 1782. évi telepítési rendelet hatásaként elsősorban a bácskai betelepítések mozgatóit és jellegét, társadalmi és gazdasági vetületeit próbálta meg feltárni, s ennek során magyarázatot találni annak okára, hogy milyen felsőbb érdek szorgalmazta a folyamatot. Mindezeknek során kiderítette; a török kiűzését követően az egykori hódoltság területének gazdasági elmaradottsága, az európai viszonylatban is gyér demográfiai mutatók valósággal predesztinálták a betelepítések szükségességét. Meglepőnek bizonyult az előadás azon megállapítása, hogy a főként felső-rajnai területekről idehívtak és letelepítettek hatasztendei adómentességet élveztek, miközben egy a 17. században újraterelített falu magyar ajkú gazdái a Dunántúlon legfeljebb három szabad esztendő kiváltságában részesültek. A foglalkozástörténeti és származási adatok kimerítő, széles skálán mozgó bemutatása mellett figyelemre méltó az a megalapozott megállapítás is, hogy miután a 19. század elejére a telepítési folyamat eredményeként deformálódott Magyarország etnikai arculata, kihatással volt, mintegy előre vetítette a dualista monarchia széthullását, a trianoni katasztrófát. A referátum tanulsága szerint; miután főként szegényebb sorsú németek betelepítése volt a jellemző, a nemzetgazdaság elmozdításának terén nem az általuk behozott tőke ereje hangsúlyozott, hanem munkaerejükkel tettek hozzá Magyarország gazdasági fejlődéséhez.

Pandula Attila egyetemi docens, kandidátus (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék), a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság főtítkára a Batthyány család talán legismertebb és legnépszerűbb 20. századi tagja, Boldog herceg Batthyány-Strattmann László rendjelei és kitüntetései címmel tartott – korabeli forrásrészletekkel és képekkel gazdagon illusztrált – fale-

risztikai témájú előadást. Az előadó életrajzi adatokkal bőven keretezett referátumában hangsúlyozta a grófnak született és hercegeként elhunyt férfit orvosi hivatásában elért eredményeit, mély vallásosságát, karitatív tevékenységét (kórházi tevékenysége birtokai jövedelmének közel kétharmadát kötötték le). Az előadásból megtudtuk, hogy a II. János Pál pápa által boldoggá avatott főúr a közjótékony és közegészségügy területén kifejtett munkásságának elismeréseként, legmagasabb polgári kitüntetésként 1912-ben megkapta a Magyar királyi Szent István Rend lovagkeresztjét; a referens aláhúzta, hogy mindenekelőtt személyében az orvost és a szakértelmet honorálták, s nem a törzsökös országzászlós család tagját. Az első világháború idején, háborús gyógyító és jótékony tevékenységéért elnyerte a Vöröskereszt Díszjelvényének hadi díszítményes változatát. Ezt követte 1916-ban ugyancsak egyedülálló karitatív munkásságáért az Aranygyapjas Rend, majd 1923-ban a Szentatya által adományozott Aransarkantyú Rend lánccal és csillaggal odaitétele, amely a második legrangosabb pápai kitüntetés.

Jelen sorok írója, Vitek Gábor levéltáros (Fejér Megyei Levéltár; Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság) A Batthyány család címerének (dunántúli) heraldikai és szfragisztikai vonatkozásairól című beszámolójában különféle pecsétvariánsok illusztrálásán keresztül tükrözte a hercegi dinasztia címerváltozatait. Az – 1628-ban bárói, 1630-ban grófi, 1764-ben hercegi rangemelésben részesített – Batthyány (–Strattmann) család korábban publikált címer- és pecsétváltozatait a – hivatalos leveleket és a jobbágysággal kötött szerződéseket megerősítő, most első ízben bemutatott – pecséteken használt ábrázolások 18. századi dunántúli, közelebről Fejér vármegyében alkalmazott variánsaival toldotta meg; öt családtag összesen nyolc pecsétjével (Strattmann Eleonóra [1717, 1734], Batthyány [I.] Lajos [1742, 1753], Batthyány Imre [1757], Batthyány [III.] Ádám [1760, 1772], Batthyány József [1776]), valamint – a családhoz ugyan nem tartozó, de pelikános címermotívuma miatt figyelemre méltó – Padei Ormosdi István pecsétjével. Az előadó a – 14. század legvégétől – Fejér vármegyéhez kötődő hercegi dinasztia pecséthasználataival kapcsolatban történeti kuriózuma, magyarországi használata és vésetének magas színvonala miatt kiemelte Strattmann Eleonóra kettős; a Batthyány és a Strattmann család grófi címerét alkalmazó gyakorlatát, Batthyány (III.) Ádám hercegi, valamint Batthyány József érseki pecsétjét.

A konferencia utolsó, széles merítésű biográfiai és historiográfiai, korabeli és visszatekintő idézetekkel, értékelésekkel tarkított előadását Debreczeni-Droppán Béla levéltáros, szakmuzeológus (Magyar Nemzeti Múzeum Központi Adattár és Informatikai Főosztály), a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság titkára tartotta Fejérpataky László genealógiai és heraldikai

működése címmel. A nagy ívű előadás – a családi körülmények, majd a tanulmányút felvázolását követően – illusztrálta a gazdag tudományos életút eredményeit, tevékenységének fontosabb állomásait: oktatás, tudományos kutatás, forráskiadás és -feldolgozás. Az előadó aláhúzta, hogy Fejérpataky támogatta tehetséges tanítványait; tudományos kutatásaikban s a munkavállalás, elhelyezkedés terén.

A szakmai tanácskozás zárásaként, elnöki minőségében Bertényi Iván professzor értékelt a konferencia eredményeit, az elhangzott előadásokat. Előljáróban kiemelte, hogy örvendetes módon, az 1988-as városi címerekkel foglalkozó konferencia, majd az 1990. évi nemzetközi heraldikai és genealógiai kongresszust követően (közben falerisztikai előadás-sorozatot is tartottak ehelyütt) újfent Keszthely adott otthont a történelem segédtudományainak reprezentálása terén. Megállapításai közül kiemelendő; az újszerű szemléletmód, amellyel a heraldika modern kori megújítására oly módon tekintünk, hogy egyes ártalmas tendenciák milyen hatással voltak a heraldika több évszázados történeti fejlődésére, ezzel korábban nem foglalkoztak (Walt F. Jurečić). Többek között rámutatott a bécsi Adler és a magyar Turul szellemi közösségére, megállapítva, hogy Magyarországról tekintve Ausztria az idősebb, Szlovákia a fiatalabb „testvér” (Georg Schebelreiter). A koronakutatással kapcsolatos fejtegetést-érvelést „gondolatébresztő szeminárium”-ként értékelte, mint amelyik teljesen új megvilágításba helyezheti a Szent Korona keletkezés-történetének aspektusait (Várlaki M. Péter). Boldog Batthyány-Strattmann László falerisztikai vonatkozású elemzése kapcsán rámutatott az előadás szociológiai vonatkozásaira (Pandula Attila). A Batthyány-Strattmann család 18. századi pecsétvariánsai kapcsán leszögezte, hogy egyrészt Strattmann Eleonóra viaszpecsétjei feleségcímerként, másfelől a tárgyalt pecsétek a címerváltozatok illusztrációs gyanánt is értelmezhetőek (Vitek Gábor).

A konferencia sajtóságos színfoltjaként, az első napon késő délutáni tárlatvezetésen ismerkedhettek meg az előadók és a hallgatóság a főúri életmóddal; a keszthelyi Festetics-kastély csodálatos, díszes és ízlésesen berendezett lakószobáival, szalonjaival, az 1799–1801 között épült, közel 86 ezer kötetnyi könyvészeti anyaggal és eredeti bútorzattal büszkélkedő könyvtárteremmel (ez egyben a kastély legértékesebb helyisége), majd másnap a Hintómúzeummal és a borospincével.

Mindent egybevetve sikeresnek és tanulságosnak ítélik a keszthelyi tudományos tanácskozást, amelyen a történelem segédtudományainak széles palettáján új kutatási eredményekkel, valamint nagy ívű szakmai összefoglalókkal tarkított gazdag tematikájú és – javarészt – magas szakmai színvonalú előadásokat kísérhettek figyelemmel a résztvevők.

Vitek Gábor

KÖNYVISMERTETÉS

RIBBE, WOLFGANG–HENNING, ECKART: Taschenbuch für Familiengeschichtsforschung.
13. überarbeitete Auflage. Verlag Degener & Co., Inh. Manfred Dreiss,
Insingen bei Rothenburg ob der Tauber, 2006. 350 oldal
ISBN 3-7686-1065-9

A gazdag német genealógiai irodalomba illeszkedik e kiváló mű, mely az évek folyamán zsebkönyvből kézikönyvvé nőtte ki magát. Hogy milyen nagy az érdeklődés a családkutatás iránt Németországban, jól mutatja, hogy a „Taschenbuch” 2001-ben megjelent 12. kiadása nagyon hamar elfogyott, s ez szükségessé tette az újabb kiadást, melyen számos változtatást hajtottak végre. Mindenekelőtt elvégezték a kötet karcsúsítását, hiszen az eredetileg 355 oldalas könyv az elmúlt 30 év során, kiadásról kiadásra bővült, s végül 679 oldalasra duzzadt. Az új kiadás technikailag megváltozott formában jelent meg: A nyomtatott kötethez mellékeltek egy CD-ROM-ot, mely a mű lexikális részeit („Kis könyvtudomány”, „Lexikon a családtörténet-kutatáshoz”, „Fontos címek”) tartalmazza. A nyomtatásban megjelent részeket is átdolgozták már. A kötet gyors megjelentetésének kényszere miatt azonban a szerkesztők a már eltervezett, teljesen újra feldolgozott 14. kiadás megjelentetését elhalasztották, éppen úgy, mint az utóljára 1972-ben megjelent „Handbuch der Genealogie” második kiadását. Ezek várhatóan csak 2008-ban jelennek majd meg.

A 13. kiadás 26 szerző csaknem 30 tanulmányát tartalmazza. A kötet hat fő részből, a függelékből és a CD-ROM-ból áll. Az első részbe, mely a „Bevezetés a családtörténet-kutatásba” címet viseli, három tanulmány tartozik. Margarete Joachim a családkutatás munkamódszereivel foglalkozó írásában meghatározza a genealógiai kutatás célját, majd két alapvető munkamódszert különböztet meg: a családtörténet kutathatja egy ember elődeit vagy utódait. Ezen belül a kutató összeszedheti a kiinduló személy minden őstét vagy utódát, de ki is ragadhat egy részt. Például készíthet ún. törzssort (Stammfolge), mely csupán azokat a személyeket tartalmazza, akik az ősapa családnevét hordozzák. A szerző a rövid bevezető után részletezi az őskutatás és az utódkutatás módját, forrásait, nehézségeit. (19–27.)

Joachim második tanulmányában a genealógiai ábrázolási formákat mutatja be. Utal arra a változásra, amelynek során a korábbi kartotékkendzert felváltotta az EDV (elektronische Datenverarbeitung), vagyis a gépi adatfeldolgozás. Az ábrázolás hagyományos formái közt említi mind az előd-, mind az utódkutatásban a táblát és a listát. Ennek megfelelően léteznek őstáblák, őslisták, törzs- vagy utódtáblák, illetve listák. Mind a négy alapformát részletesen leírja és példákkal szemlélteti. Ezek mellett szól még az ún. családfáról, s a két alapforma közti köztes formákról, pl. rokonságtáblákról, bemutatja továbbá a legfőbb genealógiai jelöléseket, s tanulmányát a genealógiai publikálás leírásával zárja. (28–42.)

Günter Junkers érdekes és számos gyakorlati tudnivalót tartalmazó írása a „Családtörténet-kutatás számítógép segítségével” címet viseli. A cikk bevezetőjében az ún. komputer genealógia fogalmával foglalkozik, mely az 1980-as évektől vált meghatározóvá és populárisná, köszönhetően az 1985-ben megjelent „Computergenealogie” címet viselő folyóiratnak. Az amerikaiakat megelőzve Európában a svédek, Nagy-Britannia, Hollandia és Belgium voltak a számítógépes családtörténet-kutatás pionírjai. Junkers a bevezető után néhány alapvető informatikai fogalmat tisztáz, mint például PC, Hardware, Software stb., majd a számítógép tipikus alkalmazásait (szövegfeldolgozás, képi és nyelvi feldolgozás, ill. archiválás, adatbankok, táblázatkezelő, Internet) említi, melyeket a genealógia is felhasználhat. Ezután tanácsokat ad arra vonatkozóan, hogy mit is kell beszerezni annak, aki számítógép segítségével kíván a genealógiával foglalkozni. Beszél az adatok biztosításáról, számítógépes vírusokról, bemutatja a legfontosabb genealógiai programokat Windows-PC’s-re és más számítógépekre, részletesebben beszél azokról a programokról, amelyek egyházi könyvek feldolgozását és helyi családi könyvek

elkészítését teszik lehetővé. Végezetül megad számtalan segédprogramot és kereső programot. (43—69.)

A kötet második nagy egysége, a „Tudományos kiértékelés” ugyancsak három tanulmányt fog át. Eckart Henning „Család és társadalom” című írásában a genealógián belül a szociálgenealógia fogalmával foglalkozik, mely például régiókon túl nyúlóan szisztematikusan vizsgál egy bizonyos társadalmi réteget, vagy regionálisan egyes területek társadalomtörténeti kutatásához járul hozzá. Henning egyébként a genealógia helyét az életrajzkutatás és a demográfia határterületére teszi. Megjegyzi, hogy Franciaországban, Angliában és az USA-ban már a '60-as években megnőtt az érdeklődés a társadalmi genealógia iránt, míg Németországban ez a jelenség a '70-es évektől figyelhető meg. Az 1972-ben megjelent „Handbuch der Genealogie” éppúgy foglalkozott genealógia és társadalom, mint genealógia és család viszonyával, de vizsgálta a vezető rétegek és osztályok, egyéb népességcsoportok és egyes szakmák, vándormozgalmak kérdését is. Henning továbbá a megoldásra váró problémákról nyújt áttekintést cikkében. Miután tisztázza a család, nemzetiség vagy nagycsaládi szövetség, valamint a társadalom fogalmát, a genealógia és a szociológia határterületén lévő kutatási témákról, azok kialakulásáról, történetéről szól részletesebben. Ide sorolja a „Handbuch der Genealogie” kapcsán már említettek, s ezenkívül az életrajzkutatást és a történeti demográfiát is. (73—85.)

Hans Ulrich Freiherr v. Ruepprecht a családkutatás és a jogtudomány viszonyát vizsgálja. A jogtudományt a genealógia fontos segédtudományának tartja, hiszen a családtörténet-kutató mind kutatásai, mind a tudományos kiértékelés során, valamint az adatvédelem kapcsán is kapcsolatba kerül a jogtudománnyal. Cikkében ezeket az érintkezési területeket írja le részletesen, számos törvényre, rendelkezésre hivatkozva. (86—97.)

Hermann Metzke izgalmas tanulmányában a genealógia és a humánogenetika kapcsolatát teszi vizsgálódása tárgyává. A középkorban és a kora újkorban a genealógia elsősorban dinasztikus, örökösödési jogi kérdések biztosítását szolgálta, a 19. sz. folyamán pedig egy mindinkább polgárivá váló családkutatás fejlődött ki, amely a 19. sz. végén, 20. sz. elején egyre szélesebb körben terjedt el. Nagyon hamar felismerték a tudósok és az érdeklődő laikusok, hogy itt olyan adatanyag gyűlt össze, melyet a különböző tudományterületek hasznosíthatnak. S ez alól a humánogenetika sem kivétel. A bevezető szakaszban Metzke jó néhány szerzőre hivatkozik, akik a genealógia és a természettudományok, ill. orvostudomány viszonyát firtatták, majd genetikai alapfogalmakat ismertet, mint például DNS, kromoszómák, mutációk stb., leírja a genetikai családkutatás célját, történetét, majd rátér a genealógia humánogenetikai vonatkozásaira, s olyan témákról beszél, mint populációk genetikája, házassági izoláció,

vagyis endogamia, etnikai különbségek, rokonházasságok (beltenyészet), ökögenetika, ezen belül a szelekció stb. Tanulmánya rövid összefoglalójában megállapítja, hogy a genealógiai kutatási metódusokat mindenekelőtt a populációgenetika tudja sikeresen használni. Azonban a nagy elvárások, melyeket a 20. század kezdetén tápláltak a genealógia jelentőségéről a humánbiológiai kutatások vonatkozásában, nem teljesültek. A viszonyok egyre inkább megfordulnak: A genealógiai kutatási eredmények reális interpretációja számára a modern humánogenetika felismerései lehetnek hasznosak. (98—110.)

A harmadik fejezet a családtörténet-kutatás forrásait veszi számba, s írja le részletesen. Három fő csoportba sorolva vizsgálják a szerzők a forrásokat. Az első nagy csoportba azokat a személyek történetére vonatkozó forrásokat (egyházkönyvek, halotti prédikációk és halotti cédulák, valamint papjegyzékek) sorolja, amelyeket az egyház hozott létre. A második nagy csoportot a különböző vallásos közösségeknek a személyek történetére vonatkozó forrásai alkotják. Külön foglalkoznak a hugenottákkal, a testvéri közösségekkel, a salzburgi protestánsokkal, a menonitákkal, mormonokkal és a zsidókkal. A harmadik nagy csoportba a világi eredetű személyek történetére vonatkozó forrásokat sorolják, úgymint polgári anyakönyvek, anyakönyvek; polgárkönyvek, egyetemi és főiskolai anyakönyvek, cselédkönyvek, helyi családi könyvek, címtárak, önvallomások (naplók, levelek, önéletrajzok, memoárok), hagyatékok és családi levéltárak. Minden egyes forrásnak külön tanulmányt szentelnek, melyben leírják, hogy mit takar pontosan az adott forrás, bizonyos esetekben rövid történeti áttekintést is nyújtanak (egyházkönyvek, helyi családkönyvek), s mindig közlik az adott forrásokra vonatkozó szakirodalmat, s azok fellelhetőségét (gyűjtemények, levéltárak), megkönnyítve ezzel a forráscsoport iránt érdeklődő dolgát.

A negyedik rész a források kiértékelésénél alkalmazott segédeszközökkel foglalkozik. Ezalatt a történeti segédtudományokat értik. Egy rövid bevezetőt követően, amely megmagyarázza a történeti segédtudományok fogalmát, s megnevezi a legfontosabbakat, valamint részletesen áttekinti a szakirodalmat, külön tanulmányt szentelnek a diplomatikának (oklevéltan), a paleográfiának, a kronológiának, a heraldikának (címertan), a szfragisztiának (pecséttan) és az onomastikának (névtan).

Az ötödik részben olyan speciális intézményeket, gyűjteményeket sorolnak fel és mutatnak be röviden a szerzők, melyek a családtörténet kutatóinak nyújthatnak hasznos segítséget. A különleges anyakönyvi hivatalok között említik például az I. anyakönyvi hivatalt Berlinben, a fő anyakönyvi hivatalt Hamburgban és Arolsenben. Emellett bemutatnak még további polgári anyakönyvi hivatalokat: Fontos a Német Hivatal (WAS), amit azoknak a legközelebbi hozzátartozóknak az értesítésére hoztak létre, akiknek szerettei az egykori német

hadsereg elesettjei voltak; említik a Szülőhelykartotékok Központi Hivatalát Münchenben, a Személy- és Családtörténet Központi Hivatalát Frankfurt am Mainban, a lipcsei szász állami levéltár „Német Központi Hivatal a Genealógia számára” (DZfG) nevet viselő osztályát és végül az ún. ASTAKA-t (Ahnenlistenumlauf sowie Sammlung, Erschließung und Klassifizierung von Ahnenlisten = Öslisták Átadása valamint Öslisták Gyűjtése, Feltárása és Osztályozása) Lipcsében.

Végül a hatodik fejezet a német genealógia történetét ismerteti kronologikus rendben a 6. sz. elején lejegyzett Lex Salica-tól egészen 2006-ig.

A zsebkönyv tehát arra törekszik, hogy a legújabb elméleteket, kutatási területeket bemutassa, a különböző problémákat felvázolja, s emellett a gyakorlati kérdésekre is nagy hangsúlyt helyez. Mind a szakemberek, mind a laikus érdeklődők számára számos újdonsággal szolgál, s kiválóan szemlélteti a genealógia tudományának sokszínűségét.

Jakab Zsuzsa

BAJÁK LÁSZLÓ: A Magyar Nemzeti Múzeum címeres halotti emlékei.

A katalógus összeállításában közreműködött: Szvitek Róbert és Tompos Lilla.

Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Digesta – A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa XIX. Bp., 2007. p. 153., számos, többnyire színes ábrával, ármegjelölés nélkül.
ISBN 963 3046 65 5

A közelmúltban új kötettel gyarapodott a Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti sorozata. Baják László történész már korábban is több tanulmányt publikált a temetési címerek tárgykörében. Most a Nemzeti Múzeum címeres halotti zászlóit, epitáfiumcímereit és halotti címereit dolgozta fel, a lehető teljességre törekedve.

Bevezetesként áttekintést kapunk a hazai nemesség közép- és kora újkori temetkezési szokásairól, a halotti címerek, epitáfiumcímerek, halotti zászlók temetkezésnél játszott szerepéről és történetéről.

Ezek után kerül sor az egyes műtárgyak részletes ismertetésére. Összesen 4 temetési zászló (17. sz. dereka – 18. sz. eleje), 3 epitáfiumcímer (17–18. sz.) és 45 temetési címer (7 db 17. sz.-i, 7 db 18. sz.-i, 30 db 19. sz.-i és 1 db 20. sz.-i) alkotja az együttest.

Valamennyi darabnál szerepel a tárgy leírása, a rajta lévő címer és felirat ismertetésével, a címertulajdonos hosszabb vagy rövidebb életrajza, elsősorban az élete során betöltött, viselt hivatalok, funkciók, rangok, tisztiségek felsorolásával (nők esetében a férj életútja is ismertetésre került), a család rövid története. Minden egyes darab színes fényképét is megtaláljuk.

A kötetet igen komoly irodalomjegyzék és jegyzetapparátus egészíti ki, amely lehetőleg a teljességre törekedve utal az említett családok genealógiai és heraldikai vonatkozású irodalmára.

A halotti címerek egykori tulajdonosai a magyar nemesi társadalom különböző rétegeiből kerültek ki. Bornemissza Anna és Báthory Zsófia erdélyi fejedelemsasszonyok voltak, az Apafi, Bánffy, Teleki családok az erdélyi, az Apponyi, Esterházy, Károlyi, Széchenyi, Zichy családok a magyarországi arisztokráciához tartoztak. Rudnay Sándor hercegprímás, esztergomi érsek a főpapságot képviseli. A Gyulai család több tagja a cs. kir.

hadsereg magas állású tábornoka volt. A Deák, Földváry, Kisfaludy, Kossuth, Török, Wattay stb. famíliák a megyei birtokos nemesség tagjai. A gr. Halvill, gr. Wynants, hg. Thurn und Taxis, gr. Trauttmansdorff családok külhoniak, és házasság révén kerültek kapcsolatba a magyar főúri családokkal.

Egyes címereket különféle hazai és külföldi rendjelek ékesítettek: Aranygyapjas Rend, Katonai Mária Terézia Rend, Szent István Rend, Lipót Rend, Erzsébet Terézia Rend, Csillagkeresztes Dámák Rendje, bajor Miksa József Katonai Rend, belga Oroszlán Rend, hesseni Lajos Rend, hesseni Oroszlán Rend, nápolyi Szent Ferdinánd Rend, orosz Alexander Nyevszkij Rend, orosz Szent Vlagyimir Rend, pápai Krisztus Rend, porosz „Pour le Mérite” Rend, porosz Vörös Sas Rend, szárd Szent Móric és Lázár Rend. Kamarási kulcsot és marsallbotot is találunk, mint külső címerdísz (utóbbinak megemlézése kimaradt gr. Károlyi Sándor halotti címerének leírásából).

Az ismertetett műtárgyakat a Magyar Nemzeti Múzeum különböző gyűjteményei őrzik, többségük többször is vándorolt az egyes gyűjtemények között, ami azt bizonyítja, hogy e sajátos tárgytypusnak máig bizonytalan nálunk a múzeumi gyakorlatbéli besorolása.

Egyes halotti címereknek további azonos vagy eltérő példányai is megmaradtak más közgyűjteményekben. A jelen kötet külön erénye, hogy a jegyzetekben ezekre is utal.

Összességében, tartalmát és kivitelét is tekintve, gondos, alapos, hasznos és szép munka a sorozat most megjelent kötete, amelyet haszonnal forgathatnak a családtörténet, címertan, falerisztika és a művelődéstörténet kutatói, nem utolsósorban a „Turul” olvasói is.

Rainer Pál

Emlékkötet Szatmári György tiszteletére. Szerk. FEDELES TAMÁS.

Kiadja a *Historia Ecclesiastica Hungarica* alapítvány és a Pécsi Püspökség, Budapest–Pécs, 2007. (Egyháztörténeti Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye Történetéből III.) 129 oldal

A kötet a Pécsi Egyházmegye Egyháztörténeti Bizottsága által 2005. december 13-án szervezett konferencia válogatott tanulmányait tárja az olvasó elé. A konferencia apropóját Szatmári György pécsi püspökké történő kinevezésének (1505) 500. évfordulója, valamint a püspökség megalapításának közelgő jubileumára (2009) tett előkészületek szolgáltatták. A konferencián 11 előadás hangzott el, melyek széles tematikát öleltek fel: egyháztörténeti, irodalomtörténeti, művészettörténeti, régészeti előadások kerültek bemutatásra. Jelen kötet 6 tanulmánya hűen tükrözi a konferencia sokszínűségét három egyháztörténeti, egy irodalomtörténeti, valamint két régészeti-művészettörténeti tárgyú írásával.

A könyvet a szerkesztő előszava nyitja, amely röviden ismerteti az emlékkötet célját és tartalmát; ezt követően Szatmári György (1457–1524) rövid életrajzát olvashatjuk (9–13.). A püspök egy Szatmár vármegyei eredetű, a 15. században Kassán élő tehetős polgárcsalád sarjaként látta meg a napvilágot. Apja korai halálát követően (1464) nagybátyja gyámsága alá került. Alsófokú iskoláiról kevés adat áll rendelkezésre, az egyetemet Krakkóban végezte, sőt, apja és nagybátyja után kapott tekintélyes öröksége lehetővé tette, hogy Bolognában is tanulmányokat folytasson. Családi kapcsolatai fontos szerepet játszottak karrierjének alakulásában, amit az is mutat, hogy hazatérésekor azonnal a királyi kancellárián kapott munkát, valószínűleg a Thurzóknak köszönhetően. 1492-ben lett *conservator*, mely állás révén nem csak a kancelláriai ügymenetben szerzet: rutint, de fontos személyes kapcsolatokra is szert tett. Két év múltán a ranglétrán feljebb lépve királyi titkárrá (*secretarius*) nevezték ki. Abban, hogy elnyerje ezt a Jagellók idején oly nagy presztízzsel bíró posztot, tehetsége mellett valószínűleg Bakócz kancellár pártfogása is szerepet játszott. II. Ulászló regnálása alatt (1490–1516) világi szereplése mellett egyházi pályán is jelentős sikereket könyvelhetett el, ugyanis 1499-ben a király veszprémi püspökké nevezte ki. 1501-ben már a váradi egyházmegye élén találjuk, világi pályája csúcsát pedig 1503-ban érte el, mikor is Ulászló titkos kancellárrá nevezte ki, mely címet – rövid megszakítással – 1521-ig viselte. Ez idő alatt befolyással volt az ország kül- és belpolitikájára, olyan döntésekben vállalt szerepet, mint például az 1506-os Habsburg-Jagelló titkos szerződés. A pécsi püspöki székben Ernuszt Zsigmondot követte, II. Gyula pápa 1505 decemberében erősítette meg egyházmegyéje élén. Szatmári Pécssett jelentős humanista kört hozott létre, amely rendszeres összejöveteleivel, eszmecsereivel az ország egyik jelentős szellemi központjává tette az egyházmegyét és a várost.

Számos építkezés, tehetséges ifjak tanulmányainak támogatása köthető a püspök nevéhez. Bakócz Tamás 1521-es halálát követően esztergomi érsek lett, amely méltóságot haláláig, 1524-ig töltötte be.

A kötet első tanulmánya (15–24.) Erdélyi Gabriella legújabb vatikáni kutatásaiból ad ízelítőt, az Apostoli Penitenciáriára (*Sacra Poenitentiaría Apostolica*) benyújtott pécsi egyházmegyei kérvények vizsgálatán keresztül (*Jog és erőszak: konfliktusmegoldás a későközépkorban. A pécsi egyházmegyei hívek ügyei a Pápai Kúrián*). A szerző által felsorakoztatott példából kitűnik, hogy a benyújtott kérelmek mögött gyakran a kutatás számára eddig rejtve maradt konfliktusok állnak, a dokumentumok elemzése pedig a középkori ember gondolkodásmódjának megismeréséhez visz közelebb. 1410 és 1559 között összesen 3000 magyarországi kérelemről tudunk, ezek közül a harmadik legtöbbet, 377-et (16%), a pécsi egyházmegyéből nyújtották be. Erdélyi Gabriella írásában a kérelmek kapcsán két kérdéskört vizsgál részletesen: a kérelmezők körét és a kérvényekben előforduló bűncselekmények fajtáit. Magyarországról főként egyszerű emberek keresték fel Rómát a gondjaikkal, s a szerző arra a kérdésre is választ ad, hogy kik voltak ezek az egyszerű emberek és mi motiválhatta őket, amikor a Szentszékhez fordultak. A szerző származási helyük pontos lokalizálását is megkísérelte, ami különösen nehéz feladatnak bizonyult, hiszen a forrásokban a nevek gyakran torzult formában szerepelnek, és a kúria egyébként is csak az egyházmegye feltüntetését várta el a kérvényezőktől. A szerző sikeres azonosításait táblázatban foglalta össze. A másik problémakört illetően megállapítható, hogy a súlyos vétkek közül a Magyar Királyságban az erőszakos cselekedetek domináltak, mégpedig nemzetközi összehasonlításban is magas arányban – a benyújtott kérvények 49%-a foglalkozik ilyen ügyekkel. A klerikus gyilkosság és a papok elleni testi erőszak voltak a leggyakoribb vétkek. Erdélyi bemutatja, hogy az erőszakosság gyakran a vita rendezésének informális módja volt, melyet sokszor a formális rendezésre tett sikertelen kísérletek előztek meg. A Penitenciária egyfajta feljebbviteli bíróságként működött, döntéshozatala a kérvényezőknél érdekérvényesítést, a helyi tényezők befolyásolását, korábbi döntések felülírását, megkerülését jelenthette. A Penitenciáriához kerülő ügyekben nem vagyoni vagy hatalmi kérdések voltak a meghatározóak, hanem mindennapi problémák, így a kérvények vizsgálata által a mindennapi emberek lehetőségeiről, gondolkodásáról és döntéseiről kaphatunk árnyaltabb, teljesebb képet.

A következő két munka az egyházi középélet szer-
teázó kapcsolatrendszerét mutatja be. Fedeles Tamás
tanulmánya (*Személyi összefonódások Pécsen Mátyás
és a Jagellók idején*, 25–49.) a pécsi székeskáptalanban
kimutatható kapcsolatrendszereket világítja meg, Janus
Pannonius pécsi püspökségének kezdetétől (1459) Csulai
Móré Fülöp püspök haláláig (1526). A közel hét évtized
alatt a kanonoki testületben kimutatható 28 fő közül a
szerző 58-nál tudta feltárni a bejutásuknál szerepet játszó
körülményeket (45%). Rámutat a személyes kapcsolatok
alapvető szerepére az egyének pályafutásában, életük
alakulásában. Felhívja a figyelmet arra, hogy a kapcsola-
trendszer feltárása új problémákat hoz felszínre, és
lehetővé teszi, hogy a politikatörténetet társadalomtörté-
neti kontextusba ágyazva tudjunk meg még többet múlt-
tunkról. A nemzetközi kutatás állásának rövid áttekintése
után kategóriákra tagolva vizsgálja az összefonódásokat:
személyi, egyetemi, területi, egyházi, familiáris, illetve
uralkodói szolgálati csatornákat különböztet meg. Janus
Pannonius és a pécsi kanonokok kapcsolatát vizsgálva
kiderül, hogy bár Janus kormányzati-diplomáciai fel-
adatai okán relatíve keveset tartózkodott püspöki székhely-
helyén, mégis fontosnak tartotta egy inspiráló szellemi
léggör kialakítását, és ezt a léggört a püspöki udvar kleri-
kus személyzetén, a káptalan tagjain keresztül valósította
meg. Csezmicei János püspöksége alatt (1459–1472)
45 személy mutatható ki a székeskáptalanban, bejutásuk
körülményeit a szerző 16 főnél tudta meghatározni, ami
35,5%-os arány. A feltárt kapcsolatok alapján megállapí-
tható, hogy Janus a kanonokjaival harmonikus viszonyt
ápol, és azon tagok, akik neki köszönhették stallumukat,
a közös humanista érdeklődés révén társai tudtak lenni.
Ernuszt Zsigmond pécsi püspöksége alatt (1473–1505)
62 személy jutott javadalomhoz a testületben, és közü-
lük 27 fő (43,5%) esetében áll rendelkezésre információ
a testületbe való bejutásuk körülményeiről. Ezen
időszakban fennmaradt a korábbi művelt léggör, sőt, nőtt
az akadémiai grádust szerző kanonokok aránya. Az érte-
kezés Szatmári humanista körének bemutatásával foly-
tatódik, aki kormányzati tevékenysége mellett a kultúra
művelésére is nagy gondot fordított. Püspöksége alatt 20
új javadalmas volt a székeskáptalanban, a stallum elnye-
résénél meghatározó tényezők 13-uknál mutathatóak ki
(65%). A kanonokok 45%-a járt külföldi egyetemekre (9
fő), 90%-uk akadémiai grádust szerzett, ami a vizsgált
korszak legmagasabb aránya. Szatmári köréhez tartozott
Csulai Móré Fülöp is; rövid püspöksége (1522–1526) az
egyházmege hanyatlásának időszakára esett, hiszen az
oszmánok elleni védelem megszervezése komoly ter-
heket rótt az egyházmegeire is – működése idején min-
dössze egy személy testületbe kerülése volt kimutatható.
Fedeles elemzéséből kiderül, hogy a javadalmak betöltésénél
a hatalmi tényezők mellett a közösség igénye és a

különböző személyi kapcsolatrendszerek játszottak meg-
határozó szerepet.

Kristóf Ilona *A váradi káptalan a Szatmári-Thur-
zó-Perényi korszakban (1502–1526)* című tanulmányá-
nak középpontjában (51–67.) a püspökök és a káptalan
– melynek 24 fős testületéből a vizsgált korszakban
alig néhány személyt ismerünk név szerint – viszonya
áll. Szatmári kevésbé került kapcsolatba a káptalannal,
hiszen csak rövid ideig állt a váradi egyházmege élén
(1505–1506), és ezalatt is gyakran elszólították a kor-
mányzat ügyei. Thurzó Zsigmondot (1506–1512) viszont
tevékenysége 1507-től Váradhoz kötötte. Püspökségének
megítélése nem egységes, míg ugyanis építkezései, hu-
manista udvara kiváltották a kortársak csodálatát, a ká-
ptalannal elmérgesedett a viszonya. Az ellentétek okairól
keves adat áll rendelkezésre, de az ügy tettelegességig
fajult: a püspök építkezéseihez valószínűleg káptalani
jövendelmeket is felhasznált, amit a káptalan érthetően sé-
relmezett. A szerző rámutat, hogy Thurzó a káptalan azon
tagjaival került összetűzésbe, akik nem neki köszönhették
javadalmukat. Thurzó halála után (1512) a püspöki szék
várományosa, a fiatal Perényi Ferenc helyett egy darabig
Pestyén Gergely, a család familiárisa intézte az ügyeket.
Perényi végül 1514-ben került az egyházmege élére, s
a káptalannal való jó viszony helyreállítására törekedett.
Néhány éven belül a méltóságviselők a püspök köréből
kerültek ki, és ez garantálta a példás együttműködést. A
püspök ugyan ideje nagy részét Váradon töltötte, fiatal
kora miatt azonban inkább tanulmányai kötötték le. A
mohácsi csatamezőn vesztette életét. A tanulmányban a
továbbiakban bemutatásra kerül a humanista püspökök
köre, képet kaphatunk Vitéz János örökségéről – amen-
nyiben valószínűleg neki köszönhető a káptalani iskola
humanista szellemben íródott tananyagának létrejötte –, s
a szerző szól a jeles hazai és külföldi humanistákkal való
kapcsolatokról, neoplatonizmusról, a Janus-kultuszról,
illetve a pártfogói és mecénás szerep fontosságáról is.

Jankovits László *Jacobus Piso és Szalkai László* cí-
met viselő dolgozatában (69–80.) a humanisták és mecé-
násaik viszonyát jellemző kettősség egy példáját vázolja
fel; a művész és pártfogója kapcsolatát versértelmezé-
sekkel illusztrálva mutatja be. Szalkai politikai nagysága
ugyan jól ismert, de mecénási tevékenysége mindeddig
nem került az irodalomtörténet látókörébe, mint ahogy
Jacobus Piso életútja is kevésbé kutatott – a szerző írásá-
val ezen hiányokat igyekszik pótolni. A Pannónia akkori
legnagyobb költőjének tartott Piso versei költői tehetsége
mellett Szalkai és Piso kapcsolatába is bepillantást en-
gednek. Találkozásukról ugyan nincs pontos adat, de tud-
ható, hogy az 1500 körüli években Piso Thurzó Elek ta-
nítójaként tevékenykedett. Mivel a Thurzó kapcsolatban
állt Szatmárral, aki Szalkai László pártfogója volt, va-
lószerűleg Szatmári révén került sor az első találkozásra.

A tanulmány felhívja a figyelmet a Piso-Szalkai viszony különlegességére, amely egyrészt a kettejük közti hosszú kapcsolatnak volt köszönhető, másrészt a ténynek, hogy Piso kortársai körében kivételes elismertségnek örvendett. A szerző által idézett versrészletekből kiderül, hogy a költészet közegeben az egyenlőtlenség viszonylagossá válhat, eltűnhet, de akár meg is fordulhat.

A kötetet két régészeti-művészettörténeti tárgyú tanulmány zárja. Bartos György művészettörténész és Juan Cabello régész *A Perényiek és a siklósi reneszánsz* címet viselő munkájukban (81–144.) a siklósi reneszánsz építkezéseket mutatják be. A szerzők a vár tervezett helyreállítását megelőzően 2004. május közepétől augusztus végéig műemléki kutatásokat végeztek a belső várban, melynek eredményeképp a Garaiak és Perényiek palotájáról való korábbi ismereteink nagymértékben bővültek, illetve módosultak. Először a korábbi kutatásokat, feltárásokat, az azokból levont következtetéseket ismertetik, majd saját kutatási eredményeiket foglalják össze. A hangsúlyt a reneszánsz időszakára fektetve a 13. századtól napjainkig elemzik az átépítéseket és alakításokat.

Bodó Balázs (*Reneszánsz építkezések a pécsváradai apátságban*, 115–128.) az apátság alapításától a 20. századig tekinti át annak történetét és vázolja kutatástörténeti múltját. A lelkőrkörülmények bemutatásával a reneszánsz kőfaragványok elhelyezkedésének meghatározására tesz kísérletet, és sort kerít a 16. századi átépítések, erődítések bemutatására is. Rámutat, hogy bár a Pécsváradon feltárt reneszánsz emlékek talán nem a hazai reneszánsz csúcsteljesítményei, de bizonyosan árnyalják a középkori épületekről kialakított képünket. Mindkét tanulmány befogadását gazdag képmelléklet segíti, a kutatásokat bemutató fotókkal, az építési periódusokat illusztráló alaprajzokkal, felmérési rajzokkal, látványtervekkel és metszetekkel, amelyek szinte a feltárások helyszínére repítik az olvasót és érzékletesebbé teszik a tanulmányokat.

A kötet remekül szerkesztett, a gazdag irodalomjegyzékek a szerzők felkészültségének ékes bizonyítékai. Bár a kiadvány nem tartalmazza a konferencián elhangzott összes előadást, de színes, jól felépített és izgalmas tanulmányokkal mégis visszaadja annak tematikai gazdagságát és hangulatát.

Ruprech Judit

Mikroközösségek. Társadalom- és gazdaságtudományi eredmények és módszerek innovációja.

(Szerk.: ÖRSI JÚLIA)

MTA Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület kiadása. Túrkeve–Szolnok, 2007. 335 p. (A tanulmányok között van angol nyelvű, illetve a tanulmányok végén angol nyelvű összefoglaló olvasható.)

ISBN 978 – 963 – 87536 – 0 – 1, HU ISSN 1788 – 8921. Illusztrált kiadás

A tanulmánykötetben a Túrkeven, 2006 szeptemberében *Mikroközösségek. Társadalom- és gazdaságtudományi eredmények és módszerek innovációja* címmel tartott nemzetközi tudományos konferencia előadásai olvashatók.

A hazai és külföldi előadók (Romániából, Szerbiából, Szlovákiából, Ukrajnából) különféle tudományterületek képviselői, így pl. a néprajz, a kulturális antropológia, a szociológia, az agrárgazdaság stb. voltak. Kutatási programjaikkal, módszereikkel, eredményeikkel ismertették meg a szépszámú hallgatóságot. Az előadók között feltűntek egyetemi és főiskolai hallgatók is. A „Kárpát-medencei” szakemberek előadásaikkal olyan tudományos irányvonalakat vázoltak, melyeket saját tudományos műhelyeik képviselnek. Ezekhez természetesen lehet csatlakozni, „igazodni”, de lehet velük vitatkozni is ...

A konferencia három nagy témakör keretében zajlott: 1. Projektbemutatók, 2. Civil szervezetek kutatása, 3. Családkutatások.

A társadalom- és gazdaságtudományi projektbemutatók keretében hat előadás, a lokális közösségek, civil

szervezetek keretében négy előadás, a családkutatások, módszerek, eredmények keretében pedig tizenhét előadás került közlésre. A konferenciát szervező, egyben a kötetet szerkesztő Dr. habil. Örsi Júlia négy (különbé) előadást is tartott az ülészakon, amelyek szintén olvashatók a kötetben.

A családkutatások blokkban pl. a következő tanulmányok láttak napvilágot: Szabó László *Családtípusok napjainkban*, Neményi Ágnes *Erdélyi magyar családok. Négy régió tanulságai*, Fazekas Réka – Varga Enikő *A családon belüli munka- és szerepmegosztás*, Knézy Judit *A táplálkozási hagyományok és innovációk átadásának módjai a parasztcsaládokban – a XIX. század végétől az 1960-as évekig*, Borbély Sándor *Határok és Határsértők*, *A péterfalvi cigányok kulturális identitásának motívumai*, Vajda András *Írásfunkciók és írásszerepek alakulása egy családban négy generáción keresztül*, Ambrus Judit *A családkönyv, mint a társadalomnéprajzi kutatás forrása*, Örsi Júlia *A családtörténeti kutatások jelentősége az ezredfordulón*.

Pandula Attila

MÁRIA ČELKOVÁ – MIKULÁŠ ČELKO – IGOR GRAUS: *Portréy komorských grófov a osobnosti banictva a hütnictva na uzemi Slovenska v 17. – 19. storočí.*

(Porträts der Kammergrafen und Persönlichkeiten des Berg- und Hüttenwesens auf dem Gebiet der Slowakei im 17. bis 19. Jahrhundert.)

Banska agentúra – Zväz hutníctva, ŕažobného priemyslu a geológie Slovenskej republiky kiadása. Košice, 2007. – 192 p., színes és fekete-fehér illusztrációkkal. (A könyv szövege és a képaláírások kétnyelvűek: szlovák és német. Jelentős, interdiszciplinális jellegű [művészettörténeti, bányászattörténeti, történelmi segédtudományok] kötet – forráskiadás.)

ISBN 978 – 80 – 968621 – 8 – 4

Az egyik szerző, Mikuláš Čelko, a selmecebányai Bányakamaragrófi Hivatal történetét tekinti át. Kitérve annak jogtörténeti, gazdaságtörténeti stb. vonatkozásaira is. A középkori előzményektől kezdődően tekinti át a sajátos szervezetet, annak fejlődését, fokozatos differenciálódását. Taglalja a szervezet sajátosság szerepét a 16–18. századi magyar rendi mozgalmak, függetlenségi harcok idején. Szól a Magyar Kamarához, illetve a Bécsi Udvari Kamarához fűződő viszonyról, függésről. Áttekintést kapunk az „utód” intézményekről is.

A kötet anyagának döntő részét Mgr. Mária Čelková művészettörténész írta (Banska Štiavnica – Slovenské banské múzeum – Selmecebánya – Szlovák Bányászati Múzeum). Részletesen ismerteti a selmecebányai portrégyűjtemény történetét. Ennek az anyagcsoportnak a legfontosabb része az az 51 történeti portré, amely a fő- és albányakamaragrófokat, illetve más jelentős személyiségeket ábrázolja a bányaugy, a kohászat, illetve a bányászati oktatás területéről. A szerző igyekszik felvázolni ennek a kiemelt történeti forráscsoportnak a helyét, hasonló európai gyűjteményekkel egybevetve. Minden túlzás nélkül hangsúlyozható, hogy Selmecebányán Európa legjelentősebb ilyen jellegű képi anyagát őrzik.

A jelenlegi gyűjtemény – a múzeum anyagában – 58 történeti festmény, 25 grafikai portré, 3 kő epitáfium, 2 relief, 10 szobrászati emlék, 5 érme, 2 pipafejen fennmaradt portré, 25 (korabeli) történeti fénykép.

Olvashatunk magáról a selmecebányai Főkamaragrófi Hivatalról, illetve a Kamarai Udvarról (Kammerhof), a gyűjteménynek ottani elhelyezéséről. Az épületrész sokszori átalakításáról, a közreműködő (tervező) művészekről, mint pl. Julio Ferrariról és Pietro Ferraboscóról. A szerző ír a modern kori restaurálásról, múzeumtáborításról is.

A Bányakamara épületében régóta őrizték a folyamatosan gyarapodó reprezentatív képsorozatot, melyről pl. már Johan Virosil 1822-es leírásából is tájékozódhatunk. A források alapján megállapítható, hogy ez a sorozat eredetileg 20 képből állt. Ehhez került a 19. század második felében a különféle átszervezések, megszüntetések stb. kapcsán még 31 kép.

A direkt bányászati vonatkozásokon túl, a reprezentatív sorozatban megtalálhatók a Habsburg-család (rokon-

ság) egyes tagjainak ábrázolásai is (pl. az 1751-es uralkodópári látogatás kapcsán). Ugyanígy a Bécsi Udvari Kamara egyes vezető személyiségeit, illetve szomolnoki, gölncbányai bányászati vezetőket is megörökítették a képeken. A sorozatot igen jól egészítik ki azok a festmények, amelyek a Selmecebányai Bányászati, Erdészeti Akadémia rektorairól, professzorairól stb. készültek.

Čelková – részben a selmecebányai sorozat alapján – művészettörténeti elemzést ad a portréfestészetről a 17. század elejétől 1918-ig terjedő időszakban. Ezután részletesen leírja, bemutatja, valamennyi a gyűjteményben szereplő festményt, kitérve az ábrázolt személyek archontológiai, szakmai, életrajzi stb. adataira. Megjegyzendő, hogy egyesekről több, különféle időszakban készült kép is található a gyűjteményben.

Az ábrázolt személyek sorában megemlíthető pl. Johann Wendenstein főkamaragróf (1624–1628), báró Ionelli János András főkamaragróf (1663–1673), báró Ludwig Albert Thavonat főkamaragróf (1693–1717), báró Johann Nepomuk Mitrovszky főkamaragróf (1735–1747), Zipser Mátyás, egyes bányák élén álló előjáró (1749–1768), báró Drevenyák Ferenc főkamaragróf (1816–1818), Schweitzer Gábor Miklós rektor (1834–1845) stb. Érdekesek a grafikai anyagban fennmaradt ábrázolások is, pl. Péch Antal, Farbaky István stb.

A kötetben olvashatunk a közölt képek alkotóiról, a művészekről is.

Dr. Igor Graus (Banska Bystrica – Besztercebánya – Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky Státny archív v Banskej Bistrici – A Szlovák Köztársaság Belügyminisztériuma – Besztercebányai Állami Levéltár igazgató) a portréanyagban megjelenő (hazai és külföldi) rendjeleket, kitüntetések, azok tipológiáját, az ábrázolt rendi öltözeteket elemzi. Rövid történeti áttekintés után részletesen elemzi a képeken megjelenő igen érdekes falerisztikai anyagot. Pl. az egyes uralkodói kegyelmi érmek képi ábrázolásai érdemelnek említést, vagy pl. a Höhengarten Lajos Bertalan alkamaragróf portréin megjelenő falerisztikai ábrázolások. E vonatkozásban igen érdekesek, pl. a báró Drevenyák Ferenc Xavér különféle rendi díszöltözetes, bányász egyenruhás portréin megjelenő Szent István Rend típusok, illetve sajátos korabeli szalagviselési formák.

A kötetben gazdag, különféle tudományterületeket, témaköröket reprezentáló bibliográfia is közlésre került. A szlovák szakirodalom mellett német, magyar és cseh nyelven megjelent művek egyaránt megtalálhatók ebben.

Kiemelendő, hogy a kötetben – igen jó minőségben – közlésre került valamennyi ábrázolás, sőt, adott esetben, annak érdekes részlete.

A kötet természetesen elsősorban művészettörténeti, történeti ikonográfiai, bányászattörténeti műnek tekintendő, de fontos forrása egyes történeti segédtudományoknak is, így pl. az archontológia, a falerisztika, a genealógia, a heraldika, az inszigniológia, de akár a vi-selettörténet vagy a fegyvertörténet is említhető ebben a vonatkozásban.

Pandula Attila

ZSOLDOS ATTILA: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években.

História – MTA Történettudományi Intézete. Budapest, 2007.

(História Könyvtár. Monográfiák 24.) 169 oldal.

ISBN 978-963-9627-15-4

Középkortörténet-írásunk egyik fontos alapműve Pauler Gyulának *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt* c. kétkötetes monográfiája (Bp., 1899²; reprint: 1985): mind a tudományos kutatásban, mind az egyetemi oktatásban úgy szokás hivatkozni rá, mint a 11–13. századi hazai eseménytörténet egészében máig meg nem haladott összefoglalására. Paulerhez képest – akár mégoly rövid időbeli keresztmetszetet vizsgálva is – érdemben újat mondani az Árpád-kor belpolitika-történetéről: nehéz feladat, amelynek monografikus igénnyel az elmúlt bő évszázadban medievistáink közül talán csak Hóman Bálint (Magyar történet I. Bp., 1935²; reprint: 1990), Kristó Gyula (Az Árpád-kor háborúi. Bp., 1986.; Magyarország története 895–1301. Bp., 1998. [Osiris tankönyvek]) és Szűcs Jenő (Az utolsó Árpádok. Bp., 1993. [História Könyvtár. Monográfiák 1.]) tudott sikeresen megfelelni. Zsoldos Attila, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője ezt a nehéz feladatot teljesítette legújabb könyvében, amely az 1260-as évek belviszályainak történetét elemzi teljesszűrésűen, gyakorlatilag a korszak okleveles anyagának egészét feldolgozva.

Forrásaink már 1246-ban megkoronázott királyként és szlavóniai herceggént szólnak IV. Béla idősebb fiáról, az akkor mindössze hét esztendőes Istvánról (Zsoldos Attila a koronázás valószínű időpontját 1245-re teszi – 13.). A trónörökös, miután elérte a nagykorúságot, apja 1257-ben az erdélyi hercegség élére helyezte át, majd 1258-ban a magyar fennhatóság alatt álló stájerországi területeket bízta rá, hogy aztán 1260-ban ezek elvesztése után ismét csak az erdélyi hercegségbe ültesse. IV. Béla és idősebb fia kapcsolata ezt követően jelentősen megromlott: 1262-ben és 1264/1265-ben beháborúig fajult; az ellenségeskedés csupán 1267 után csitult el.

Az 1262-i konfliktusról és okairól szerfelett kevés adattal rendelkezünk. Pauler értelmezésében ezek mindenesetre arra mutatnak, hogy a viszály azért robbant ki, mert István több hatalmat követelt magának, mire apja fegyverre kelt ellene; végül azonban a felek Pozsony-

ban még azelőtt kiegyeztek, hogy tényleges háborúra sor kerülhetett volna (Pauler i. m. II. 249.). Szűcs Jenő posztumusz monográfiájában közzétett véleménye két lényeges ponton különbözik Paulerétól: a konfliktus hátterében nem a szlavóniai dukátus ügyét látta, hanem Istvánnak azt a törekvését, hogy jogilag is biztosítsa a maga számára azokat a területeket, amelyek fölött a „de facto kialakult országmegosztás” nyomán már amúgy is ő gyakorolta a hatalmat; továbbá aggresszorként nem az idős királyt, hanem az erdélyi herceget jelöli meg, abból a tényből kiindulva, hogy mégiscsak István volt, aki 1262 őszén seregével mélyen apja országrészébe nyomult (Szűcs i. m. 114.). Zsoldos Attila – lényegében korábbi tanulmánya (*Az ifjabb király országa*. In: Századok 139 [2005] 231–260.) eredményeit összefoglalva – több vonatkozásban is jelentősen módosítja az elődei által felvázolt rekonstrukciót. Az indítékokról szólva először is valószínűsíti, hogy a stájer területek 1260-i elvesztését követően István azért az erdélyi, s nem a korszakunkban többnyire a trónörökös fennhatósága alatt álló szlavóniai hercegség élére került, mert az 1259-ben ismét felrém-lő tatár veszedelem szükségessé tette, hogy olyan ember irányítsa a keleti határon fekvő tartományt, aki egyfelől cselekvőképesebben van – nem mellesleg: Zsoldos ezen a ponton meggyőzően igazolja, hogy Béla herceg, a második honalapítóként tisztelt uralkodó kisebbik fia az eddig elterjedt vélekedéssel ellentétben nem 1243/1245 környékén, hanem 1249/1250 táján született (13–15.) –, másfelől pedig már bizonyította katonai rátermettségét. Ha csakugyan így volt, István aligha érezhette magára nézve sérelmesnek apja döntését, s azon oklevelei, amelyek esztendőkkal később elsőszülötti jogainak csorbítását jelölik meg a viszály okaként, pusztán utólagosan fabrikált ürüggyel igyekeznek felmenteni a herceget minden lehetséges vád alól (13–18.). Ezzel az érveléssel Zsoldos lényegében Pauler koncepciójának cáfolatát adja; az 1262-i konfliktus okaként pedig – Szűcs eredményeire is hivatkozva, azokat továbbgondolva – István északkelet-

magyarországi terjeszkedését valószínűsíti, amely a herceg nézőpontjából alighanem csupán a dukátusa törzsterületén felül régi szokás és talán apja ígérete alapján is jogosan neki járó területek birtokbavétele volt, a király tetszésével azonban aligha találkozhatott (22–26.). Pauler és Szűcs úgy ítélte meg, hogy 1262-ben még nem került sor tényleges háborúra: Zsoldos bizonyítja, hogy igen – hiszen István ifjabb királynak a poroszlói egyezmény pontjait rögzítő oklevele *guerráról* beszél (19.) –: a fegyveres konfliktus azonban csak rövid ideig tarthatott, vélhetően 1262 novemberében, s már november 25. táján le is zárta a pozsonyi béke (19–21.). Ami a hadviselő felek közötti megállapodás konkrét részleteit illeti, ezek kötelező rekapitulálásán túlmenően a szerző azt is igazolja, hogy az újabb országmegosztás eredményeképpen nemcsak a Duna vonalától, ill. Sáros, Újvár, Gömör és Nógrád megyétől keletre fekvő területek kerültek István kezére, hanem a Délvidéken Valkó és Szerém megye is (27–28.). Új elemet jelent politikatörténet-írásunkban az a felvetés, hogy IV. Bélának nem feltétlenül állt szándékában betartani a pozsonyi békét: erre utalhat, hogy a megállapodás részleteit tartalmazó okmányt annak ellenére sem terjesztette jóvágyásra a Szentszék elé, hogy egyéb ügyekben ugyancsak 1263/1264 folyamán nem vonakodott pápai megerősítést kérni (32–34.).

Az újabb, 1264/1265-i fegyveres konfliktus közvetlen okaként Zsoldos Attila azt feltételezi, hogy Béla herceg pozsonyi menegzőjén az idős király ismeretlen tartalmú ultimátumot intézhetett Istvánhoz (40.), a háború kezdetét pedig 1264 decemberére teszi: ha ugyanis keleten már júniusban megkezdődtek volna a hadmozdulatok – amint azt Pauler feltételezte (i. m. II. 257.) – akkor egyfelől október 5-én aligha jelenik meg gyakorlatilag teljes számban a királyi család és az ország előkelői az ifjabb királyfi esküvőjén a nyugati határszél közelében fekvő Pozsonyban (amit Stájer Ottokár rímes krónikáján kívül az ettől független szöveg hagyományt képviselő Bécsi Domonkos Évkönyv is megerősít, amennyiben kiemelten utal bizonyos meg nem nevezett, nagyszámú *principes* részvételére a jeles eseményen – MGH. SS. IX. 728.; Alfons Lhotsky: *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs*. Wien, 1963. [Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergb. XIX.] 193–194., 288–292.); továbbá aligha adtak volna ki IV. Béla és István udvarának tagjai is jelentéktelen birtokügyekben okleveleket az ország legkülönbözőbb, a hadszíntértől távol eső pontjain még október–november hónapokban is (42–46.). A háború így módon 1264 decemberétől 1265 márciusáig tarthatott: Zsoldos válaszolja IV. Béla lehetséges haditervét, majd a hadseregek valószínű napi menetlejtésén alapján kiszámolja az egyes ütközetek lehetséges időpontját (73–74.). Az alapvetően eseménytörténeti monográfia ezen fejezete segédtudományi szempontból

különösen is érdekes lehet: a szerző ugyanis Feketealom ostromának bemutatása kapcsán megrajzolja azon előkelők prozografiai igényű portróját, akik az okleveles anyag szerint István ifjabb királlyal együtt a várban védekeztek Kemény fia Lőrinc csapatai ellen (57–64.). Ugyancsak az okleveles anyag pontos elemzésével tisztázza a történeti irodalom azon tévedését, amely a feketealmi várat felmentő sereg vezéréül mostanáig Miskolc nb. Panyitot tette meg Csák nb. Péter és Máté helyett (66.); ill. alappal vitatja, hogy az a *Temetyn* vár, amelyet állítólag az egyidejűleg az Abaúj megyei Füzért is védelmező Rosd nb. Mihály tartott volna meg IV. Béla hadaival szemben István kezén, azonosítható volna a Nyitra megyei Temetvénnyel (52–55. – vö. Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Bp., 1963–1998. IV. 475–476.).

Az 1266-i nyúlszigeti egyezség értékelése és a béke politikai utóélete: a válság 1267-i kiújulása, majd záróakordjai kapcsán a recenzeált könyv elsősorban a szerző közelmúltban megjelent tanulmányának (Az 1267. évi dekrétum és politikatörténeti háttéré. [IV. Béla és István ifjabb király viszályának utolsó fejezete]. In: Századok 141 [2007] 803–842.) megállapításait összegzi. Istvánnak az isaszegi győzelmet követő megtorpanását – hogy ti. ahelyett, hogy Héder nb. (Kőszegi) Henrik csapatainak megsemmisítését követően nem tört be apja országába, hanem megállt a Duna vonalánál, és tárgyalásokba bocsátkozott IV. Bélával – a békeokmány szövegét ezen a ponton a kellesténél talán kissé merevebben értelmező Pauler Gyulának az események háttérében Túrje nb. Fülöp esztergomi érsek békítő tevékenységét gyanító vélekedésével (i. m. II. 263.) szembehelyezkedve Zsoldos Attila azzal magyarázza, hogy amíg az idős uralkodó túszként rendelkezett István 1264. december közepén fogságba esett családjával, addig az ifjabb király nem kockáztathatott meg erőszakosabb fellépést (79.). Új megállapítás a korábbi szakirodalomhoz képest az is, hogy Zsoldos pontosabban is meghatározza a gyermek László, István elsőszülöttje lengyelországi fogságának időpontját és helyét IV. Béla alighanem Krakkóba küldhette unokáját, 1265 februárjában (79–82.). A kötetnek az 1260-as évek hazai belviszályára vonatkozó megállapításai közül azonban mégis az a legnagyobb horderejű, amely meggyőzően igazolja, hogy IV. Béla és István konfliktusa az 1266-i békekötést követően sem simult el maradéktalanul, sőt az idős uralkodó már a következő esztendőben, 1267-ben újabb katonai akciót tervezett fia ellen, katonai összecsapásra azonban nem került sor (101–102.). Az újabb eseménytörténeti korrekción túlmenően ez az észrevétel azért is nagy fontosságú, mert – ezúttal Szűcs Jenő tanulmányához képest (Az 1267. évi dekrétum és háttéré. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Má-

lyusz Elemér emlékkönyv. Szerk.: H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksay Ferenc. Bp., 1984. 341–394.) – új politikai kontextusba helyezi 13. századi jogtörténetünk egyik legjelentősebb forrását, a harmadik Aranybullaként is emlegetett 1267. évi dekrétumot. Zsoldos kimutatja: a törvényt megfogalmazó esztergomi gyűlésen – amelynek IV. Béla szándéka szerint valójában inkább a királyi szerviensekre épülő haderő mozgósítását kellett volna szolgálnia – csak Béla országrészéből érkeztek résztvevők, s az ifjabb király neve valószínűleg csupán azért szerepel a döntéseket írásba foglaló oklevél intitulációjában, mert a dekrétumot kikényszerítő szerviensek ekképp igyekeztek biztosítani magukat azokra az időkre is, amikor IV. Béla elhunytával István immár egész Magyarország királyaként fölöttük is főhatalmat fog gyakorolni (102–108.).

A belviszály utolsó, 1267-i epizódját követően IV. Béla és István viszonya javulni kezdett: ezt a recenzeált kötet harmonikus egyetértésben vezetett, közös 1268–1270-i külpolitikájuk elemzésével illusztrálja (112–114.). Lassanként az ország egésze fölötti tényleges főhatalom az ifjabb király kezébe csúszott át már azt megelőzően, hogy Béla 1270. január 18-án elhunyt volna – azt azonban Zsoldos már megkérdőjelezi, hogy Istvánnak a szlavóniai hercegséget is sikerült volna megszereznie apjától, mint azt az Anjou Károly és az ifjabb király közötti, gyermekeik házasságaival megpecsételt szövetséget rögzítő némely okmányok sugallják (115–118.). Ugyancsak Paulerrel vitázva Zsoldos pontosítja V. István koronázásának időpontját is: 1270. június 8–14. közé keltezi a ceremóniát (120.), majd IV. Béla elsőszülöttje mindössze

két esztendőnyire mért, rövid uralkodásának eseményeit vizsgálva szemlélteti, hogy az új királynak végső fokon nem sikerült úrrá lennie azon a politikai válságon, amelybe apjával folytatott, csaknem évtizednyi viszálykodása taszította az országot (122–138.). A kötetet a legfontosabb események időpontját összefoglaló kronológia, személynév- és földrajzinév-mutató, ill. két térkép zárja (utóbbiak az 1254–1270 közötti országmegosztásokat és az 1264/1265-i háború hadmozdulatait ábrázolják).

Jóllehet a kötet talán leginkább szembeötlő, leglátványosabb eredménye az eseménytörténeti rekonstrukció jelentős pontosítása, emellett azonban döntő módon megváltoztatja azt az egysíkú képet is, amely Pauler nyomán a sorozatos belháborúkért főképp István nyughatatlan természetét és kielégíthetetlen hataloméhségét hibáztatja: Zsoldos Attila meggyőző eredményei alapján sokkal valószínűbb, hogy a viszálykodás IV. Béla kétszínű politikájának következtében fajult két ízben is fegyveres konfliktusig. Ez az a koncepcionális újdonság, amely az amúgy is jelentős adatszerű többletet tartalmazó munkát a szó igazi értelmében vett monográfiává forrasztja egybe – egyszersmind új ecsetvonásokkal gazdagítja a második honalapítóként tisztelt király uralkodói portéját. Az 1260-as évek belviszályainak történetével kapcsolatban új alapmű született, amely Pauler Gyulának a témára vonatkozó eredményeit szinte minden lényeges ponton átértékeli és meghaladja: ennél többet és nagyobbat pedig aligha lehet mondani olyan könyvről, amely témáját az Árpád-kori politikatörténet tárgyköréből veszi.

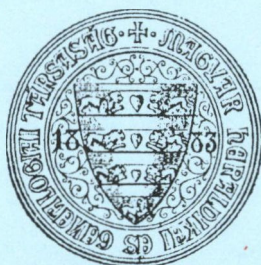
Körmendi Tamás

TURUL

A Magyar Történelmi Társulat,
a Magyar Országos Levéltár
és
a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság
Közlönye

SZERKESZTIK:

CSIZI ISTVÁN, DRASKÓCZY ISTVÁN, KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN,
NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA, PANDULA ATTILA

NYOLCVANADIK KÖTET
2008/3. füzet

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
SZERKESZTŐSÉG: MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

MMVIII

E számunk szerzői

Draskóczy István, Dr. egyetemi docens (ELTE BTK)
Fukári Valéria, filológus-művelődéstörténész (Pozsony)
Kolthay István, kutató, Keszthely
Mészáros Kálmán, történész (Hadtörténeti Intézet)
Szemán Attila, főmuzeológus (Központi Bányászati Múzeum, Sopron)
Vitek Gábor, levéltáros (Fejér megyei Levéltár)

E számunk a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült

nka
Nemzeti Kulturális Alap

TURUL

LXXX. évfolyam

2008/3. füzet

Szerkesztik: CSIZI ISTVÁN, DRASKÓCZY ISTVÁN, KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN,
NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA, PANDULA ATTILA

Szerkesztőségi titkár: LACZLAVIK GYÖRGY

Szerkesztőség címe: Magyar Országos Levéltár

1014 Budapest, Bécsikapu tér 4.

Az egyes közlésekért a szerzők felelnek. Címük a szerkesztőségben.

A beküldött kéziratokat nem őrizzük meg, és nem küldjük vissza.

Kiadja a Magyar Történelmi Társulat

Felelős szerkesztő: NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA

Nyomdai előkészítő munkák: Élőfej Bt.

Nyomás és kötés: Kurucz Gábor

ISSN 1216-7258

VITÉZ ÁKOSHÁZI SÁRKÁNY FERENC (1914–2003) FESTETT CÍMERE A FEJÉR MEGYEI LEVÉLTÁRBAN

A Fejér Megyei Levéltár őrizetébe utalt, valamint az intézményre hagyott iratok s emléktárgyak között megtalálható az Ákosházi Sárkány család színes, Áron Nagy Lajos¹ által megfestett címere is. Ehelyütt nem kívánunk lánzsát törni a felett, vajon a család fentebb említett tagja az 1510. október 6-án, Konstanzban, II. Miksa császár által birodalmi bárói rangban s címeradományban részesített Ákosházi Sárkány Ambrus² egy kései leszármazottja-e, kellő körültekintés mellett ez csupán feltételezhető.

A Borovszky Samu által szerkesztett, Komárom vármegye és Komárom városának történetét feldolgozó monográfiában, az alábbiakat rögzítette a család történetével és címerével kapcsolatban: „*Legrégibb nyomaira a XVI. század elején akadunk... A család 1587-ben nyert nemességűjítő címereslevelet I. Rudolf királytól, melyet 1682-ben Lipót király megerősített... Czímer: vágott pajzs. Felül aranyban, zöld színű kiterjesztett szárnyú tüzetokádó, ugrásra kész sárkány, alól vörösben, vörös rózsával megrakott, alólról felfelé nyúló ezüsték, az ék mindkét oldalán egy-egy ezüstrózsával. Sisakdísz: természetes színű daru, felemelt jobb lábában szörzetet, csőrében 3 búzakalászt tartva. Takarók: kék-arany, vörös-ezüst*”.³

A számos címerváltozat közül talán az idézett címerleírás áll a legközelebb a festőművész által megfestett, beszélő szerkezetű családi címerhez: álló háromszögű vágott aranyszínű címerpajzsban felül balra fordult, ugrani készülő, kiterjesztett szárnyú, vörös tüzet okádó, zöld színű sárkány. Alul vörös színű pajzsmező alulról felfelé nyúló, ezüstszerű íves gallérjában ötágú vörös stilizált heraldikai rózsza, a gallér mindkét oldalán egy-egy ugyanolyan ezüstrózsza. A címerpajzs sisakdíszén elhelyezkedő háromgombos aranykoronán jobbra fordult természetes színű daru jobb felemelt lábával követ, csőrében három aranyszínű búzakalászt tart. A címertakarók jobb oldalt arany-kék, balról ezüst-vörös színűek.

Ezzel szemben Nagy Iván a következőkben írta le a nemzetség címerét: „*A család címere a paizs udvarában koronából kiemelkedő meztelen ember körül kerítve*

egy koronás kigyó (vagy inkább sárkány) által, melyet két kiterjesztett kezével azon ember fog. A paizs fölötti sisak koronáján szintén olyan ember, sárkány által körítve látható.” Az Ákosházy Sárkány mellett említést tett egy másik, Komárom vármegyei Sárkány családról is, amely címerének leírása közelítőbb: „*Czímere először függőlegesen kétféle osztott paizs, a jobb oldali vörös udvarban három arany buza kalász látszik, kettő fölül, egy alább, a baloldali osztály vízirányosan ismét két udvarra oszlik, a felső kék udvarban arany sárkány ágaskodik, felkondorított farkkal, kinyújtott piros nyelvvél, az alsó ezüst udvarban zöld téren barna karó mellett szöllőtöke zöldel, róla három kékipiros szőlőfürt csüng alá. A paizs fölötti sisak koronáján szintén az előbbihez hasonló arany sárkány látható. Foszladek jobbról aranyvörös, balról ezüstkék.*”⁴

A nemzetség őseredetére vonatkozóan Kempelen Béla tudni véli, hogy a család az Ákos nemzetségből származik, s a családfe élén „*Bartolomeus »de Genere Ákuss de Ákuss-Háza«, s mellette 1426-os évszám szerepel*”. Címerüket ő az alábbiakban írta le: „*A pajzs kék mezejében arany koronából kiemelkedő koronás meztelen női alak hosszú arany hajjal; felemelt balkezében vörössárga almát tart, melybe egy, a női alakot körülövedző zöld sárkány beleharapni készül; zárt sisak; sisakdísz a pajzsban levő női alak kigyó nélkül; takarók: kék-arany.*”⁵

A család őstörténetét Csánki Dezső és Engel Pál is korábban helyezte, s annak eredőjét 1405 előtti időpontban állapították meg.⁶

Végezetül a „*Wappenbuch*” címerleírását közöljük: „*In B. aus g. Blätterkrone wachsend eine gekrönte nackte Jungfrau mit langen g. Haaren, in d. erhobenen Linken einen r.-g. Apfel emporhebend worein eine gr. Schlange zu beissen scheint, welche die Jungfrau Zu umgeben scheint. – Kleinod: Die Schildfigur, ohne Schlange. – Decken: bg.*”⁷ (A címerleírás megegyezik a Kempelen által meghatározottal.)

Az 1974-ben nyugállományba vonult Ákosházy Sárkány Ferenc 2002-ben a Fejér Megyei Levéltár levéltári

Vitéz Ákosházi Sárkány Ferenc (1914–2003) festett címere
a Fejér Megyei Levéltárban

kezelőjeként fejezte be életének tevételes munkálkodással töltött esztendeit. A törzsökös elődökét felmutató, hányattatott sorsú „Franci bácsi” Szaplóczai Szaplóczay Rozália Kornélia és Ákosházi Sárkány Ferenc, magyar királyi pénzügyi számellenőr gyermekeként Székesfehérváron látta meg a napvilágot.⁸ Középfokú tanulmányait az egykori koronázó városban, Áron Nagy Lajos

– a későbbi – festőművész diáktársaként végezte: a nyolc évfolyamos magyar királyi állami Ybl Miklós Reáliskolában, 1933-ban tett érettségi vizsgát. Az Államszámviteltani Állami Vizsgáló Bizottság előtt 1940-ben államszámviteltani szak(állam)vizsgát tett, ezt egészítette ki utóbb a „képesített könyvelői” (1962), majd „munka- és időelemzői” (1969) szakképzettség megszerzése.⁹

Hivatali pályafutásának kezdetét az 1937. évi fogadalm, majd két esztendővel később a tényleges szolgálat, s az 1940-ben letett hivatali eskü jelölte ki: 1939-től a kecskeméti magyar királyi számvevőség pénzügyigazgatási kirendeltségén pénzügyi számvevő díjnok, „II. osztályú” főtanácsos, 1940-től pénzügyi számgyakornok, 1941-től számtiszt, 1942-től számellenőr, majd 1947-től – székesfehérvári áthelyezését követően – pénzügyi számvizsgáló tiszt. Mindeközben, 1937 és 1938 között Székesfehérváron a 103. légvédelmi tüzérsztyály tartalékos hadnagyaként teljesített katonai szolgálatot. 1944. évi hadba vonulását követően, előbb megsebesült, s Németországban gyógykezelték¹⁰, majd felépülése után orosz fronton hadifogságba esett, ahonnan három évvel később tért haza.

1957-ig számos munkahelyen megfordult; előbb a Székesfehérvári Pénzügyigazgatóság számvizsgálója, majd a Fejér Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Pénzügyi Osztályán könyvelői munkakörben foglalkoztatták. 1950-ben a Sárbogárdi Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága Pénzügyi Osztályán könyvelő, s operatív költségvetési előadó. Nem sokkal később a Székesfehérvári Útfenntartó Nemzeti Vállalat bérszámfejtőjeként helyezkedett el, ahol, 1951-től irodavezető, tervnyilvántartó, 1952-ben anyag- és fuvarügynitéző. A következő esztendőben előbb a Központi Statisztikai Hivatal Adonyi Járási Felügyelőségének mezőgazdasági előadója, majd áthelyezték a Móri Járási Felügyelőséghez, „felügyelőségvezetői” munkakörbe. 1954-ben az Enyingi Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága Pénzügyi Osztályán, 1957. március 9-i letartóztatásáig a Székesfehérvári Városi Tanács Pénzügyi Osztályán adófelügyelő.

Az 1956. évi forradalom és szabadságharc során tanúsított magatartása miatt feljelentették, „*a népi demokratikus államrend elleni izgatás*” büntetével megvádolva őrizetbe vették, s nyolc hónapnyi börtönbüntetésre ítélték (ebből ténylegesen hat hónapot töltött le)¹¹, ám erkölcsi rehabilitációjára csupán a rendszerváltoztatást követően kerülhetett sor. 1974-ben a Magyar Államvasutak kötelekéből vonult nyugállományba; itt előbb segédmunkás, majd segédtszti és ellenőri beosztásban, időrendben teljesítménybeírói, időutalványozói, végül műszaki ügyintézői feladatokat látott el. Nyugalmazását követően, 1974 és 1979 között a Fejér Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Pénzügyi Osztálya főkönyvelőségén előadó, 2002 nyaráig a Fejér Megyei Levéltár levéltári kezelője.¹²

A rendszerváltoztatást követően, erkölcsi elégtételként, 1992-ben a Magyar Politikai Foglyok Szövetsége rendes tagjának, emellett, 1994-től az „1945–1956 Közötti Magyar Politikai Elítéltek Közössége” is tagjai sorába választotta. Életében számos kitüntetés, jelvény birtokosa; „1956 vértanúink emlékére a Magyar Demokrata Fórum 1989” Emlékérem, 1956-os Emlékérem, „A Hazáért 1944–1989” Magyar Politikai Foglyok Szövetsége Emlékérem, 1998-ban Vitézi Rend Emlékérem; „II. Világháborús Emlékérem”, 2002-ben – a második világháborús Magyar Emlékérem mintájára készült – Hadifogoly emlékérem (Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége Fejér Megyei Szervezete), továbbá mindvégig megőrizte a – feltehetően 1944-ben, Németországban kapott – „III. Birodalmi” sasos zubbonykitűzőt is.¹³

Vitek Gábor

JEGYZETEK

¹ Áron Nagy Lajos (1923–1981) kétszeres Munkácsy-díjas (1956, 1967) festő. 1933–1938 között a Képzőművészeti Főiskolán Benkhard Ágost növendéke. 1938-ban Balló Ede-ösztöndíjat nyert, amellyel bejárta Nyugat-Európa számos országát. 1939-től élt Székesfehérváron, ahol rajzpedagógusként működött. Rendszeres résztvevője országos tárlatoknak és az Észak-dunántúli Területi Szervezet kiállításainak. Budapesten, a Fényes Adolf Teremben (1955), Székesfehérvárott (1959 és 1983 között több ízben), Győrben (1969), Egerben (1973), Veszprémben (1966, 1976) és Budapesten, a Bolgár Kulturális Központban (1980) voltak jelentékeny egyéni kiállításai. Leggyakoribb témája a táj, legkedvesebb műfaja, technikája az akvarell. A hazai velencei tavi, dunántúli vidék mellett felvidéki és mediterrán tájak is megihlették. Festészetét leginkább a harmincas évek poszt-impresszionista hagyománya jellemezte, bár szerkezetes és dekoratív foltfestéssel is kísérletezett. Középkületben álló murális alkotásai: Csongor és Tünde pannója (Székesfehérvár, Vörösmarty Színház); Az ezeréves Fehérvár című nagyméretű festménye (Székesfehérvár, Velence Szálló). Képcinck egy része a székesfehérvári Szent István Király Múzeumban látható. Munkásságát több díjjal és kitüntetéssel jutalmazták: Alba Regia-díj (1958), Csók István-díj (1965).

² Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár 74.550.

³ Magyarország vármegyei és városai. Komárom vármegye és Komárom sz. kir. város. (Szerk.: *Borovszky Samu*) Bp., é. n. [1896]. 579.

⁴ *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. X. Pest, 1863. 59.

⁵ *Kempelen Béla*: Magyar nemcs családok. IX. Bp., 1915. 241.

⁶ *Csánki Dezső*: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. III. Bp., 1897. 180. *Engel Pál*: Magyar középkori adattár (Magyarország világi archontológiája 1301–1457, középkori magyar genealógia). Elektronikus dokumentum. Arcanum digitéka. Bp., 2001. Sárkány (ákosházi).

⁷ *Die Wappenbuch des Adels in Ungarn. I–V.* (Szerk.: *Csergheő Géza–Nagy Iván*) Nürnberg, 1885–1894. Sárkány I., v. Ákosháza. 561–562. (J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch.)

⁸ Fejér Megyei Levéltár (a továbbiakban: FML) Ákosházi Sárkány Ferenc (1914–2003) iratai.

⁹ FML Levéltári irattár. Személyi ügyek, megszünt közalkalmazotti jogviszonyok. Sárkány Ferenc.

¹⁰ Sárkány Ferenc közlése.

¹¹ FML Székesfehérvári megyei Főügyészség iratai. 1957 Bül 251.

¹² FML Fejér Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Személyzeti Osztályának iratai. Fejér vármegye törvényhatósági és községi tisztviselőinek, valamint az állami alkalmazottak személyzeti nyilvántartásának levéltári gyűjteménye. Sárkány Ferenc.

¹³ FML Ákosházi Sárkány Ferenc (1914–2003) iratai.

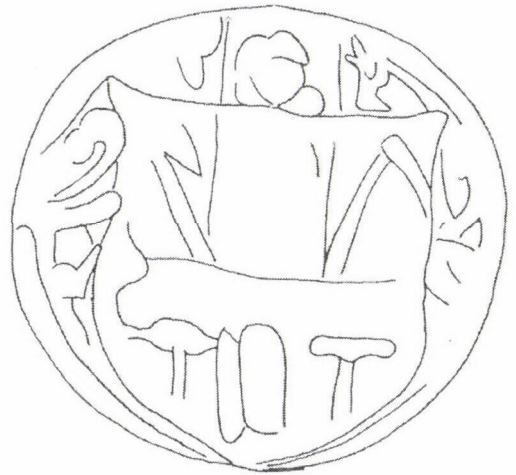
SELMECBÁNYA CÍMERÉNEK PAJZSTARTÓI

Selmecbánya bányaváros címerének telamonjai a magyar, de alighanem az egész európai városi heraldikában is meglehetősen egyediek. Kiváltképp érdekes és tanulságos azonban e pajzstartók változásait, fejlődését nyomon követni. Az ismert ábrázolások részletes áttekintésével kell kezdenünk a vizsgálódást.

1. kép: Az 1275-ből származó legrégibb selmecbányai pecsét

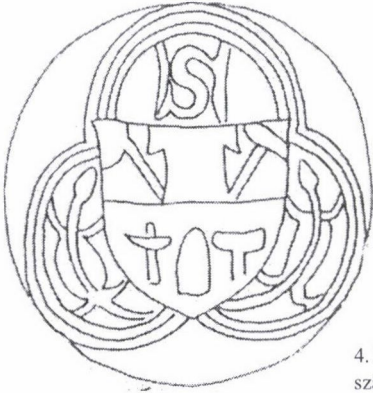
A legrégibb, 1275-ből fennmaradt selmecbányai pecséten még hiába keressük a pajzstartókat (1. kép). Nyáry Albert azonban megjegyezte, hogy „A paizs lekopott talapjában hihetőleg vagy a bányászat jelvénye: a csákány és a kalapács, vagy az említett város által czímerében maiglan viselt sárkány volt ábrázolva.” (kiemelés Sz. A.) A pecsét, ill. címer említett részlete valójában egyáltalán nem kérdéses, és ott sárkányról szó sem lehet. Itt egyértelműen egy nyél nélküli bányászékre ütő bányászkalapács figyelhető meg. Nyáry mondatáról azonban említést kellett tennünk, mivel azt bizonyítja,

2. kép: Az 1490-ből fennmaradt pecsét fényképe alapján készített rajz

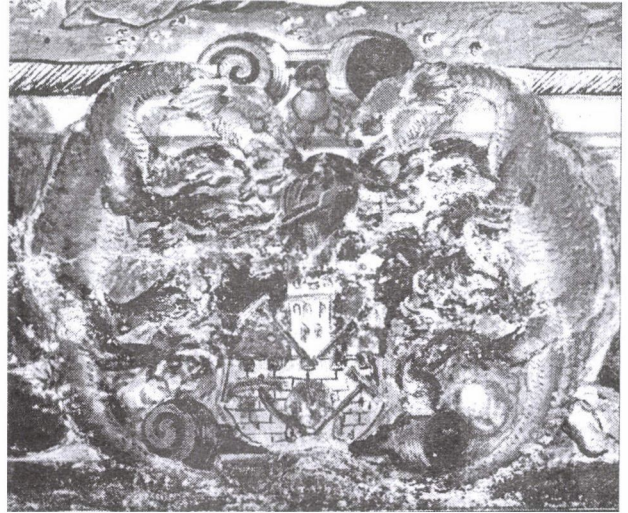
hogy a sárkány telamonok létezését már a legkorábbi időkben is lehetségesnek vélte.

A korban következő, bár jóval későbbi, 1490-es címeres pecsét ábrázolásán azonban már egyértelműen felismerhető két pajzstartó sárkány (2. kép). Bár kissé elmosódottak, különböző részleteik világosak. Ezért felismerhető, hogy a két sárkány a pajzs oldalai-
ba kapaszkodva tartja azt. Hosszú nyakú, hosszú farkú, négy lábú, kétfülű állatok. Orrukat a pajzs felső peremén nyugtatják, míg farkuk a pajzs alsó csücska alatt összeér. Ez a helyzet már közel áll a későbbi klasszikusan állandósulthoz. Az 1494-es nagypecséten azonban már egészen más felállásban mutatja a sárkányokat (3. kép, lásd a színes mellékletben). A gótikus tárcsapajzstól stilizált szíjon mintegy felakasztva ábrázolja a pecsét, és azt egy vonalkörbe foglalja. Ezt ugyancsak a gótikus stílusra jellemző három ív veszi körül, a találkozási pontokban kis növényke formájú díszítvényekkel. Az íves vonalak így félhold alakú karéjos tereket képeznek. Ezekben a terekben, számuknak megfelelően, nem is kettő, hanem három állat látható, a heraldikában bizony meglehetősen

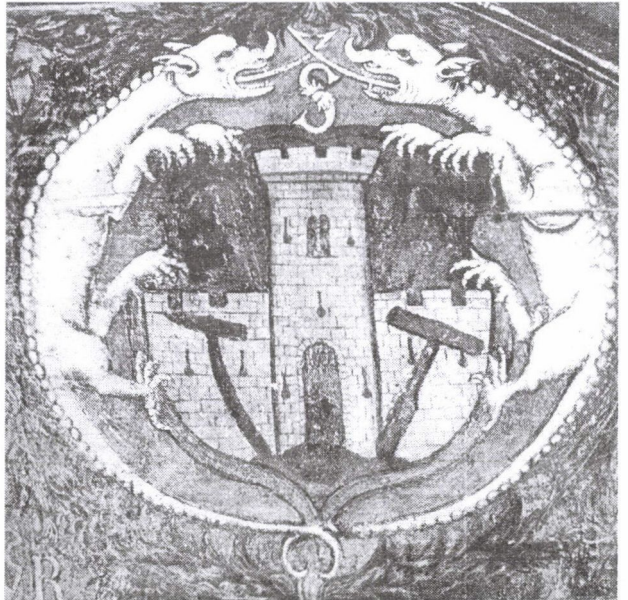

4. kép: Az 1520-as iratról származó pecsét

furcsa felülnézetben. Annyira egyedi, hogy részünkről nem is ismerünk sehol más, ehhez hasonló heraldikai megfogalmazást. Ez a nézet első pillantásra elég erősen emlékeztet a gyikokra, de a gerincen és farkakon végigvonuló taréj jelölését is megtalálhatjuk. A sárkányok négy lábúak, kétfarkúak, s a fejük háromszög alakú. Ez utóbbi feltehetően a két fülük ábrázolására utal, összehatásában mindazonáltal meglehetősen szokatlanok. Inkább sétálgatnak a lefektetett – bár felakasztott állapotban ábrázolt – pajzs mellett, és így sokkal inkább őrzik, semhogy tartanak azt. Ilyen módon pajzstartónak csak tágabb értelemben nevezhetők. Nyáry megkülönböztet címertartókat (ma inkább pajzstartóknak nevezzük) és címerőröket. A pajzstartók valójában is fogják a pajzsot, míg a címerőrök közvetlenül nem érnek hozzá. Ezekre a sárkányokra bizonyos értelemben igaz ez utóbbi megállapítás, mégsem gondolom, hogy funkcionálisan elkülöníthetők lennének a korábbi (és későbbi), a címerpajzsot közvetlenül megragadó sárkányoktól. Következő ábrázolásunk egy kisebb méretű, de szintén gótikus stílusban karéjosan vésett pecséten található, mely egy 1520-ból származó iraton maradt fenn (4. kép). Akár az 1494-ből ismert nagypecséthez tartozó kispecsét is lehetne, de a véset jelentős eltérései cáfolják ezt a lehetőséget. Annyi azonban bizonyos, hogy az utóbbi pecsét vésője ismerte és felhasználta az 1494-es nagypecsét motívumait. Ezen ugyan az 1490-es pecséhez hasonlóan ismét csak két sárkány látható, de azokat, az 1494-es nagypecséteket idézve, szintén felülnézetben mutatja be. Ellentétben a nagypecsét sárkányaival ezeknek csak egy farkuk van, s nincs tarajuk és fülük. A felső, harmadik karéjba a kispecségekre jellemző nagy S betű, Selmecebánya monogramja került. Az 1552-ből fennmaradt kispecsét címerének (5. kép, lásd a színes mellékletben) sárkányai is karéjokban láthatók, és itt is felülnézetben ábrázolták őket. Igaz, sokkal elnagyoltabban. Annyi azért felismerhető a baloldalin, hogy négy lábú sárkányról van szó. Az 1494-es nagypecsét különleges megfogalmazása tehát hagyományt teremtett a pecsétvésésben, de csakis abban. A felülnézeti

6. kép: A Selmecebányai jogkönyv belső díszlapján levő címer

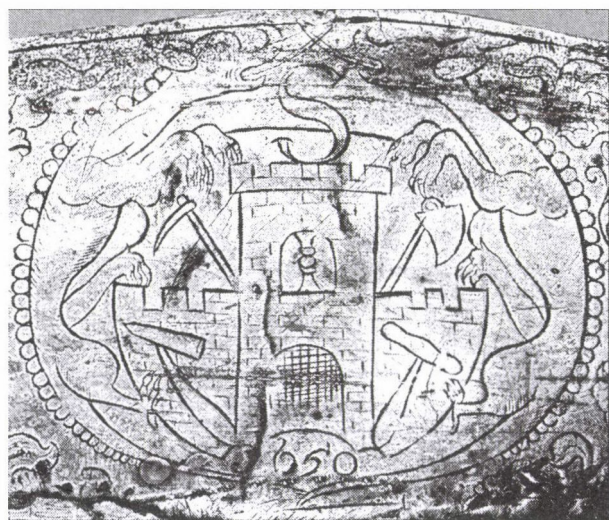
7. kép: A Szt. Katalin-templom eredeti bejárata fölötti falfestmény

ábrázolás csak a pecséteken, s közülük is csak ezen a három darabon figyelhető meg.

Bár a fennmaradt címerábrázolások között sok olyan is található, amelyről hiányoznak a pajzstartók, követni tudjuk a telamonokat is. Nagyon jellegzetes a Selmecebányai jogkönyv belső díszlapján levő címer két sárkány (6. kép). Ez az ábrázolás a 16. század 20–30-as éveiből származik. A címer ismeretlen festője sajátos látásmódját is alkalmazta ebben az esetben, bár a pajzstartók sárkány mivoltához nem férhet kétség. Nagy fülű, hosszú orrú, hosszú nyakú, s mi tagadás, kissé lompos jószágok. Lényeges a színük is, mely egyértelműen zöld, bár dekoratívabbá tették azzal, hogy a hasukat kissé sárgásabbá színezték. Az 1555-ös festett címeren a Szt. Katalin-

8. kép: A 17. század első felének városi pecsétje

9. kép: Az 1650-es társládai dísz bányászkalapácson levő címer

templom eredeti bejárata fölött már két karakterisztikus heraldikai sárkány látható a pajzstartó szerepében, nagyon gondos és szép megformálásban (7. kép). Ezt a sárkányformát több későbbi címerábrázoláson átvették, utánozták. Így a 17. század első felének városi pecsétjén (8. kép) és az 1650-es társládai dísz bányászszerszámok kalapácsán levő címeren (9. kép). Ezek leszármazottai a 17. század második felében készült, azonos kéztől származó két pecsét sárkányai. Az egyik az 1666-os évszámot viseli (10–11. kép). A későbbi, már többnyire gyíkok ábrázoló címerek időszakában még mindig előfordul e címer hatása.

Az első címer, amelyen Selmecebánya sárkányai már inkább gyíkoknak látszanak, a Selmecebányai Bányász Test-

vériség (Hewerbruderschaft) címere a Kopogtató, közismert szlovák eredetű néven a Klopacska épületén levő 1681-ből származó faragványon (12. kép). Ez szorosan véve nem selmecebányai városi címer ugyan, de a gyíkok nyilvánvalóan Selmecebányára utalnak. Az állatok hátán ott van ugyan a taraj, de formájuk, fülük hiánya, valamint fejmozdulatuk gyíkokra utal. Az 1703-as Miksa-féle bányarendtartás első oldalán levő Alsó-Magyarországot bemutató térkép felső szélén Újbánya (Königsberg) és Körmöcbánya (Cremnicium) címere között helyezkedik el Selmecebánya címere. Ezen egyértelműen gyíkoknak látszanak a pajzstartók, vagyis nincs fülük, tarójuk, fogaik sem látszanak, csak kinyújtott nyelvük (13. kép). A címerben jelentkezik a bányászszerszámok másféle elrendezése is. Az átmenet azonban nem volt nagyon gyors és zökkenőmentes. Szórványosan még később is előfordul a sárkányok ábrázolása, vagy legalábbis azok egyes elemeinek megőrzése. A pajzstartóknak, amelyek a 18. században immár gyíkoknak nevezhetők, pajzsba kerülése is fokozatosan alakult ki. A sárkányok gyíkokká változását és a pajzson belülré kerülésüket az 1788-as (Bélabányával) egyesített címer pecsétnyomója tette hivatalossá (14. kép). Itt a pecsét kerek kerete egyben a kerek pajzsot jeleníti meg. Ebben a címerben egyértelműen gyíkokat találunk, s azok mellső lábaikkal a várfal ormaikt fogják.

1834-ből két darab selmecebányai címerábrázolást lőtábláról. A nagyobbikon – habár nehezen követhető az áttört tábla miatt – még kicsit sárkányszerű gyíkok szerepelnek. A gyíkok karmai kicsit sárkányszerűek, vi-csorgó fogaik és állkapcsuk melletti bőrredő is látható. Mindazonáltal fülük, tarójuk nincs, testük vékony, nyúj-

10. kép: Az 1666-ból származó városi pecsét

11. kép: A 17. század második feléből származó városi pecsét

12. kép: A Selmecbányai Bányász Testvériség címere a Kopogtató épületén, 1681-ből

tott, farkuk is gyíkfarkok (15. kép). A kisebbik céltábla minden sárkányszerű vonást mellőző gyíkokat ábrázol (16. kép). (A 15. és 16. képeket lásd a színes mellékletben.)

1848-tól 1868-ig közigazgatásilag ismét szétválnak Selmec- és Bélabánya, s ennek heraldikai következményeképp címerük is újra különválnak. Ezt a címet ábrázolja Tagányi „régí” Selmecbánya-címere (17. kép). A gyíkok ismét telamonná válnak és kívül kerülnek a paj-

13. kép: A Miksa-féle bányaarendtartás 1703-as kiadásában levő Selmecbánya-címer

zson, viszont maradnak immár végérvényesen gyíkok. 1868 után ismét egyesítik a két bányavárost, s a címer hasonlóvá válik az 1788-ashoz, bár ekkor már Bélabánya eredetileg fekete kis pajzsának mezője is kékre változik. Ezt a címet találjuk Tagányi „új” megjelölése alatt (18. kép) – amely az 1868 és 1960 közötti időszakban volt használatban.

A telamonokról Richter Ede, Selmecbánya 19. századi tudós levéltárosa a következőket írta: „A város címerében előforduló gyíkok voltaképpen nem is gyíkokat, hanem sárkányokat (Lindwurm) akarnak ábrázolni, amelyek a bányászcsákánnyal és kalapáccsal jelzett gazdag bányászatot, a föld mélyén elrejtett nagy kincseket

14. kép: Az 1788-as egyesített címet mutató pecsét

és a körülbástyázott vár (Burg) körül lakó polgárokat (Burger) vannak hivatva jelképileg megvédeni.”

Fejes Béla még a következőket fűzi ehhez a véleményéhez:

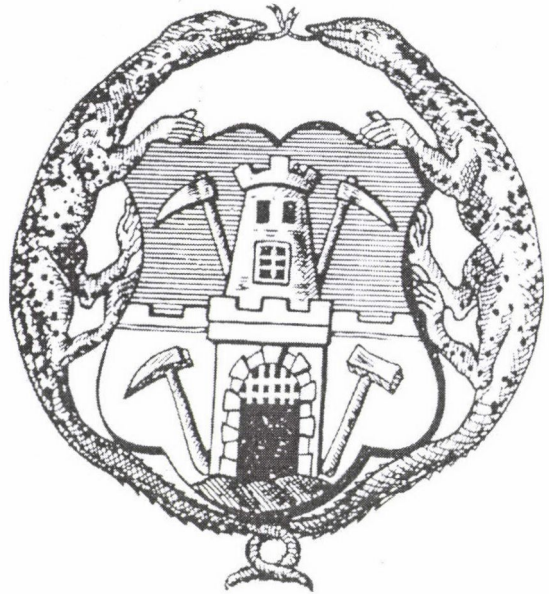
„Ennek a legendának az a mély értelme, hogy a bányavásra a bánya függvénye s a földalatti kincstartó bőkezűsége, vagy fukarsága szerint fejlődik, vagy hanyatlal. Különbözőn megegyezik avval a mindenütt visszatérő mondával, hogy a kincseket gyíkszerű sárkányok őrzik. Most Selmecebánya címerében védelmezik ezek a sárkányok az ősi várost.”

Fejes bizonyára jól ismerte Richter véleményét, a felfogása mégsem egyezik teljesen vele. Kicsit azonban más nézőpontból is megvilágítja a sárkányok jelképi értelmét, s ezért is idézem. Mégis Richter véleményét tartom elfogadhatóbbnak, s nem helyeslem, hogy a gyíkokat és sárkányokat kilétük pontosabb kifejtése helyett „nagyvonalúan” össze akarja mosni. A selmecebányai címer fejlődésének korábbi szakaszában egyértelműen sárkányok a pajzstartók.

A magyar heraldikai gyakorlatban elsősorban a nemesi címerekben találjuk meg a sárkány pajzstartót, és az gyakran Szt. Györgyhöz, illetve a magyar Sárkányrendhez kapcsolódó. Darvasi bizonyára a Sárkányrend jelvényére gondolt, mikor a címet körülfogó sárkányokat illetően azt írta: „Nem lehetetlen, hogy itt Zsigmond idejé körüli királyi adománnyal állunk szemben...” A magyar heraldikai gyakorlatban a címerpajzst körülvevő, sokszor saját nyakára tekeredő farkú sárkány fordul elő. Ennek a típusnak az eredete bizonyára valóban a Sárkányrendben kereshető, hiszen annak jelvénye egy sárkány, melynek a nyakára tekeredik farka. Mindazonáltal a Sárkányrendet magánszemélyeknek adományozták és nem közösségeknek.

A sárkány gyakoribb címerkép mint a gyík, de nagyon gyakorinak az sem mondható a magyar városi heraldikában. Különösen a selmecebányai pajzstartók sárkánytípusát és kettős megjelenését tekintve. Vizsgáljuk meg tehát a selmecebányai sárkányok besorolhatóságát. A Physiologus szerint a sárkány „égi kígyó”, azaz szárnya van. Léteznek azonban szárnyatlan sárkányok is. Egy német heraldikus 1778-ban úgy különbözteti meg a szárnyas és szárnyatlan sárkányt, hogy a szárnyast Drache, a szárnyatlant Lindwurm névvel illeti. Habár ma ezek az elnevezések sokszor már keverednek, eredetileg bizonyára a sárkányok két külön típusát jelölték a német nyelvben. A sárkányok lehetnek kétlábúak és négylábúak. A selmecebányai sárkányok mindig négylábúak és szárnyatlanok voltak.

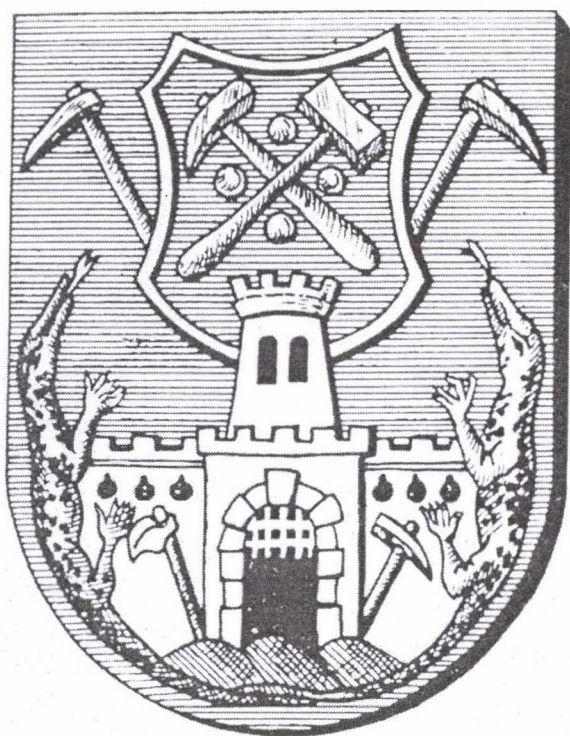
Mint azt említettük, Darvasy Mihály lehetségesnek tartotta, hogy a selmecebányai sárkányok Zsigmond kori adományként kerültek a címerbe, s így a Sárkányrend jelvényével (19. kép) hozhatók kapcsolatba. A rend jel-

17. kép: Tagányi „régí” Selmecebánya-címere

vénye, a nyakára tekeredő farkú sárkány valójában a legyőzött gonoszt jelképezi. Ez a sárkány – mint a Sárkányrend jelvénye – azon családok címerében jelenik meg, melyeknek valamely tagja a rendhez tartozott. A címerképeken a címer körött helyezték el, mintegy pajzstartóul. Előfordul azonban, hogy két sárkány veszi körül a címerpajzst, így az 1507-ből származó Drágffy- és az 1519-ből való Kanizsai-címereslevélben. Minthogy ez a változat jobban hasonlít a selmecebányai telamonokhoz, ezért ezeket vizsgáljuk. Eredetileg a rend jelvényével megegyező formátumú sárkányokat ábrázoltak, a kor előrehaladtával azonban változott megformálásuk. Így először elmaradt a kereszt a szárnyról. A Drágffy-címeren (20. kép) már kereszt nélküli, de még hasonló, levélszerű szárnyú, arany színű, lángot fújó sárkányokat találunk. Ezeknek a sárkányoknak a teste is hasonló még a rend jelvényén levőhöz. Erős, oroszlánszerű test. Igaz viszont, hogy a Sárkányrend jelvényén nem fúj lángot a sárkány. Ez a momentum alkalmasint későbbi fejlemény. A későbbiekben azonban már megnyúlik a test és a nyak, s a szárny is hasonlóbbá válik a sasszárnyakhoz, s jól kivehető annak kettőssége. Ilyenek a Kanizsai-címer sárkányai (21. kép). Színük is „természetesebbé” válik, vagyis zöld lesz. Ezek a sárkányok is lángot fújnak.

A selmecebányai sárkányok azonban alapvetően különböznek ezektől. 1. Mindig szárny nélkül ábrázolták őket. 2. A farkuk sosem tekeredik a nyakukra, illetve a páros sárkányábrázolásokat tekintve, soha nem tekeredik össze a két sárkány nyaka. 3. Horgos végű nyelvük ki van öltve, esetleg keresztveződnek is, de soha nem fújnak lángot. Mindez arra enged következtetni, hogy eszmei

18. kép: Tagányi „új” Selmecebánya-címere

hátterük is teljesen más. A selmecebányai sárkányokkal kapcsolatban nem merült fel sehol, hogy gonoszak lennének, a magyarázat az, hogy a bányákat és a várost őrzik és védik. Darvasy felvetése egyébként is furcsa, hiszen a Sárkány-rend tagságát magánszemélyek számára alapították, nem testületeknek. Nem tudunk róla, hogy bármely testület vagy város címerébe bekerültek volna, így Selmecebánya esetében sem.

A bányászattal kapcsolatos magyarországi monda-kincsünk alapvetően német eredetűnek nevezhető. Ez Selmecebányán, mely a középkortól fogva túlnyomóan német nemzetiségű volt, különösen érvényes. A mai bányászmondák elsősorban a törpe alakjában megjelenő bányászszellemhez kapcsolódnak. Már Ipolyi Arnold kijelentette, hogy a bányatörpe germán eredetű, és magyar változatát nem találta. A magyarországi mondák a német „bergmännlein” többé-kevésbé torzított formáját (bergmandli, bergmanli stb.) használják. Ő a legfontosabb szereplője a bányászmondáknak. Törpe nagyságú, bányász ruhás, csuklyás, farbőrös, nagy szakállú figurának képzelték el, bányászszerszámokkal és méccsessel. Német neve ennek megfelelő, egészen pontosan „bányász emberke” jelentésű. A bányatörpék, bányamanók – nálunk bányarémnek is hívják – a bányászszellemek legnépszerűbb megjelenési formáját jelentették Selmecebányán, de általánosságban Európa-szerte is. Mindezek alapján tehát azt várhatnánk, hogy a kincsörző sárkányok helyett két bányatörpe tartja a pajzsot. Létezik is ilyen változata a selmecebányai címernek, a Selmecebányai Bányászati és Erdészeti Akadémia 1870-es akadémiai centenáriumi emlékérmén (22. kép). Csakhogy ez az ábrázolás és bányatörpék a mára fennmaradt német eredetű mondák világát jellemzik. A régiebb eredetű germán mondák azonban egyértelművé teszik, hogy a kincsörző sárkány és kincsörző törpe képes az átváltozásra – azaz a törpéből sárkánnyá változhat –, ahogy ez a Niebelung mondakörben is megtörténik. Ebben Andvari törpe megátkozott kincsét kapja meg Hreidmar varázsló. Hreidmar egyik gyereke, Fafnir törpe megöli apját a kincsért. Ezután sárkánnyá változik, és ilyen alakban őrzi azt. Ezt a sárkányt – testvére, Regin felbujtására – a hős Siegfried öli aztán meg. A halálán lévő sárkány közli kilétét Siegfrieddel. Ez a történet nagyon fontos számunkra, mert kiderül belőle, hogy a kincsörző sárkányok és törpék közt nem csupán a kincsörzés motívuma közös, hanem a kincsörző törpe maga is átváltozhat sárkánnyá. Sőt az átváltozás képessége – úgy tűnik – egészen általános tulajdonsága volt a törpéknek. A kincsörző sárkányokkal viszont keveset foglalkozik a bányászat hitvilágának szakirodalma. Az előbbieken ismertetett Fafnir ugyanis eredetileg törpe volt, majd átváltozott sárkánnyá. Mindkét formájában kincsörzéssel foglalkozott. Ebből következik, hogy a szintén kincsörző bányatörpe is átváltozhat sárkánnyá, noha az évszázadokkal későbbi bányászmondákból már hiányzik ez az elem. Így pedig már sokkal jobban illeszkednek az eddig meglehetősen homályos kilétű pajzsstartó sárkányok a selmeci bányászat mondakincsébe. A bányatörpe ugyanis többnyire jóindulatú, a dolgos bányászt segítő szellemalak, s a selmecebányai sárkányokról sem őrződött meg negatív vonás.

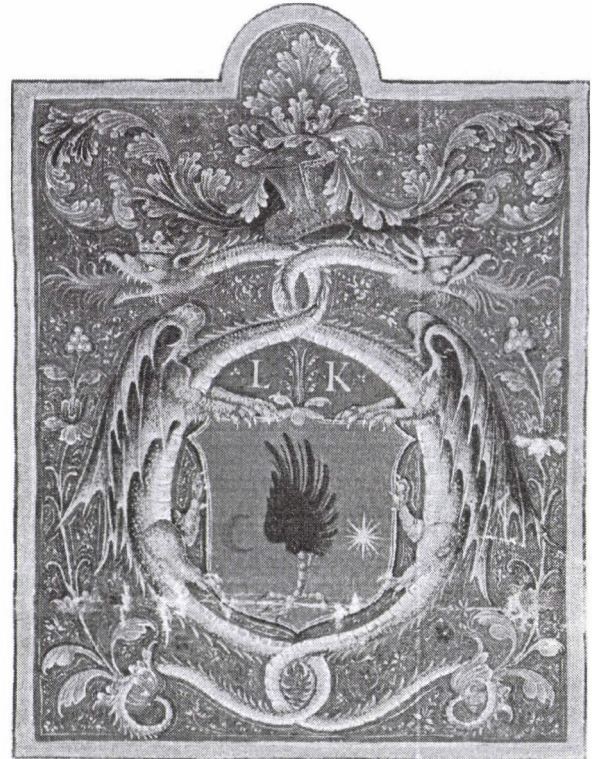
A sárkányok és törpék szerepe közt több kapcsolódási pont is van. „A törpék, a kígyók és sárkányok kincseit őriztek” írta egy bányászati szakírónk a 20. század elején. Ez az odavetett mondat meglepően jól, funkcionális oldalról ragadja meg az egymástól látszólag nagyon is különböző, valójában azonban hasonló szerepet betöltő mitológikus lényeket. A sárkányok földalatti üregekben élnek, s gyakran kincsekre, azaz nemesfémre vigyáznak. A törpék szintén föld alatti üregekben tanyáznak, s gyakran fémművességgel foglalkoznak, ötvös vagy fegyverkovács a mesterségük. Az ismert hősök kardját és a különböző ékszereket is ők állították elő. A bányatörpének, mint bányászszellemnek, pedig kötelessége volt a bánya érckincsét védeni. Egyszersmind a becsületes bányászt is védte, így a bányaváros védőjeként is értelmezhető volt. A föld alatti üregek könnyen azonosíthatók voltak a bányával, s a régmúlt kovácsai és ötvösei pedig, bizony sok esetben maguk állították elő az ércekből a fémeket is. A bányászat és a mitológiai

20. kép: A Drágffy-címer, 1507

ai törpe kapcsolódása tehát nyilvánvaló. A közelmúltig azonos mesterségnek tartott bányászat és kohászat, azaz „montanistikum” titokzatossága is megfelel a törpék karakterének. Ez a szerepkör pedig teljes mértékben megmagyarázhatja a selmecebányai pajzstartók funkcióját.

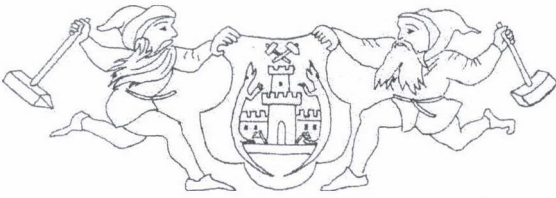
A 17–18. század fordulójától azonban átalakulnak ezek a telamonok egy egész más, bár formára valamilyest hasonló állattá, gyíkká. Ez az ábrázolásokon egészen egyértelmű. Lássuk azonban, miben is különbözik a heraldikai sárkány a gyíktól? A sárkányoknak fülük, hosszú ormányuk, erős fogsoruk van. Testük oroszlánszerű, s lábuk is hasonló karmokkal van ellátva. A gyíkok ellenben nagyon hasonlítanak a természetes gyíkokhoz. Fülük, ormányuk soha sincs, és testalkatuk is sokkal filigránabb. Sőt a gyíkoknak az a fizikai vonása, hogy lábukon a második ujj hosszabb a többinél, szintén megfigyelhető, pl. az 1788-as pecsét címerképén. Ennek a változásnak a megértéséhez szükséges Selmecebánya eredetmondájának ismerete, mert ezzel szokták a címer bizonyos elemeit is magyarázni. A falat állítólag a város mesésen gazdag ezüstbányáiból felhozott kövekből építették. Ez Faller szerint ezüstérceket jelentett, és ezért ezüstsínű a pajzsban szereplő városfal. Lehetséges azonban, hogy ez a monda valójában csak a nagyarányú bányászkodás hangsúlyozására szolgált a kitermelt meddőközet nagy mennyiségének emlegetésével.

21. kép: A Kanizsai-címer, 1519

„A hagyomány szerint a selmecebányai aranyerek felfedezése úgy történt, hogy egy Sebenitz nevű pásztor, – kiről később a helyet Schemnitz-nek keresztelték – nyáját legeltetve két gyíkot vett észre egy sziklaüregből kimaszni, melyek teste csodálatos fényben csillogott a vastagon rájuk rakódó aranytól. A pásztor azonnal felismerte, hogy a gyíkokon ragyogó aranypor a szikla nemes érceiből származik, ásní kezdett e helyen, s rövidesen gazdag aranyerekre bukkant, miről jelentést tett a magistrátusnak s a bányászat e helyen azonnal megindult.” Ezt a mondát először Bél Mátyás jegyezte fel, s egyszersmind leírta Selmecebánya címerét is. A mondát tehát csak a 18. század óta ismerjük, és először Bél Mátyás közli azt. Ezért az ő változatát is ismertetjük:

„Egy juhász, aki kóborló nyájával a városnak ezen a területén keresett legelőket, két sütkérező és játékos kedvű gyíkra bukkant, amidőn a pásztos völgyet járta. E kis állatkák a juhász lépteinek zajára szétszaladtak, ő pedig a helyüket figyelmesebben megvizsgálta és váratlanul ezüst-ágacsákat talált, amelyek az ott nőtt növények hajtásait utánozták. Elcsodálkozott a szokatlan leleten, amelyről azt gondolta, hogy a gyíkok hagyták ott, s a helyet átkutatva felfedezte a földalatti kincs jeleit. Megörülvén tehát ennek, visszatért a juhakolhoz és a juhokhoz, a dolgot pedig jelentette a bányászoknak, és szívesen elmondta nekik a hely fekvését is. A bányászok

22. kép: Bányatörpék által tartott Selmecebánya-címcr, 1870

megköszönték a juhász fáradozását, s mert elhitték neki, hogy ezüsttel tömött teléreket fedezhetnek fel a mélyben, aknát mélyítették azon a helyen és addig ástak mindenfelé, amíg végre rábukkantak az igen gazdag jövedelmű ezüsttelérekre. S mivel megtalálták ott az ezüstöt, a gyíkokat, mint ama hatalmas kincsek megmutatóit, pajzstartó állatok gyanánt felvették bányászkalapácsokat ábrázoló címerükbe, az új – vagy ama régi, Bányának nevezett – településnek pedig a Sebenic nevet adták. – Ezt a történetet mindenki ismeri és meséli, aki kedveli a dolgok csodálatos és mesés eredetében.”

A monda előbb ismertett változata – bár manapság jobban ismert – de romlott későbbi változat. Ez eleve csak tévedésen alapulhat, hiszen Selmecebányán kifejezetten aranyat soha nem bányásztak, terméсарany elő sem fordult. Csak a kiolvasztott ezüstben volt valamilyen beleötvöződött arany, aminek aránya 5–15 százalékig terjedt. Ezt tehát nyugodtan késői népies elemnek minősíthetjük. Bél ellenben az ezüstágacskával valójában a termésezüstre utal, hiszen annak megjelenése gyakran ilyen ágacska formájú szokott lenni.

A bányászat és a gyíkok kapcsolata páratlan germán alapú bányászmondáink világában. A német bányászmondák gyűjtője, Heilfurth sem közöl ilyent. Tágabb körű vizsgálódásunk során az Ural hegység bányászatanak régi mondái között akadunk rá végül is a gyíkra. Az orosz Bazsov mesekönyveiben ismertette ezeket, és mindig helyi eredetüket hangsúlyozta. Bazsov német ismertetője szintén kiemeli a helyi eredetet. Milyen eredetre gondolhatunk? Bár az Ural vidékét eredetileg finnugor és török népek lakták, a 20. század elejét tekintve már nagyrészt éppen a bányászatnak és iparosodásnak köszönhetően szláv, azaz orosz többségűvé vált. Az urali bányaterület orosz mesegyűjtője, Pavel Bazsov, aki maga is erről a területről származott, mindig a helyi eredetet hangsúlyozta a „Rézhegyek királynője”, „Polos a nagy féreg” és „A kövirág” című mesegyűjteményeiben. Bár bizonyára Bazsov írói vénája is megjelenik ezekben a mesékben, alapvetően népmesei hagyománynak tekinthetjük. Ezekben a történetekben gyíkok és kígyók fordulnak elő bányászlelként. A legmagasabb rangú, a „Rézhegyek királynője” azonban mindig gyík formájú, esetenként feje leányfej. Bazsov „helyi” hiedelmekről ír. Ezt egyik elemzője, a keletnémet Manfred Blechschmidt

is így látja. Mit jelent azonban vajon a helyi? A helyi, ebben a korban már egyértelműen szlávot jelent az urali bányászat tekintetében. A gyík tehát szláv és nem germán fejlemény, ezért nem található meg sehol máshol az alapvetően német bányászmondák közt. Ahogy a szláv eredet a Bél által közölt monda esetében is feltételezhető. Bizonyára egy helyi szlovák mondát dolgozott fel annak idején. Tudvalevő, hogy Bél rokonszenve tagadhatatlanul a szlovákok felé fordult a helyi német lakossággal szemben.

„(Bél vélekedése az előző részletben leírtakról) Ha van valami igazság ebben az elbeszélésben, akkor azt kell hinnünk, hogy ez a juhász szláv volt, s mint ennek a népnek az esetében lenni szokott, együgyű és őszinte ember, aki nem törődve saját érdekeivel, felfedte a szászok, e harácsoló népség előtt a jelet, amelyet a gyíkok mutattak neki, s érte semmiféle jutalmat nem kapván – hacsak nem ezzel az anekdotával jutalmazták meg a szerencsétlent –, mintegy „neki semmi”, vagyis „sebe nic” haszna sem származott ebből a véletlen és szerencsés esetből: nem kételkednek abban a polgárok, sőt a környékbeli lakosok sem, hogy innen ragadt rá arra a helyre a Sebenic név, oly módon, hogy az ott létrejött várost is ezzel a névvel jelölték.”

Úgy véljük Bél Mátyás nagy hatású munkájának közvetlenül is lehetett hatása arra, hogy az 1788-ban elkészített typariumon már egyértelműen a gyíkok jelentek meg. Nyilvánvaló azonban, hogy fontosabbak ennél is a tényleges demográfiai változások, melyek a 18. században ténylegesen végbementek Selmecebánya környékén. A török kiűzése után a Felvidék lakosságának egy része – elsősorban a magyar nemzetiségiek közül – át-, illetve visszatelepült az Alföldre. A Selmecebányán és környéken lakó német lakosság száma – részben újabb betelepülő hullámok révén – nőtt, számaránya azonban mégis folyamatosan csökkent. Eközben a környékbeli szláv lakosság gyorsabban szaporodott, és a bányászat 18. századi virágzásának munkaerőhiánya révén egyre nagyobb számban dolgoztak a bányászati-kohászati üzemekben. Maga Bél ezzel kapcsolatban a következőket jegyzi meg: a 17. században Tollius Jakab 2145 bányamunkást vett számba, a 18. század 30-as éveiben pedig Bél 6000 bányamunkásról tud. „Ezek többnyire valamennyien itteni lakosok, a németek többen, a szlávok kevesebben vannak közöttük.” Hozzá tehetjük még, hogy a szláv lakosság számaránya a 18. század második felében tovább nőtt. Ezzel a folyamattal párhuzamosan megjelent Bél Mátyás már említett nagyhatású munkája, melyet az értelmiség nagy számban olvasott és ismert. Valószínű, hogy a hivatalos körökre és Selmecebánya bányaváros vezetőire ez utóbbi hatott inkább, és közvetlenül ez eredményezte azt, hogy a városi typariumon a régi – ekkorra már erősen elhalványodó – germán mondabeli

elemekre alapozódó sárkány pajzstartók is kicserélődtek a szláv mondabeli gyíkokra. Az 1788-as, Bélabányával közös címert mutató pecsétnyomó volt az, mely a fel-fogásbeli változást hivatalossá is tette. Ez a változás a későbbiekben állandósult, és a továbbiakban hivatalosan

már mindvégig a gyíkok szerepeltek Selmezbánya címe-rében. A sárkányok azonban még sokáig kísértettek, és egyes címerábrázolásokban még a 19. század első felé-ben is megjelentek.

Szemán Attila

JEGYZETEK

¹ MOL DI 923. Ø45 mm Darvasy Mihály: Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése. Bp., 1942. 8. kép alapján.

² Nyáry Albert, br.: A heraldika vezérfonala. Bp., 1886. 79. átm.:

³ Szemán Attila: A legrégibb selmezbányai pecsét bányász-sz-csorszám-ábrázolásairól 595–597. A miskolci Herman Ottó Múzeum 33–34 (1995–1996) 585–598.

⁴ Az 1490-ből fennmaradt pecsét fényképe (MOL V 9 - XV. 15. t.) alapján készítettem ezt a rajzot.

⁵ Az 1494-es gótikus nagypecsét Varjú Elemér gyűjteményében levő gipsz másolata (MOL V.2 – 235. sz.) Selmezbánya 1510 Ø48 mm. körirat szalagokon SIGILLVM CIVITATIS SCHEBNICI/EN/SIS MAIVS 1494. A felvételt Cikkelyné Nagy Erika készítette.

⁶ Nyáry, 1886. 93.

⁷ Varjú Elemér gyűjteményében levő gipsz másolata (MOL V 2 – 236. sz.) Selmezbánya 1510 Ø25 mm.

⁸ MOL E 213 – 3. d. Városi iratok Bars vm. 1552. A fénykép Cikkelyné Nagy Erika felvétele.

⁹ MNM 61.53.C. Dabasi András felvétele.

¹⁰ Vízkelety 204.

¹¹ MNM 1. 1879. 1.

¹² MNM 61. 49.1.C.

¹³ MNM 55. 292. C és 55. 293. C.

¹⁴ Neue Bergordnung... Wien, 1703. 1.

¹⁵ MNM 59. 595. Ø50 mm.

¹⁶ Szlovák Bányászati Múzeum (Slovenské Bánské Múzeum) ltsz.: UH – 2324.

¹⁷ Szlovák Bányászati Múzeum (Slovenské Bánské Múzeum) ltsz.: UH – 186.

¹⁸ Tagányi Károly: Magyarország címertára. Bp., 1880.

¹⁹ Szemán Attila: Selmezbánya címerének fejlődése. Levéltári Szemle 47(1997) 4. sz. 22.

²⁰ Hont vármegye. Magyarország városai és vármegyéi. Sorozat szerk. Borovszky Samu. Bp., é. n. 86.

²¹ Fejes Béla: Selmezbánya története 8. in: Selmezbányaiak emlékkönyve. Bp., 1936. 8–47.

²² Darvasy Mihály: Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése. Bp., 1942. 17. 74. jegyz. 8. kép.

²³ Reinhard, Johann Paul: Wappenkunst 1778. idézi Schröder, Michael: Kleine Wappenkunst, Frankfurt am Main, 1990. 105.

²⁴ Darvasy Mihály: Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése. Bp., 1942. 17. 74. jegyz.

²⁵ Lovagkor és reneszánsz. Magyar Kódex 2 Magyarország művelődéstörténete 1301–1526. Főszerk.: Szentpéteri József. Bp., 1999. 39.

²⁶ Nyulásziné Straub Éva: Ötszáz év címerei. Szekszárd, 1999. XXXIV. tábla 60.

²⁷ Nyulásziné Straub Éva, 1999. XLVI. tábla 72.

²⁸ Heilfurth, Gerhard: Bergbau und Bergmann in der deutsch-pachigen Sagenüberlieferung Mitteleuropas. Band I. Quelle Marburg, 1967.

²⁹ Az érem alkotója C. Radnitzky.

³⁰ Germán, kelta regék és mondák. Szerk.: Trencsényi-Waldapfel Imre, feldolgozta és az előszót írta: Dömötör Tekla. Bp., 1965. 71–75.

³¹ Gömör és Borsod vármegyék bányászati és kohászati monográfiája. Bp., 1907. Szerk.: Eisele Gusztáv. 87.

³² Faller Jenő: Bányászati vonatkozású magyar városi címerek. Bányászati és Kohászati Lapok 75(1942) 486.

³³ Mathiac Belii (Bél Mátyás): Notitia Hungariae Novae tomus tertius. Vienna 1737. Hont vármegye, Selmezbánya 567. (557–676.)

³⁴ Magyarul: Bél Mátyás: Bányavárosok a legkegyelmesebb királyok alatt. Selmezbánya. Ford. Tóth Péter. Központi Bányászati Múzeum 4. Sopron, 2006. 23–25.

³⁵ Heilfurth, Gerhard, 1967.

³⁶ Bazsov, Pável Petrovics (1879–1950). orosz író, mesegyűjtő. Urali bányászsaládból származott, Jekatycrinburgban született. Uralszkije bili (Urali történetek), 1924 és (Malachit dobozocska), 1936 c. művei Koltai S. fordításában Kővirág és más mesék, Bp., 1949. Ebben benne van a Rézhegyek királynője is. Bashow: Die Herrin des Kupferberges. Berlin, 1961. Die Silberne Rose Manfred Blechschmidt Rudolstadt. Újabb magyarul Ács Balla László: Bányamanók. Miskolc, 1993 c. kötetében jelentek meg Bazsov-mesék fordításai.

³⁷ Bél Mátyás, 2006. 151–152.

HÍREK

Körmendi Tamást, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság választmányi tagját a Nemzetközi Heraldikai Akadémia (Académie Internationale d'Héraldique – Genf) 2006. augusztus 22-én tartott, St. Andrews-i közgyűlésén Michel Popoff főtitkár, a Sorbonne nyugalmazott tanára és Georg Scheibelreiter rendes tag, a Bécsi Egyetem professzora ajánlására levelező tagjává választotta. Székfoglaló előadását Mythes, totems et leurs représentation dans l'héraldique des familles nobles en Hongrie au Moyen Age (Mítoszok, totemek és megjelenítésük a nemesi családok heraldikájában Magyarországon a középkorban) címmel tartotta.

Dr. Pandula Attila (különböző helyszíneken) a következő előadásokat tartotta.

1. A magyar genealógiáról, annak forrásairól. Kanizsa (Kaniža), Vajdaság, Szerbia. 2008. január 19.
2. Részletek a Máltai Lovagrend történetéből, különös tekintettel a magyar vonatkozásokra (1945-ig). Budavári Nagyboldogasszony Főplébánia. 2008. január 26.
3. Kitüntetett cigányok, kitüntetések cigányoknak. „Új hang” (romológiai tudományos konferencia). 2008. február 8.
4. Magyar Vitézségi Érmek 1939–1945. A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület (történelemtudományi) előadássorozata keretében. 2008. február 21.
5. A magyar királyi Szent István Rend története. A Szent István Tudományos Akadémia rendes tagszékfoglaló előadás. 2008. február 22.
6. A tarsoly. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum. 2008. március 6.

7. A magyar államcímertörténete. Kitekintés a társországi címerekre.

TIT, Kossuth Klub. 2008. március 12.

A MAGYAR HERALDIKAI ÉS GENEALÓGIAI TÁRSASÁG ÜLÉSEI A 2008. ÉV ELSŐ FELÉBEN
(A rendezvények az ELTE Egyetemi Könyvtár „Tanácskozó termében” kerültek megrendezésre)

1. 2008. január 31.

DR. HARMATH ARISZTID SÁNDOR

„A genealógiai élet alakulása Magyarországon 1920-tól napjainkig.”

elnökölt: Dr. PANDULA ATTILA

2. 2008. február 28.

DR. SPILLENBERG-DIÓSZEGI GYÖRGY

„A görög eredetű nemes Charis/Szeviczky család főbb tagjainak tevékenysége a 17–19. században.”

elnökölt: Dr. HARMATH ARISZTID SÁNDOR

3. 2008. március 27.

SZÁLKAI TAMÁS (Debrecen)

„A Hajdú – Bihar Megyei Levéltár címeres levelei.”

elnökölt: NYULÁSZINÉ Dr. STRAUB ÉVA

4. 2008. április 24.

HALÁSZ ÉVA

„Magyar vonatkozású pecsétek zágrábi levéltárakban.”

elnökölt: DR. BERTÉNYI IVÁN

5. 2008. május 29.

DR. ÚJVÁRI ZSUZSANNA

„Kassai családok a 16–17. századokban.”

elnökölt: DR. KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN

6. 2008. június 26.

BAGDI MÁRTON

„Személyek csoportosításának kritériumai. Az élet egyenese. Az egyesített anyakönyvek elkészítésének kritériumai és menete.”

elnökölt: DR. KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN

* * *

A MAGYAR HERALDIKAI ÉS GENEALÓGIAI TÁRSASÁG ÜLÉSEI A 2008. ÉV MÁSODIK FELÉBEN

(A rendezvények az ELTE Egyetemi Könyvtár „Tanácskozó termében” kerültek megrendezésre csütörtöki napokon 17 órakor)

1. 2008. szeptember 25.

SZLUHA MÁRTON

„Vas vármegye nemessége.”

elnökölt: DR. HARMATH ARISZTID SÁNDOR

2. 2008. október 30.

DR. VÁRLAKI PÉTER

„A magyar koronázási palást és a velencei Pala d’Oro összefüggései.”

elnökölt: DR. HARMATH ARISZTID SÁNDOR

3. 2008. november 27.

DR. HARMATH ARISZTID SÁNDOR

„Alba ecclesia – az első magyar Mária templom rejtélyes története.”

elnökölt: DR. BERTÉNYI IVÁN

* * *

A Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság Dr. Fejérpataky László Iváncsa község temetőjében nyugvó hamvait őrző sírhelyét a Nemzeti Sírkert részének nyilvánította. A jeles tudós születésének 150., halálának 85. évfordulója alkalmából Iváncsa község Képviselőtestülete a sírhelyet teljesen felújította, és döntött a síremlék felavatásáról. Spányi Antal székesfehérvári megyés püspök szentelte fel a megújult sírhelyet és síremléket 2008. augusztus 29-én. A helyszín a jövőben emlékhely.

* * *

A Gróf Esterházy Károly Kastély- és Tájmuzeum „Borlovagok. Borrendi ruhák a Közép-dunántúli Régióban” címen rendezett kiállítást Balatonfüreden, a Kisfaludy Galériában 2008. szeptember 20.–október 30. között. A

kiállítást, amelyet Tóth G. Péter rendezett, Dr. Fejdi Zoltán, a Néprajzi Múzeum főigazgatója nyitotta meg.

* * *

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete adott keretet két szakmai kiállításnak. 2008. október 16-án Dr. Pandula Attila főtitkár és Szálkai Tamás PhD. hallgató, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság tagja közösen nyitották meg (a Báthory konferencia keretében). A kiállítások címe: „Gabriel princeps. Kiállítás Báthory Gábor fejedelemsége kezdetének 400. évfordulója alkalmából”, illetve „125 éves a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság 1883–2008.”

* * *

A Magyar Tudományos Akadémia Kistermében emlékülést tartottak 2008. december 12-én a Sárkányos Lovagrend megalapításának 600. évfordulóján. Bevezetőt és zárszót Klebelsberg Éva mondott, előadást Szacsy Mihály tartott. Dr. Vállaljai Csocsán Jenő és Dr. Pandula Attila korreferátumokat tartottak.

Az emlékülést a Klebelsberg Kuno Alapítvány, a „Műegyetem” Természet- és Sporttudományi (Közhasznú) Egyesület és a Sárkányos Lovagrend szervezte.

* * *

Dr. Pandula Attila az Österreichische Gesellschaft für Ordenskunde 9. Nemzetközi falerisztikai tudományos konferenciáján (2008. május 3-án) Deutschlandsbergben (Stájerország) a Burgmuseum Archeo Norico-ban tartott előadást. (Verleihungen der am 18. August 1898. Gestifteten Ehrenmedaille für vierzig Jahre treue Dienste in Ungarn von 1918. bis 1945.)

* * *

Dr. Pandula Attila a BDOS. Deutsche Gesellschaft für Ordenskunde. e. V. 13. Nemzetközi falerisztikai tudományos konferenciáján (2008. május 31-én) Bayreuthban, a Bayreuthi Egyetemen tartott előadást. (Verleihungen des Eisernen Kreuzes I. und II. Klasse 1939–1945. An Staatsbürger Ungarns.)

* * *

Dr. Pandula Attila a Szent György Lovagrend Nyári Egyetemén (2008. június 30-án) Esztergomban tartott előadást. (Az aranysarkantyús vitézek.)

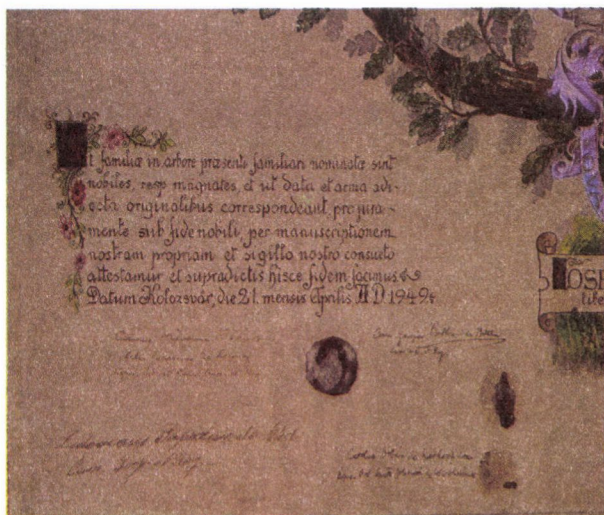
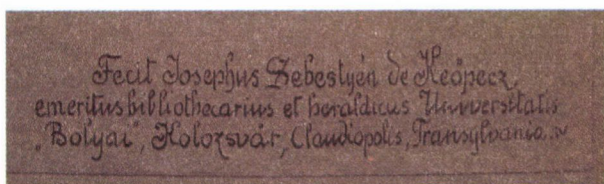
EGY SZÉP ÖSFA KEÖPECZI SEBESTYÉN JÓZSEFTŐL

A bemutatott akvarell festményt egy 57×38 cm-es rajzlapra festette 1949. április 21-én Keöpeczi Sebestyén József heraldikus, a kolozsvári Bolyai Egyetem könyvtárosa.¹ A művészi gonddal kivitelezett munka nemcsak családtörténeti és címertani, hanem művészeti értékkel is bír.

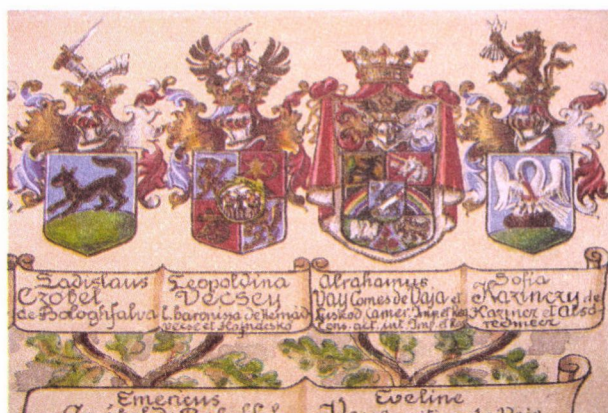
A mester ezt az ősfát egy erdélyi földbirtokos, kövesdi báró Huszár József számára készítette. Huszár József

1913. március 9-én született Bécsújhelyen, Ausztriában,² és 1958. szeptember 1-jén végezték ki a szekuritáté temesvári börtönében.³ A korábban a Maros-Torda megyei Abafáján birtokos báró Huszár Józsefet, mint a Szoboszlai-féle államellenes összeesküvés fő szervezőjét ítélte golyó általi halálra a kolozsvári katonai törvényszék.⁴

Kolthay István

Az ősfá részletei

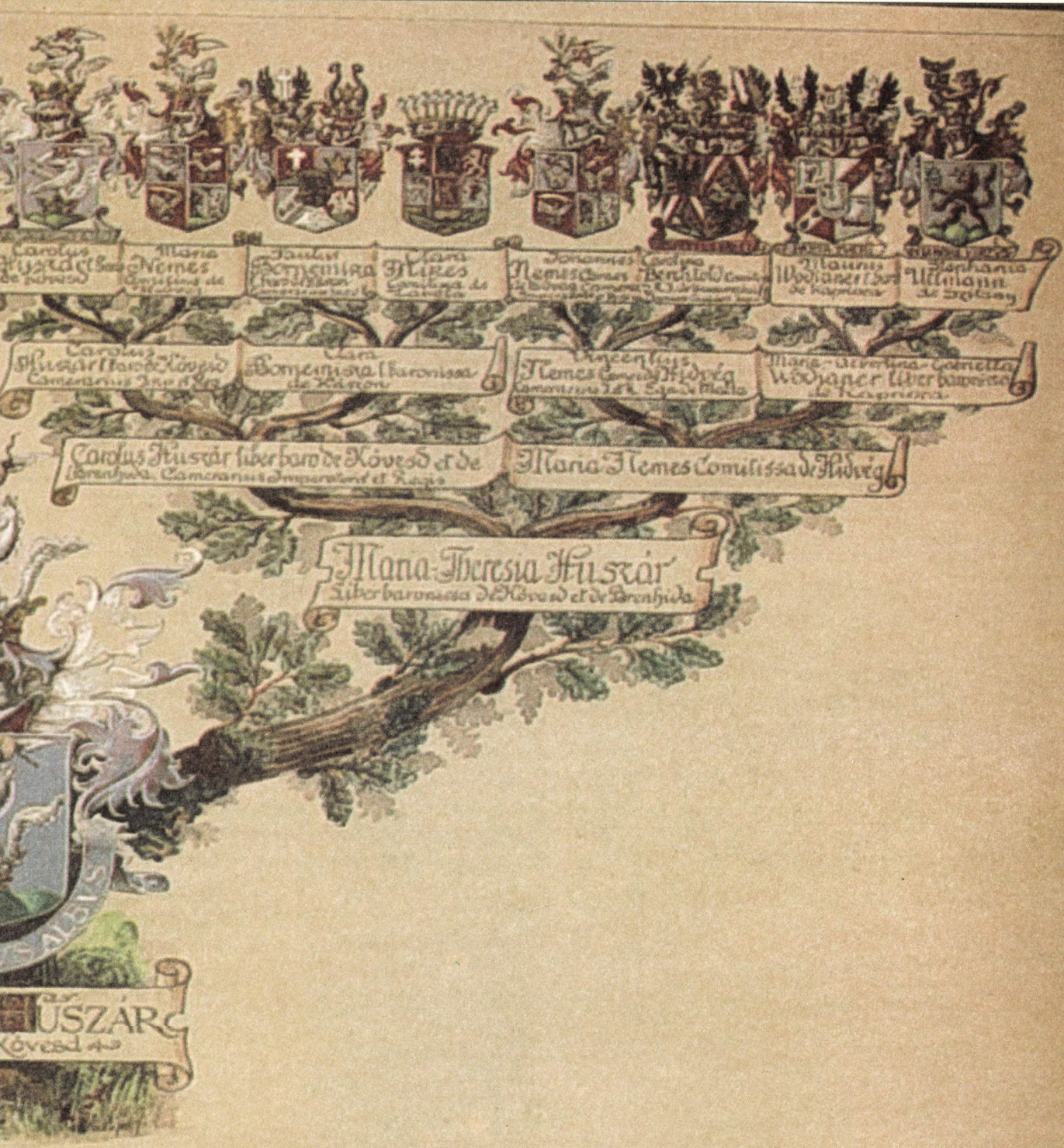
¹ A festmény Kolthay István tulajdonában van.

² Gudenus János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. I–IV. Bp., 1990–1999. I. 389.

³ 1956 erdélyi mártírjai I. A Szoboszlai-csoport. Marosvásárhely, 2007. 622.

⁴ Uo.

Facit Josephus Sebastianus de Kappeler
 eruditus bibliothecarius et scriptoribus Universitatis
 "Belgici" "Koloquendi" "Clamipolis" "Transylvanicus"

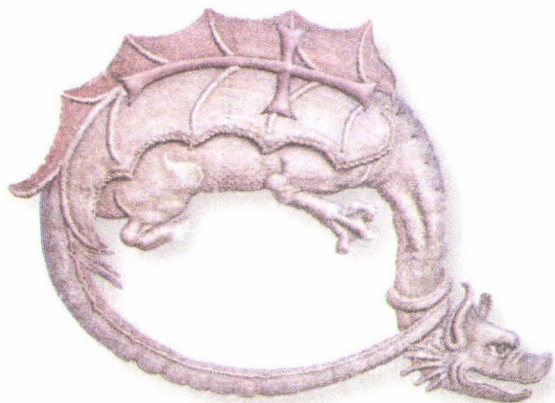
Színes képek a *Selmecbánya címerének pajzsrtartói* című cikkhez

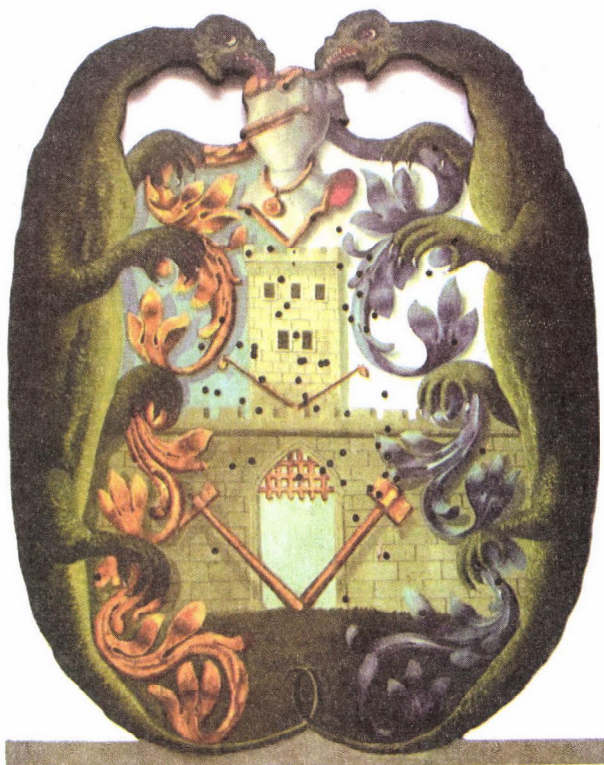
3. kép: Az 1494-es gótikus nagypecsét fényképe

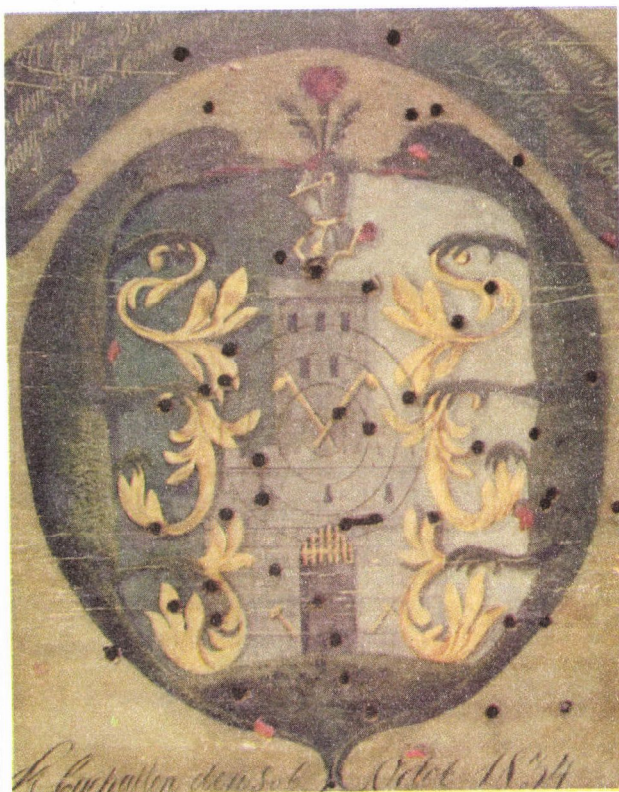
5. kép: Az 1552-es iratról származó pecsét

19. kép: A Sárkány-rend jelvénye

15. kép: Selmecbányai lőtábla (nagyobb) 1834

16. kép: Selmecbányai lőtábla (kisebb) 1834

HELYESBÍTÉSEK ÉS KIEGÉSZÍTÉSEK VAJAY SZABOLCS „A CSÖMÖRI ZAY CSALÁDRÓL” CÍMŰ KÖZLEMÉNYEIHEZ

A Turul 1998/3–4., 2005/1–2. és 2005/3–4. számaiban Vajay Szabolcs három nagyobb közleményt jelentetett meg a csömöri Zay családról.¹ Az elsőben eredetük kérdéseivel foglalkozik, folyamatos genealógiájuk kevéssé ismert előidejét vizsgálja az elmúlt évtizedek kutatási eredményeinek tükrében, a második és harmadik közleményben pedig három évszázad (1560–1830) bárói nemzedékeinek a szakirodalmon alapuló széles körű leszármazási-életrajzi áttekintését adja, a családtörténet tágabb társadalmi-politikai összefüggéseit és kapcsolatrendszerét is korszakonként fel-felvillantva.

Az alábbiakban a szerző második és harmadik közleményének leszármazási és szűkebb családtörténeti vonatkozásaiban kívánunk olyan kiegészítő, esetenként helyesbítő adalékokkal szolgálni, amelyekre egyfelől a Zayak levéltárában folytatott család- és kultúrtörténeti kutatásaink (F. V.), másfelől kuruc kori hadtörténeti vizsgálódásaink (M. K.) során tettünk szert.

*

A Szlovák Nemzeti Levéltárban őrzött Zay-levéltár általam felkutatott anyagai a 16. századi (már észak-magyarországi és bárói) nemzedékről, valamint néhány 17–18. századi, főként főágú leszármazottról nyújtanak új tudnivalókat. Ismertetésüket időrendben s az áttekinthetőség okából az említett közlemények szerzőjének vonatkozó adataival együtt veszem sorra. Egy-két kivételtől eltekintve tulajdonképpen a szakirodalomra visszavezethető hiányosságokról, tévedésekről és pontatlanságokról lesz szó.

A család 16. századi újjáalapítójának a mohácsi csatában részt vett, majd Valkó megyei lakóhelyét – minden vagyonából kifosztottan – elhagyni kényszerült, életét és nemzetségét az I. Ferdinándtól hadi szolgálataiért kapott Trencsén megyei Ugrócon megújító, 1560-ban bárói rangra emelkedett Zay Ferenc tekinthető. Az ő két házasságából származó utódai, hat fiú és három lány alkotja az első észak-magyarországi Zay nemzedéket: Péter, János, László, Lőrinc, András, Miklós, Anna, Magdolna, Bora.

A szerző második közleményében az ötükről: Péterről, Jánosról, Lőrincről, Andrásról és Boráról írottakhoz fűzők közvetlen levéltári forrásból: missiliseikből és családi irataikból vett hézagpótló, ill. helyreigazító jegyzeteket.

Péterrel (III. Péter) kapcsolatosan a szerző, nyilvánvalóan a genealógiai irodalomra támaszkodva megállapítja, hogy Poltári Soós Kalárával kötött házassága gyermektelen maradt.

Ezzel szemben Zay Péter levéltári hagyatékában tájékozódva találkozunk fiú utódjukkal. Sógorához, Poltári Soós Jánoshoz 1588-ban írt levélfogalmazványában Zay Péternek ilyen híradása olvasható: „Mlgos Istennek hála mind az én szerelmes Atthiamfiával és kisfiammal egyetemben egészségesek vagyunk.”² Nem tudni, meddig élt a házaspár néven nem nevezett fia, ha azonban tekintetbe vesszük, hogy szülei 1574-ben házasodtak össze, a fiúgyermek lehetett akár 12–13 éves is, amikor apja mint egészségest említi őt. (Feltehető azonban, hogy a Zay–Soós házaspárnak több gyermeke is volt. Bizonyos 16. századi Zay-anyagok közzététele ügyében az 1830-ban és 1850-ben gróf Zay Károllyal levelező Döbrentei Gábor utal annak egy, „Zay Ferenc után Pétertől eredt maradékai”-ra vonatkozó feljegyzésére.³

Vajay Szabolcs egyik további, Zay Péterről szóló közlése így hangzik: „1570 októberében ő jegyzé le mint elsőszülött atyjának halálos ágyán tett végakarátát.”⁴ Ez a közlés nem a szakirodalomra megy vissza, hanem a szerző tévedésén alapszik. Abban az irodalmi forrásban, amelyre a szerző hivatkozik, ugyan valóban ott található Zay Péter apja halálos ágyánál tett följegyzései, ezek azonban nem apja végakarátát, hanem rosszulleteit rögzítik, az 1570. október 3-án beállt elsőtől kezdve egészen az október 10-én, éjfél után három órakor bekövetkezett utolsó, huszonkettedik rosszulletéig és kimúlásáig. Zay Ferencnek azt a figyelemre méltó önreflexióját, amelyet a közléséhez fűzött jegyzetében a szerző a végakarataként említ,⁵ fia följegyzései nem tartalmazzák. Azt Zay Ferenc maga vetette papírra, mégpedig a második feleségével,

Mindszenty Katával kötött házassági szerződésében. Idézem: „...az én jószágom és marhám nem östől, sem atyámtul, sem anyámtul nem maradt, mert azt mind török bírja, hanem en-szolgálatommal letem...”⁶ (A tévedés vagy félreértés létrejöttében tán szerepe lehetett annak is, hogy az idős, másodszor házassuló Zay reflexiójának szinte minden szava egyfajta életsommázat benyomását kelti.)

Zay Péterre egyébként atyja halála után valóban rászállt a család együvértartásának és érdekképviseletének tiszte. Ettől az időtől fogva testvéreinek életét, de még mostohaanyjukét is az ő levelezéséből követhetjük nyomon. Így három öccse: János, Lőrinc és András török fogságának történetét is.

János rabságának nincs nyoma az irodalomban, a szerző sem említi. Mi azonban a tőlük akkor már távol élő mostohaanyjuknak egy Zay Péterhez 1589 júniusában írt válaszleveléből következtethetünk arra, hogy János török fogságba esett.⁷ Nem tudni, mikor szabadult, de úgy tűnik, nem raboskodott sokáig: 1591-ben saját birtokán, Naszticon halt meg. Erről egy, a hagyatékában maradt kondoleáló levél tanúskodik.⁸ Ez utóbbi lelet a szerző vonatkozó nemzedéktábláján feltüntetett elhalálozási adat pontosítását teszi lehetővé.

A két fiatalabb fivér, Lőrinc és András török rabságának a szakirodalomból ismert tényét⁹ viszont Vajay is megemlíti. A Zay Ferenc Bánffy Borbálával kötött első házasságából való öt fiúutód legifjabbjai ők, de – amint ez levelezésükből egyértelműen kiderül¹⁰ – fordított sorrendben, mint amilyenben a szerző mutatja be őket: Lőrinc az idősebb, András a fiatalabb.

Mielőtt ismertetnénk a kettejükre vonatkozó levéltári források tartalmát, lássuk a Vajay által róluk írottakat. András illetően a szerző felsorolja a genealógiai irodalomból¹¹ ismerteket: András házastársát, utódait; Thallóczyra, Zay Ferenc életrajzírójára hivatkozva közli, hogy András 1591-től török rab, és hozzáfűzi: arról, hogy kiszabadult-e, vagy rabságban pusztult el, nem maradt tudósítás.

Lőrincről szóló adatai is azonosak a szakirodalomival: 1590-ben Esztergom táján török fogságba került, utóbb nagy sarcon kiváltották; Jakusith Sárával kötött házassága gyermektelen maradt. Van azonban a szerzőnek egy nem tudhatni, honnan vett, forráshivatkozás nélküli megjegyzése is, mely szerint 1598-ban Lőrinc „itthoni háláról tudósítanak”.

És most nézzünk bele a Zay testvérek levéltári hagyatékába. Mint nővérük, Zay Magdolna egyik leveléből kiviláglik, András Egernél fogták el, ahova az után ment, hogy Lőrinc Esztergornál a törökök rabja lett.¹² De közvetlen híradás is maradt fenn elfogásáról. „Az Zay András Uram 20 Julii esett rabbá – írja Zay Péternek 1592. július 22-én Body Menyhért Egerből –, az ló esett

el vele... Most jöve egy ember Zolnokból, aki látta, hogy Zay András elevenen fogták el, csak innét Egeről [értsd: Egerből] veszett lovag és gyalog 300...”¹³ Arról pedig, hogy Lőrinc már 1589 végén a törökök rabja Érsekújvárra, egy fogolytársa, Bársony György Zay Péternek 1589 novemberében írt levele tanúskodik: Bársony utal Zay Lőrinc bátyjához küldött korábbi soraira, és sürgeti Zay Pétert, hogy segítsen rajtuk, mert a törökök úgymond a megcsönkítésükkel fenyegetőznek.¹⁴

Péter a történetkor ágyban fekvő beteg, de hűgával, Magdolnával együtt tájékozódik öccseik kiváltásának lehetőségei felől.

András 1592 őszén sarcon kiszabadul a rabságból, s Magdolna örvend, hogy most már ő is „munkás lehet” Lőrincért.¹⁵

Lőrincnek azonban – akit időközben fogvatartói elszállítottak a budai Csonkatoronyba – nem sikerül szabadulnia. Magdolna értesülései szerint a basák megneveztek, hogy főúri család tagjáról van szó.¹⁶ Egyre emelheték tehát sarcát. András 1595 áprilisában az udvarba készül írni Lőrinc kiszabadítása ügyében, „mivelhogy az bégeket beereszti az fejedelem, és hogy azok száz magyar rabot akarnának szabadítani”.¹⁷

1597 januárjában Zay Lőrinc maga is próbál sarcra szert tenni: arra kéri fivéreit, zálogosítsák el részjószágait. De 1597 áprilisában már igen megkeseredett, s így fakad ki Péternek és Andrásnak írt levelében: „Jobb lett volna, ha Kteknek disznópásztora lettem volna, hogy sem Atyátok fia, soha úgy rab nem járt, hogy mind pénze, mind feje ide veszett.”¹⁸

Zay Lőrinc csak rabsága kilencedik évében, 1598-ban szabadul. Ezt az évet mondja a szerző, tévesen, Zay Lőrinc otthoni elhalálozása évének. A valóságban Zay Lőrinc a szabadulása után megnősül, Jakusith Sárát véve feleségül, s házasságából majd egy János nevű utód születik, aki azonban nőtlen marad, általa tehát Zay Lőrinc ága tovább nem folytatódik.

Mindezekről egy hivatalos tanúvallomásból értesülhetünk, amelyet mintegy fél évszázaddal később, 1648. május 1-jén valami örökösödési egyenetlenkedés folyamánaként vettek fel. A vallomástevők szerint Zay Lőrinc a felesége után lett úrrá, miként úgymond János fia szokta volt mondani, mert amikor nősült, igen szegény legény volt, saját jószágait ugyanis mind elzálogosította, hogy a töröknek sarcot tudjon adni szabadulásáért, s csak a felesége móríngjából volt képes jószágait és jobbágyait a zálogból kiváltani.¹⁹ Váltásdíja előteremtésének vagy tán kiegészítésének van egy szakirodalmi adata is, eszerint Nyitra megye 1598. június 20-i ülésén Zay Lőrinc kiváltása érdekében minden nemesre egy forintot vetettek ki.²⁰

Az első észak-magyarországi Zay nemzedék tagjai közül utolsóként Boráról kell még szólnunk. Vele kap-

csolatosan a szerző közleményében leszögezi, hogy kaszavári Petrőczy Miklóssal kötött házasságából hat fia született, de egyikük sem lett családfenntartó. A szerző öt utóddal többről tud, mint Nagy Iván régi Petrőczy-genealógiája,²¹ de a családfenntartás hiányára vonatkozóan erre a genealógiára hagyatkozik.

A Zay-levéltárban végzett kutatásaim annak felismerésére juttattak, hogy ez a régi Nagy Iván-féle Petrőczy-családfa elejétől végéig lényeges változtatásokra, korrekciókra szorul. Felismeréseim közül itt most csupán a Zay-összefüggés kontinuáló tényét tartom szükségesnek kiemelni: azt ti., hogy a valóságban Zay Bora és Petrőczy Miklós egyik fia, II. Miklós családfenntartó lett, s a későbbi Petrőczy nemzedékek az ő leszármazottai. Zay Bora tehát ősanja a Petrőczyeknek (s az őket leányágon követő Calischoknak is). E ténnyel magáról Nagy Iván is tudott,²² az általa közölt genealógiai táblán valahogy mégis teljesen elszáradt.

Rátérhetek most már 17–18. századi, az előzőeknél gyéribb levéltári leleteimre. Közülük először egy, időben a 16. század közepétől a 18. század elejéig terjedő kéziratos családfára hívom fel a figyelmet. Természetesen, a családi levéltárakban fennmaradt genealógiai táblázatok is lehetnek hiányosak és tévesek, de összehasonlítások révén felismerhető, hogy mennyiben autentikusak. A szóban forgó nemzedékrendi táblázat azért figyelemre méltó, mert egyik-másik nemzedéknél megtalálhatók rajta a szakirodalomban számon tartott, többé-kevésbé teljes életutakat megjáró leszármazottakon kívül a korai halállal kimúlt utódok is, s így nemcsak a születések teljesebb sora ismerhető meg belőle, hanem a gyermekhalandóság mértéke is. A táblázat két utolsó főágú leszármazási fokát mutatom be.

Az utolsó előtti fokon III. Lászlónak a 17. század második felében három feleséggel nemzett utódai állnak, összesen tizen, azaz ötten többen, mint amennyit Vajay Szabolcs tüntet fel második közleménye vonatkozó táblázatán²³ és hattan többen, mint amennyit a szakirodalomból (Nagy Iván művéből) ismerünk. S a hat ismeretlen utód (Mária²⁴ az első, Anna, János, Ádám, László a második és János a harmadik feleségtől) nevénél ott az „obiit in Capillis”, ill. az „obiit in Coelibatus” megjegyzés.

Az utolsó leszármazási fokon III. Lőrincnek a 17. század végén, 18. század elején két feleséggel nemzett utódait találjuk, összesen tizenegyet. Vajay harmadik közleményének vonatkozó táblázata, Nagy Iván genealógiájával egyezően, tizenegyet tart számon, közülük hármat korán elhaltként.²⁵ A kéziratos táblázat viszont a rajta feltüntetett tizenegy utód közül hatot mond korán elhaltak, de míg az életben maradtoknak nemcsak száma, neve is egyezik a szakirodalomban közöltekével, a korán elhaltak esetében a három helyett csupán egy az azonos nevű (Pál), aminek pontatlanság, téves névrögzí-

tés ugyanúgy lehetett az oka, mint az, hogy esetleg hatnál is több volt a gyermekkorban és fiatalon elhunytak száma, s mindegyikükről egyik forrás sem tud. (A hat korán elhunyt neve a kéziratos családfán: János, Judit és Pál az első, Éva, Mária (?) és János pedig a második feleségtől.)²⁶

III. Zay Lőrinc tizenegy (a kéziratos családfa szerint: tizenegy) leszármazottjának egyike volt a családot egyenes ágon továbbvivő, jelentékeny katonai és közeleti pályát befutott I. Zay Imre, aki a családjával utolsóként lakta – már a saját átalakításában²⁷ – a zayugróci várát. (Utóda majd az ugróci kastélyba és az 1770 táján megvett bucsányi kastélyba teszi át a család lakhelyét.)

Az 1693-ban született Zay Imre családi életéről a szerző harmadik közleményében azt olvashatjuk, hogy anakahúgát, a kihaló idősebb ág utolsó sarját, Zay Mária Krisztinát vette nőül, és házasságukból egy fiú s egy lány született: Péter és Mária. (Csupán róluk tud Nagy Iván családfája is.)

Levéltári kutatásaimból az utóbbi közlést két további ismeretlen leszármazottal egészíthetem ki: Lőrincsel és Jánossal. Nyomukra Zay Imrének öccsével, IV. Lászlóval folytatott levelezése, valamint Zay Mária Krisztina egy szlovák nyelvű verses imája vezetett.

IV. László, aki – miután anyjának rokona, gróf Kollonitz Zsigmond bécsi érsek adoptálta őt – a gróf Kollonitz nevet vette fel, Bécsben élt, magas udvari tisztséget viselt. Ugróci családjával, különösen bátyjával, Imrével azonban szoros, szívélyes kapcsolatban maradt. Noha maga katolizált, a lutheránus egyházpolitikában szerepet vállalt bátyjának felekezeti kéréseit, panaszait nem mulasztja el az udvarban „omnibus viribus” támogatni, s olykor titokban tartandó taktikai tanácsokkal is ellátja bátyját. Természetesen családi ügyeiről, gyermekeikről is kölcsönösen tájékoztatják egymást. Idézek Kollonitz két leveléből. 1738. április 25-én bátyjának írt sorait részvénytilvánítással kezdi: „szívesen” (értsd: szívből) bánja, hogy Isten elvette Imre két kisfiának egyikét, Lőrincet.²⁸ Ugyanezen év végén, december 24-én kelt levelében gratulál Imrééknek fiuk születéséhez, és kívánja, hogy „nagyra nyühesen”.²⁹ Ez a fiúgyermek minden bizonnyal az a János, akinek a nevével azután öt év múlva, 1743-ban találkozunk, amikor Zay Mária Krisztina a már említett szlovák nyelvű verses imájában bemutatja Istennek három gyermekét, Pétert, Jánost és Máriát, és segítséget kéri erkölcsös, közhasznú életútjuk kialakításához.³⁰ (Megjegyzem, az észak-magyarországi magyar nemesek és főnemesek szlovák nyelvtudása természetes jelenség, hiszen gyermekkoruktól ezen a nyelven érintkeznek házuk népével, környezetükkel, az evangélikus vallásúak a lelkészükkel is. Zay Mária Krisztinánál a szlovák nyelvhasználat azonban nem elsősorban környezeti, ill. felekezeti, hanem a Zay családon belüli – anyó-

sa, a szláv származású Kollonitz Mária Polixéna révén érvényesülő – hatás folyománya. Anyjának és nővéreinek írt leveleiben Kollonitz László is ezt a hatást követi, miközben bátyjával mindig magyarul levelez.)

Zay Mária Krisztina három gyermeke közül János nem érte meg a felnőttkort, a későbbiekben csak Péter és Mária neve fordul elő a család hagyatékában.

Mivel a 18. század közepe táján az öreg, gyermektelen Ferdinándon, Zay Imre unokaöccsén és a Rodostóban bujdosó, ugyancsak gyermektelen bátyján, Zsigmondon kívül nincs a Zayaknak több férfitagjuk, Zay Imre egyetlen életben maradt fiára, Péterre vár a családfenntartás biztosítása. Zay Péter (V. Péter) igyekszik is eleget tenni ennek a feladatának, családja mégis kishíján elenyészik – nem a születések hiányában, hanem az elhalálozások következtében.

Zay Péter – aki egyébként katona elődeitől eltérően közpályán, a magyarországi evangélikusok első egyetemes felügyelőjeként tölt be hivatást – háromszor nősült, és mind a három házasságából születtek utódok. Vajay Szabolcs (a szakirodalommal egyezően) hét fiúgyereket sorol fel: Tamást és Pétert az első, Imrét és Sándort a második, két Lajost és Zsigmondot a harmadik házasságából. Közli a szerző a nagyrányú, sorozatos elhalálozásokat is, azt, hogy a hét közül öt (Tamás, Péter, Sándor és a két Lajos) már gyermekkorban, egy (Zsigmond) huszonegy évesen kimúlt a világból, és csak egy (Imre) lett családfenntartó.

A Zay-levéltárban végzett kutatásaimból ezekhez az adatokhoz az alábbi kiegészítésekkel és helyesbítéssel szolgálhatok.

Zay Péter második házasságában vélhetően nem két, hanem három gyermeket nemzett. Nagybátyjával, Kollonitz Lászlóval folytatott levelezésében 1763 tavaszán – tíz hónappal második házasságkötése után és mintegy két-három évvel az ebből a házasságából származó két ismert utód, Imre és Sándor megszületése előtt – szó esik feleségének egy szerencsétlen (talán halott gyermeket világra hozó?) szüléséről.³¹

Valójában Zay Péternek csak egy Lajos nevű fia született. Az a leszármazott, akit a szakirodalom további, „második” Lajosként jegyez, egy Lujza Erzsébet nevű lánygyermek volt. Ez Zay Péternek a kislány születése napján, 1782. december 7-én Karl Calischnak, Bécsben élő sógorának címzett levélfogalmazványából tudható meg.³² (Lujza Erzsébet a következő évben meghalt.)

Zay Péternek egy másik, ugyancsak említett sógorának, 1782. szeptember 7-i keltezésű híradásából³³ pedig az 1776-ban született és mindössze hat évet élt Lajos elhalálozásának okáról értesülhetünk (a többiekéről nem találtam forrást). Eszerint Zay Lajos – aki egy róla, vélhetően nem sokkal a halála előtt készült festményen jól fejlett gyermekként látható – hirtelen múlt ki, kétheti

„tartós, ájulásos fejfájások következtében, amelyeket orvosi konzíliumok sem tudtak megszüntetni”.

A megdöbbenően nagyszámú gyermekhalálozás láttán vessünk végezetül pillantást a kor emberének a sorscsapások elviselésében tanúsított lelki kultúrájára, ahogy az Zay Péter rokoni és baráti körének kondoleáló leveleiben megnyilatkozik. Egyet idézek közülük: „...sokat vigasztalnom okos keresztény Úri Embert nem akarom, nem is lehet – írja Zay Péternek 1760. január 6-án, első fia elhalálozásakor Zerdahelyi Sándor Nyitraszerdahelyről –, egyedül Sz. Dávid példáját recommendálván, aki addig, még fia betegeskedett, keseregett, búsult ’s sopánkodott, fiának penig halálozása után nyugodalmas szívvel az Úr Istenhez volt.”³⁴

Fukári Valéria

*

Vajay Szabolcs közleményeibe a Rákóczi-korban szerepet játszott családtagokról is több hiba csúszott be. Elsőként essék szó az 1685-ben elhunyt Zay András leányáról, Vay Ádámné Zay Annáról, aki nevét a magyar irodalomtörténetbe is bevészte. Halálának időpontját a szerző – végrendeletének keltét alapul véve – hibásan teszi 1707. február 11-re.³⁵ Az író, akinek a magyar nyelvű prózairodalom egy füveskönyvét³⁶ és egy imádságkönyvét³⁷ tartja számon, valójában a Vajay által megadott szakirodalom szerint is túlélte 1719. január 31-én Danckán elhunyt férjét, Szelestei Nagy László pedig bő negyedszázada tisztázta, hogy Ráday Pál közvetítésével valamikor az 1720-as évek közepén hazatért Észak-Lengyelországból, s 1726-ban már Romhányból keltezi egyik levelét.³⁸ További sorsát mindmáig homály fedte, most azonban egy réges-rég közzétett forrás adatai alapján életének alkonyára és halálának – sajnos még mindig nem elég pontos – idejére is fényt deríthetünk. Czegei Wass László naplójában ugyanis 1730–1733 között többször szerepel „Vay Ádámné asszonyom”,³⁹ akinek korát és tekintélyét jelzi, hogy „nagyasszonyként” említik, s távolabbi rokonsága körében olyan figyelmet és kelendő tapasztalatot igénylő feladatot vállalt magára, mint a naplóíró két éves kisfiának elválasztását „a csecstől”, s ő tartotta keresztvíz alá Wass László következő gyermekét is. Az asszony fia, Vay Sámuel 1727 tavaszán Erdélybe nősült, s Zay Anna őt követve lelt hosszú bujdosás és mostohagyermekével való némi perpatvar után otthonra. Meg kellett azonban érnie fia korai halálát (1732. augusztus 7.),⁴⁰ de ezt követően is a rokonok körében maradt Császáriban, azok tiszteletétől övezve, s ott hunyt el 1733-ban. Az év június 7-én helyezték végső nyugalomra a czegei temetőben.⁴¹

A család másik ágának továbbterjesztőjéről, Zay Lőrincről (1651–1712) Vajay Szabolcs azt írja, hogy „élete jobbadán eseménytelen volt”, a szerző legalábbis sem ka-

tonai, sem közéleti tevékenységéről nem tud.⁴² Nos, Lőrinc úr valóban nem játszott élvonalbeli politikai szerepet, de II. Rákóczi Ferenc szabadságharcában némi közéleti feladatot mégis vállalt: egyike volt ugyanis a szécsényi országgyűlésen megválasztott 25 szenátornak.⁴³ Petrőczy Istvánnal együtt az evangélikus mágnásokat képviselte ebben a jórészt protokolláris, részben tanácsadó testületben. A trencsényi csata után is kitartott Rákóczi oldalán, zayugróci várából Blatnicára menekült, s ott hódolt meg 1708 késő őszen Pálffy János előtt,⁴⁴ miközben két fia továbbra is a fejedelmet szolgálta.

Zay Szuzsannának, a most említett Lőrinc és Nyáry Anna leányának második férjeként Vajay Szabolcs helyesen nevezi meg báró Vécsey Sándort (†1748), de vagy hasonnevű, a hegyaljai felkelők által 1697-ben meggyilkolt atyjával keveri össze, vagy egyszerű nyomdhibából áll neve mellett az 1658-as évszám.⁴⁵

Zay Katalin, Lőrinc második házasságából, Kollonich Polyxéna grófnőtől született leánya Vajay Szabolcs szerint „1707-ben báró Perényi Miklósnak, II. Rákóczi Ferenc tábornokának harmadik, gyermektelen felesége volt”.⁴⁶ A szerző helyesen említi, hogy Perényinek – aki mellesleg nem tábornoka, „csupán” brigadéros volt Rákóczinak⁴⁷ – előbb Hidy Borbála, majd özvegy Melith Pálné Putnoky Magdolna volt a felesége. Hidy Borbála azonban csak 1710 szeptemberében hunyt el, Perényi tehát ezt követően vehette el Putnoky Magdolnát, s csupán újbóli megözvegyülése után, tehát jóval a szatmári békét követően vezethette oltár elé Zay Katát.⁴⁸

Utóbbi öccséről, Zay Andrásról a szerző csupán családi adatokat említ, s azt, hogy császári-királyi (al)ezredesként hunyt el 1734-ben.⁴⁹ A császári seregben való szolgálatáról magam nem ismerek közelebbi adatot, a kurucok oldalán befutott hadi pályája azonban pontosan felvázolható: 1705 végén a fejedelem udvari lovas-karabélyos ezredének főstrázsamestereként (örnagyként) tűnik fel, s 1706. augusztus 26-án ugyanott kap alezredesi kinevezést. 1707 tavaszán – úgy tűnik, korábbi beosztásával párhuzamosan – a Nemesi Társaság főstrázsamestere⁵⁰ is lett. 1708 elején ezredessé előléptetve az udvari lovas-gránátosok parancsnokságát vette át, majd jó egy év múltán korábbi alakulata, a karabélyos ezred élére állhatott. Munkács várával együtt, 1711. június második felében hódolt meg a császáriak előtt.⁵¹ Régebbi lexikonaink⁵² szerint egy ideig az emigrációba is követte Rákóczit, ez azonban tévedés, személyét itt vagy összezavarták Mikes Kelemen által keresztnév nélkül említett öccsével, Zay Zsigmonddal, vagy átvették Thaly Kálmánnak egy korai ismeretterjesztő cikkében olvasható, hibás következtetésen alapuló feltevését.⁵³

Végezetül Mikes Kelemen imént említett utolsó rodostói bujdosótársának,⁵⁴ „Zay úrnak”, azaz Zay Zsigmondnak a halálzási dátumát kell pontosítanunk. Vajay ezt 1755-re tette,⁵⁵ valójában két évvel később, az öreg Csáky Mihály gróf halálával vált a rodostói emigráns kolónia fejevé (básbuggá), s nem egészen egy év elteltével, 1758. október 21-én vagy 22-én távozott az élők sorából.⁵⁶

Mészáros Kálmán

JEGYZETEK

¹ *Vajay Szabolcs*: A csömöri Zay családról. I. rész: Családtörténet; A bárói nemzedékek, 16–17. század. Második közlemény; A bárói nemzedékek. Harmadik, befejező közlemény. *Turul*, 71. (1998) 58–67. és 78. (2005) 26–41., 69–77.

² Slovenský národný archív, Bratislava (Szlovák Nemzeti Levéltár, Pozsony; a továbbiakban: SNA). Zay-fond, Uhrovecký archív. Zbierka maďarských listov od 16. storočia, karton 64, fasc. 2. f. 40.

³ Uo. Bučiansky archív. K. Zay – korešpodencia a iné, karton 138, fasc. 14/II. f. 397–400. Döbrentei Gábor 1850. okt. 22-én kelt levele a másolatban nála lévő 16. századi Zay-anyagokról.

⁴ *Vajay Sz.*: i. m. 2005. 28.

⁵ Uo. 34/56. jegyzet.

⁶ SNA, Zay-fond, Elenchus I, 321. o., „M” fasc. 1, Nr. 16. Az idézet kiegészítése: „és szabad az én leltem jószágbul és marhámbul disponálnom.”

⁷ Uo. Uhrovecký archív. Zbierka maďarských listov od 16. storočia, karton 64, fasc. 3, f. 52. – Zay Péter segítségkérő levelére válaszulva Mindszenty Kata ezeket írja: „Hol penig Kg az Zay János uram felől ír, azt értem, bizony, hogy nagy örömetst mívelnék, amit mívelhetnék, de az immár héjába való dolog. Előbb kellett volna felszernünk, mert ő immár ezt ott elvégezett, amiért ment el oda. Mi is ez napokban emberünket várjuk onnan felől, attól megérthetjük minden dolgot, meglássuk osztán, mit kellésc cselekednünk.”

⁸ Uo., „A csömöri Zayak levéltárában foglalt többféle magyar irományok másolata 1.” című, jelzet nélküli, kéziratos kötet.

⁹ *Nemzetes Pettő (Pethő) Gergely*: Magyar krónika. Kassa, 1738. *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal, XII. köt. Pest, 1865. 335.

¹⁰ Elég magát Lőrincet idézni, amint ura öccsének nevezi András: „Ha Zay Péter Uram bátyám és Zay András Uram öcsém – írja Lőrinc mostohaanyjának 1597. jan. 11-én a budai Csonkatoronyból – az én jószágomat Knek kötik, adjon pénzt reája négy vagy öt ezer forintig.” – Döbrentei Gábor 1850. okt. 22-én kelt levele a másolatban nála lévő 16. századi Zay-anyagokról, i. h.

¹¹ *Nagy I.*: i. m. XII. köt. Pest, 1865. 335.

¹² Idézem Zay Magdolna Soós Kalárának írt datálatlan leveléből: „Mint kértem András Uramot, hogy ne menjen Egerré, látván az bátyjának veszedelmét, mégis elment veszedelmére...” SNA, Zay-fond, Uhrovecký archív. Zbierka maďarských listov od 16. storočia, karton 65, fasc. 1, f. 25.

¹³ Uo., „A csömöri Zayak levéltárában foglalt többféle magyar irományok másolata 2.” című, jelzet nélküli kéziratos kötet, 900. o.

¹⁴ Uo., Uhrovecký archív. Zbierka maďarských listov od 16. storočia, karton 65, fasc. 1, f. 22–23. A két forrás – Zay Magdolna és Báron György levele – pontosítja a Pethő Gergely „Magyar króniká”-jában hallomás alapján készített egykorú feljegyzést, amely 1590-hez és Esztergomhoz köti mindkét Zay fiú rabságának kezdetét.

- ¹⁵ Uo., Döbrentei Gábor 1850. okt. 22-én kelt levele a másolatban nála levő 16. századi Zay-anyagokról, i. h.
- ¹⁶ Uo., Uhrovecký archiv. Zbierka maďarských listov od 16. storočia, karton 64, fasc. 3, f. 15.
- ¹⁷ Uo.
- ¹⁸ Uo., Döbrentei Gábor 1850. okt. 22-én kelt levele a másolatban nála levő 16. századi Zay-anyagokról, i. h.
- ¹⁹ Uo., „A csömöri Zayak levéltárában foglalt többféle magyar irományok másolata.” c., jelzet nélküli kéziratos kötet.
- ²⁰ Nagy I.: i. m. XII. köt. Pest, 1865. 335.
- ²¹ Nagy I.: i. m. IX. köt. Pest, 1862. 278–279.
- ²² Nagy I.: i. m. XII. köt. Pest, 1865. 335. A témáról lásd bővebben Fukári Valéria: Felső-magyarországi főúri családok. A Zayak és rokonaik. 16–19. század. Pozsony, 2008. 28–32.
- ²³ Vajay Sz.: i. m. 2005. 38.
- ²⁴ Mária neve megtalálható anyja 1640-ből származó testamentumában is, ahol Vízkelety Magóc a leányaként és egyik örököseként említi őt. SNA, Zay-fond, „A csömöri Zayak levéltárában foglalt többféle magyar irományok másolata 1.” c., jelzet nélküli, kéziratos kötet.
- ²⁵ Vajay Sz.: i. m. 2005. 74.
- ²⁶ SNA, Zay-fond, Uhrovecký archiv. Pisomností usporiadané podľa Krasnecovho elenchu, Lra „O”, fasc. 2, Nr. 12.
- ²⁷ Gróf Zay Miklós: Zay Péter ifjúsága. *Protestáns Szemle*, 1901. 99.
- ²⁸ SNA, Zay-fond, Uhrovecký archiv. Zbierka maďarských listov od 16. storočia, karton 66, fasc. 2.
- ²⁹ Uo.
- ³⁰ A gr. Zay Miklós idézett művében említett szlovák verses imára Ján Blasius „Rozkosse Nowc” című, Pozsonyban 1743-ban megjelent énekeskönyvében leltem rá.
- ³¹ SNA, Zay-fond, Uhrovecký archiv. Zbierka maďarských listov od 16. storočia, karton 67, fasc. 2, f. 89.
- ³² Uo., Elenchus II, 421–425. o.: „Gróf Zay György úrnak ajánlott irományok csomója”, karton 193, Nr. 59.
- ³³ Uo., Nr. 58.
- ³⁴ Uo., Uhrovecký archiv, Zbierka maďarských listov od 16. storočia, karton 67, fasc. 2, f. 6.
- ³⁵ Vajay Sz.: i. m. 2005. 36/107. jegyzet és 39/II. tábla. Ugyanitt hibásan közli a férj, Vay Ádám születési évét is, a saját verses önéletrírásának és apja feljegyzésének tanúsága szerint nem 1656-ban, hanem 1657-ben jött a világra.
- ³⁶ Átirás nélküli hasonmás kiadásban lásd *Zay Anna*: Herbárium 1718. (A bevezető tanulmányt írta Fazekas Árpád.) Nyíregyháza, 1979. (Folia Rákócziána, 2.)
- ³⁷ Szabó Csaba: Árva Zay Anna „Nyomorúság oskolája” című ima- és énekeskönyve (1721). Szeged, 1999. (Klly. a Lymbus. Művelődéstörténeti Tár VI. kötetéből. = A Lymbus Füzetek, 41.)
- ³⁸ Szelestei N. László: Árva Zay Anna hazatérése lengyelországi bujdosásából. In: Ráday Pál 1677–1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára. [Borítócím: Ráday Pál emlékkönyv.] (Szerk. Esze Tamás.) Bp., 1980. 409–423.

- ³⁹ Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. III. köt. Czegei Vass György és Vass László naplói 1659–1739. (Közl.: Nagy Gyula.) Bp., 1896. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum, XXXV.) 552., 555.
- ⁴⁰ Uo. 562–563.
- ⁴¹ Uo. 571.
- ⁴² Vajay Sz.: i. m. 2005. 69.
- ⁴³ NB. Az országgyűlés vonatkozó törvénycikke 24 fős Szenátust említ, de 25 szenátort sorol fel!
- ⁴⁴ Lásd *Thaly Kálmán*: Ocskay László II. Rákóczi Ferenc fejedlem brigádosa és a felső-magyarországi hadjáratok 1703–1710. Történeti tanulmány. 2., bőv. kiad. Bp., 1905. II. köt. 42. I. Józseftől nyert kegyelemlevele 1709. okt. 28-án kelt. (A pontos forrásadatokat lásd: *Heckenast Gusztáv*: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. (S. a. r., kiegészítette és az előszót írta: Mészáros Kálmán.) Bp., 2005. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak, 8.) 468.
- ⁴⁵ Vajay Sz.: i. m. 2005. 74. III. tábla. (A tévedés már ifj. Vécsey Sándor 1748-as halálzási évéből is gyanítható.)
- ⁴⁶ Vajay Sz.: i. m. 2005. 69.
- ⁴⁷ Lásd *Mészáros Kálmán*: II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigádosai. A kuruc katonai felső vezetés létrejötte és hierarchiája, 1703–1711. Bp., 2006. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára.) 41., 79., 126–127.
- ⁴⁸ Lásd *Heckenast G.*: i. m. 335–336. Közvetett adatok alapján úgy tűnik, Perényinek három említett neje előtt még egy korábbi felesége is volt, akitől legidősebb fia, László származott. Perényi Miklós életrajzi adatait meglehetősen hézagosan ismerjük, a szabadságharc utáni szerepére pedig nincs is érdemi adatunk, ezért az érintett kérdésekre csak a jövőbeni kutatások adhatnak pontosabb választ. Mindenesetre Perényi biográfusa is 1711 utánra teszi a Zay Katával kötött házasságot. Lásd *Komáromy András*: Perényi Miklós egri várparancsnok. [II. közl.] *Hadtörténelmi Közlemények*, 16. (1915) 516.
- ⁴⁹ Vajay Sz.: i. m. 2005. 69. NB. Itt „csk. alezredesként”, a III. táblán (74.) pedig már ezredesként említve.
- ⁵⁰ Testőr örmagyai rangja egyenértékű a rendes hadseregbeli alezredesi rendfokozattal.
- ⁵¹ Lásd *Heckenast G.*: i. m. 467–468.
- ⁵² Pl. a Révai Nagy Lexikona, az Új Idők Lexikona és a Magyar Életrajzi Lexikon.
- ⁵³ *Thaly Kálmán*: Báró Zay András, kurucz ezredes. (1685–1734.) *Vasárnapi Ujság*, 13. (1866) 47. sz. 569–570. (Elérhető a világhálón is: <http://epa.oszk.hu/vu>)
- ⁵⁴ Mikes a Törökországi levelekben következetesen megkülönbözteti a fejedelemmel együtt érkezett és az utóbb hozzájuk csatlakozott emigránsokat, s ebben az értelemben tartja Zayt és önmagát az utolsó bujdosóknak.
- ⁵⁵ Vajay Sz.: i. m. 2005. 69. és 74. III. tábla.
- ⁵⁶ A Rákóczi-emigráció török okmányai. 1717–1803. (A konstantinápolyi levéltárakból összegyűjtötte és ford. Karácson Imre. Az előszót írta Thallóczy Lajos.) Bp., 1911. 151–152. és Mikes CCVII. levele eltérő napi dátumban. Zay Zsigmond életére lásd még *Heckenast G.*: i. m. 468.

JAKÓ ZSIGMOND

(1916. szeptember 2.–2008. október 26.)

Fájdalmas veszteség érte a magyar nyelvű történetírást, a romániai történettudományt, mert a Magyar és a Román Tudományos Akadémia tiszteleti tagja, az ELTE tiszteletbeli doktora, Jakó Zsigmond 92 esztendőskorában Kolozsvárt eltávozott közülünk. Kiemelkedő, nagy hatású és iskolateremtő erdélyi történész volt. Bihar megyének a trianoni békeszerződés nyomán Romániához került részén, Biharfélegyházán született. Középkolozsvári tanulmányait a hajdúböszörményi Református Kollégiumban (ma Bocskai István középiskola) végezte. Egyetemi tanulmányait 1934-ben kezdte meg a Pázmány Péter Tudományegyetemen (mai ELTE) történelem, latin, művészettörténet szakon. Elsőéves hallgatóként lett Mályusz Elemérnek a tanítványa, s olyan emberekkel tanult együtt, mint pl. Balázs Éva, Bélay Vilmos, Janits/Borsa Iván, Fügedi Erik, Györffy György, Iczkovits/Iványi Emma, Maksai Ferenc. A szigorú professzor elismerését nehéz volt kivívni, ám Jakónak ez sikerült – igaz Mályusz Elemér 4 órán keresztül vizsgáztatta diákját. Egyetemi pályafutása során jóformán minden félévben ott ült a professzor valamelyik óráján. Ugyanilyen szorgalommal látogatta egyébként Szentpétery Imre kurzusait, de volt hallgatója pl. Domanovszky Sándornak, Szekfű Gyulának, Lukinich Imrének, Gerevich Tibornak, Huszti Józsefnek, Kerényi Károlynak. Nagy hatással volt rá Hajnal István. 1937 őszén vette fel először Fekete Nagy Antal kurzusát, amely a településtörténet módszeréről szólt. Nem véletlenül, hisz ekkor már dolgozott egyetemi doktori disszertációján, amelyhez az indítást professzora adta meg. Az értekezés, amely Bihar megye törökkor előtti településtörténetéről és etnikai viszonyairól szólt, 1940-ben látott napvilágot (*Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest, 1940*), és ugyanebben az évben nyerte el vele *summa cum laude* minősítéssel a doktori fokozatot. Bírálói Mályusz Elemér és Szekfű Gyula voltak, míg a bizottságot Mályusz Elemér, Szentpétery Imre és Lukinich Imre alkotta. A mű kiemelkedő értékét jelzi, hogy a MTA Körössy Flóra-díjjal jutalmazta (1942). A Mályusz Elemér által alapított Magyar Népiség és Te-

lepüléstörténeti Intézetben gyakornokoskodott, majd a Magyar Országos Levéltárban dolgozott (1940–1941). 1941-ben került Kolozsvárra, ahol az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában kapott állást. Ekkor jegyezte el magát végleg Erdély történetével, s lett igazi erdélyi történetíró. Levéltárosként többek között az erdélyi magánlevéltárak szakmai felügyeletét vállalta magára. Az 1944–45-ös év harcai nehéz feladat elé állították a levéltárosokat, hisz menteniük kellett a szétszóródott és gazdátlanra vált történelmi értékű dokumentumokat. Neki (is) köszönhető, hogy többek között Dés, Szék, Torockó városok, a Bánffy vagy a Wesselényi család levéltári gyűjteménye, a nagyváradi püspöki levéltár megmaradt.

1942-ben kezdett tanítani a kolozsvári egyetemen, 1947-ben nevezték ki a Bolyai (később Babeş–Bolyai) Tudományegyetem tanárává. Rövid időszakot leszámítva (1952-ben eltávolították az intézményből, de 1954-ben visszakarta a katedrát) nyugdíjazásáig oktatóként (1981), és számos neves erdélyi magyar, román és szász tudós tanulta órán a történelmi mesterséget. A történelem segéd tudományait és középkori egyetemes történelmet oktatható, szöveggyűjteményeket, jegyzeteket készített. Emellett a Román Tudományos Akadémia kolozsvári Történeti Intézetében tevékenykedett (egy ideig osztályvezetőként). Tevékenyen részt vállalt a *Documenta Romaniae Historica* forráskiadvány sorozat munkálataiban.

Jakó Zsigmond a romániai magyarságnak elkötelezett tudós volt, aki nem volt hajlandó arra, hogy a diktatúra pártideológiáját kiszolgálja. A romániai rendszerváltás idején ugyan már 73 éves, de töretlen erővel látott neki annak a feladatnak, hogy a diktatúra idején megsemmisített, nagy hagyományú magyar nyelvű tudományos életet újra lehessen teremteni Erdélyben. 1990-ben közreműködött az Erdélyi Múzeum Egyesület újraalapításában (1994-ig elnöke volt), az Erdélyi Múzeum c. folyóirat újraindításában. A Magyar Történészek Világszövetségének társelnöke lett. Szakmai tanácsaival segítette a nagyváradi püspöki könyvtár létrehozását. Megteremtette az egyesület könyvtárát, és ismét nevelte

a tudományos utánpótlást. Magánkönyvtára, amely Erdélynek tán egyik legjobb történész-gyűjteménye, nyitva állt a tehetséges tudósjelöltek előtt. Emellett a tudományos munkáról sem feledkezett meg.

Jakó Zsigmondra életre szóló hatást gyakoroltak egyetemi tanárai, különösen egykori professzora, Mályusz Elemér és az Erdélyi Múzeum Levéltárának nagy tudású vezetője, Kelemen Lajos, aki körül a 30-as és a 40-es években tudományos műhely alakult ki. „*Tőle és Kolozsváron tanultam meg végérvényesen, hogy a múlt kutatása nemcsak szakmai, hanem erkölcsi kérdés is.*” – vallotta. Széles körű szakmai ismeretek, szorgalom, kitartás, önfegyelem jellemezték őt, aki magasra állította a mércét magával és tanítványaival szemben. Tudósi magatartásával, munkásságával vitathatatlan tekintélyt vívott ki magának.

Erdélyi magyar tudós volt, aki sokrétű tudományos tevékenységével Erdély mindhárom nemzete múltjának a megismerését szolgálta. Írásai magyarul és románul jelentek meg. Ugyanakkor azt vallotta, hogy az erdélyi történetírás az egységes magyar történettudomány romániai ágát képezi, s az a feladata, hogy összekötő kapocs legyen a magyarországi és a romániai történettudomány között.

Elsősorban a középkor kutatója volt, de gyakran készített dolgozatot 16–19. századi témákról is. Kezdetben a gazdaság- és településtörténet, illetve az etnikai viszonyok változása érdekelte. Erről szolt doktori disszertációja, de tanulmányt készített Szolnok-Doboka magyarságáról, a románság újkori népmozgalmáról is. A problémakör később is foglalkoztatta, ám 1945 után érdeklődése és lehetőségei mindinkább más tudományos témák felé terelték figyelmét. A legtöbb értekezése kultúrtörténeti kérdések megoldására vállalkozott. Kedvvel foglalkozott könyvtárak történetével. Vissza-visszatért a nagyváradi könyvtárhoz, tanulmányt írt az első váradi könyvtárossal. Írt az erdélyi papirmalmokról, vízjelekről, tanulmányt készített Vitéz Jánosról, Oláh Miklósról, Batthyány Ignácról. Egy művében bebizonyította, hogy Szebenben Honterus előtt is működött már nyomda. A reneszánsz erdélyi hatását, a mindennapi anyagi kultúrát mutatta be 16. századi kolozsvári városi leltárak alapján. Úttörő jelentőségű mindaz, amit az erdélyi világi értelmiség kezdeteiről írt. A kérdés megoldásához paleográfiai módszereket alkalmazott. Épp úgy érdekelte őt a székely társadalom fejlődése, mint Mátyás erdélyi társadalompolitikája.

Különösen sok segédtudományi (vagy ahogy ő nevezte: történeti alaptudományi) tárgyú tanulmányt készített. Tanulmányok sorában foglalkozott például a vajdai kancellária fejlődésével és alkalmazottaival. Számos genealógiai témájú dolgozatot készített. Egyikük a Farnasi Veres családról szolt. Ez a dolgot nem csupán arról tanúskodik, hogy mily érzékletesen tudta egyik vagy másik személyiség portréját megrajzolni, ha-

nem arra is tanúbizonysággul szolgál, hogy számára ez a disciplina politikatörténeti és társadalomtörténeti tudományág. A latin írásbeliséggel foglalkozó könyve, amit a román Radu Manolescuval közösen készített (*A latin írás története. Bp., 1987*), s ami románul és magyarul látott napvilágot, méltán aratott elismerést, és mindkét ország számos egyetemén tananyagának számít. Középkorászok számára jól ismertek oklevéltani értekezései, amelyekben például a legrégebb dési kiváltságleveleket vizsgálta, vagy Torockó 1291. esztendei hamisított kiváltságleveléről értekezett, avagy a Vízaknai család hamis okmányait vette számba. Mint egykori levéltáros, élete végéig érdekelték a levéltárakhoz kapcsolódó témák: értekezett az erdélyi fejedelmek levéltáráról, erdélyi levéltári utasításokat publikált, közreadta a 18. századi Viser Lipót értekezését a levéltárak lajstromozásáról. Nem véletlen tehát, hogy 1992-ben üdvözölte a Turul újraindítását, s azt várta, hogy olyan segédtudományi szakfolyóirat legyen, amely hagyományainak megfelelően „*a numizmatika, levéltártan és bibliológia kivételével*” minden történelmi segédtudomány számára teret biztosít.

Kiemelkedő jelentőségű forráskiadói tevékenysége. Nem csupán tanulmányai mondanivalójának bizonyítására adott közre okleveleket (pl. erdélyi vajdák kinevezési okmányai, okleveles híradás a keperéről stb.). Nagyobb forráskiadványok fűződnek a nevéhez. Kolozsvárra kerülése után adta ki például a gyalui vártartomány urbáriumait. Húszévi munka után, 1983-ra készült el *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)* c. művével, amely azonban csak 1990-ben jelenhetett meg, Budapesten. Azóta a középkori Erdéllyel foglalkozó kutatások nélkülözhetetlen alapművének számít. 1997-ben hagyta el a nyomdát az Erdélyi okmánytár I. kötete, amely azt a célt tűzte maga elé, hogy az Erdélyre vonatkozó okleveleket összegyűjtse, s kritikailag megrostálja. Miközben a kiadvány III. kötete (amelyen fiatal tanítványaival együtt dolgozott) megjelenés előtt állt, ő már a sorozat következő darabjainak előkészítésén munkálkodott. Sajnos a III. kötet megjelenését már nem érthette meg. Szerkesztette az *Erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei* c. kiadványt.

Jakó Zsigmond sokrétű munkásságát számos kitüntetéssel ismerték el. Többek között 1995-ben Pro Cultura Hungarica díjat, 1996-ban Széchenyi-díjat, 2005-ben Magyar Örökség-díjat kapott. Az ELTE 1991. április 29-én adományozta egykori diákjának a doctor honoris causa címet. Jakó Zsigmond személyében egy kiemelkedő történész-nemzedék egyik utolsó képviselőjét, egy nehéz történelmi korszak tanúját veszítettük el. Október 31-én, déli 12 órakor kísérték őt utolsó útjára Kolozsvárt, a Házsongárdi temetőben. Emlékét megőrizzük, nyugodjék békében!

Draskóczy István

KÖNYVISMERTETÉS

JAKÓ ZSIGMOND: Bihar megye a török pusztítás előtt. /Település és Népiségtörténeti Értekezések 5.sz./ Budapest, 1940. 424. [Reprint: Nagyvárad, 2008. Erdélyi Múzeum Egyesület Nagyvárad Fiókszervezete, Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság.]

A Település- és Népiségtörténeti Értekezések c. sorozatban megjelenő könyvek előzményének Szabó István Ugocsa megyéről szóló településtörténeti monográfiája tekinthető. A sorozatot Mályusz Elemér hívta életre, és a Pázmány Péter Tudományegyetem (mai ELTE) Magyar Népiség- és Településtörténeti Intézete adta ki a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején. Ebben a sorozatban látott napvilágot Fügedi Erik (Nyitra megye), Iczkovits Emma (Erdélyi Fehér megye), Balázs Éva (Kolozs megye), Maksai Ferenc (középkori Szatmár megye), illetve Bélay Vilmos (Máramaros megye) műve. A sorozat szerzői mind Mályusz Elemér tanítványai voltak. A cél az volt, hogy a szerzők egyes vármegyék betelepülésének a folyamatát vizsgálják meg és lehetőségek szerint feltárják egy – egy megye valószínűsíthető középkori etnikai viszonyait.

A sorozatban megjelent munkák szerkezete hasonló volt. A földrajzi viszonyok alapján, földrajzi, illetve történeti tájegységek szerint haladva a birtokviszonyok fejlődésén keresztül mutatták be a településalakulás folyamatát. Eme módszer a településtörténeti eredmények mellett szükségszerűen korábban ismeretlen családtörténeti összefüggések feltárását hozta magával. Mindegyik alkotást adattár egészítette ki, amelyben az egyes helységekhez kapcsolódó földrajzi nevek, személynemekre vonatkozó adatokat adták közre a szerzők. A művek mindegyike széleskörű kutatásokon alapult, s ma már a Kárpát-medencei történetírás szerves részét képezik.

Nagy szolgálatot tett az RMDSZ Bihar megyei szervezete, a Bihar megyei Tanács, amikor a 90 esztendő Jakó Zsigmond tiszteletére támogatta művének újbóli kiadását, hisz itthon és külföldön egyaránt elismert, gyakran idézett alkotásról van szó. Hozzátehető, hogy a könyv évtizedek óta hiánycikknek számított, noha nél-

külözhetetlen a hazai és romániai mikrotörténeti kutatásokhoz. A mű jelentőségét mutatja, hogy 1942-ben a MTA Körössy Flóra díjjal tüntette ki.

Jakó Zsigmond munkája a 16. század végéig/17. század elejéig (vagyis a tizenöt éves háború időszakáig) tekintette át a település alakulás folyamatát. Nem is tehetett mást, hisz – miként a könyv lapjairól kiderül – számos falu csak ebben az időszakban alakult ki. Sokukra pedig a 16. századból maradt fenn adat. A szerző kilenc nagyobb tájegységet különített el a megyében (Érmellék-Középnyr-Cserhát, Sárrét-Kiskalota, Rétköz, Nagykeresér kisenemesi falvai, Erdőhátság, Mezőségi dombvidék, Rézalja stb.). Így a település alakulás folyamatát a magyarság megtelepedésétől eme tájegységek szerint vizsgálta. Árnyalt, sokoldalú képét rajzolt arról, miként formálódtak ki a települések. A mű utolsó fejezete nem csupán a 16. század közepétől megindult pusztulásról számolt be, hanem az 1552. esztendei adójegyzék alapján a megyei birtokos társadalom összetételéről is képet adott. Egyúttal a birtokos réteg összetételének a változására hívta fel a figyelmet. Ekkor a porták 42,3%-a egyházi kézen volt, míg a nagybirtokosságot alkotó 15 család a telkek 40,2 %-t birtokolta.

A váradai egyház birtokain élő román vajdákról és prédiális nemesekről sem feledkezett meg. Hangsúlyozta, hogy ugyan a püspöki birtokokon, a kezükön lévő román falvak jobbágyságával szemben földesúrként viselkedtek, ám a királlyal való közvetlen kapcsolat hiányában maguk sem tudtak a földesúri hatalom alól kiszabadulni. Ugyanakkor a magyar ajkú kisenemesekkel összeházasodhattak, s sokuk, a katolikus vallást felvéve magyarrá vált. Eme utolsó fejezetben szólt a szerző (hangsúlyozva a kutatási problémákat) arról, hogy milyen lehetett a középkorvégi Bihar megye etnikai szerkezete. A megye lakosságának döntő többségét ekkor a

magyarság alkotta, hisz a 16. század közepén a porták többsége (a kötetben elemzett középkori források alapján) magyarnak tekinthető falvakban, városokban található. A kötetet alapos adattár egészítette ki, amelyben a helységekhez vonatkozó középkori adatokat találja meg az olvasó.

Az új, 2008. évi kiadást Jakó Zsigmond 2007. novemberében papírra vetett utószava zárta. Ebben nem csupán arról számolt be a szerző, hogy milyen mostoha sors jutott az utóbbi évtizedekben a Bihar megyei levéltáraknak. Utószavában annak a véleményének is hangot adott, hogy ugyan a hajdani Bihar megyét ma határ vágja ketté, ám 1990 után a két ország, Magyarország és Ro-

mánia kutató előtt a korábbi évekhez képest kedvezőbb körülmények teremtődtek meg ahhoz, hogy Biharország 1918-ig terjedő múltját kutassák. Különösen fontosnak tartja a debreceni és a nagyváradi egyetemek közötti együttműködést. A következő szavakkal zárta utószavát: „Őszintén örvendeznék annak, ha ez a reprint-kiadás az első lépés lehetne a bihari helytörténeti kutatások fellendítése és közös folytatása irányában.” Reméljük, hogy a hajdan Mályusz Elemér által elindított sorozat más darabjai is reprint kiadásban megjelenhetnek. (A sorozat kötetei digitális formában hozzáférhetőek: <http://adatok.bank.transindex.ro/belso.php?k=28>”alk56)

Draskóczy István

A Wass család cegei levéltára. Valentiny Antal oklevélkivonatait felhasználva bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel közlése W. KOVÁCS ANDRÁS.

Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása. Kolozsvár 2006. 601. (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3.)

Az Erdélyi Múzeum Egyesület 2002-ben indította el újra Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára c. sorozatát. Akkor ifjabb Wesselényi Miklós személyes dokumentumait adta közre. A következő kötet 2006-ban a Wass család középkori okleveleinek a regesztáit tartalmazta.

A Wass család történeti értékű gyűjteményét az 1910-es évek elején helyezte el letétként az Erdélyi Múzeum Levéltárában. A család birtokában lévő értékes dokumentumok már korábban sem voltak ismeretlenek a kutatók előtt. A nevezetes gyűjtemény publikálását 1940-ben vette tervbe az Erdélyi Múzeum Egyesület, ám Valentiny Antal akkori regesztáit az 1945 utáni események miatt nem lehetett közreadni. A levéltárat ma a Kolozsvári Állami Levéltárban őrzik.

Valentiny regesztáinak átdolgozását, korszerűsítését W. Kovács András végezte el. W. Kovács András régóta foglalkozik a „Wassok” múltjával. Több tanulmányt illetve egy angol nyelvű monográfiát készített a család történetéről.¹

A kötet nem csupán regeszta gyűjteménynek tekinthető, hisz a regesztákat tanulmányok sora előzi meg. Bevezetésképpen Jakó Zsigmond a sorozat történetéről adott áttekintést. A következő fejezetben W. Kovács András a Wass család történetét tekintette át. Az olvasó eligazodását a kötet mellékleteként megtalálható genealógiai táblázatok könnyítik meg. Szerencsés, hogy Kovácsot nem csupán a családtagok pályája érdekelték, hanem nagy figyelmet szentelt annak, miként alakult a

család birtokpolitikája. A Wassok középkorban Erdély mellett a Dunántúlon rendelkeztek jöszágokkal. A korábbi korban pedig pl. a Gömör megyei Ajnácsköt és Serkét birtokolták. Ez a körülmény már sejteti, hogy a családi gyűjtemény nem csupán a szűken vett Erdély történetével foglalkozó kutatók érdeklődését keltheti fel, hanem azok számára is érdekes lehet, akik a Dunántúllal vagy épp a Felfölddel foglalkoznak. Egy okmány (85.sz.) például szepességi vonatkozásai vannak. W. Kovács társadalomtörténeti szempontokat is igyekezett figyelembe venni a család történetének a tárgyalása során.

Hasznos és fontos a kutatók számára az az írás, amely a családi levéltár áttekintő raktári jegyzéke. Az alapos segédlet részletesen ismerteti az egyes dobozok tartalmát. Összesen 66 dobozról van szó. A jegyzék nem foglalja magában a középkorinak tekintett anyagot, ugyanis az okleveleket külön sorozatban helyezték el. A dobozok számos családtörténeti dokumentumot tartalmaznak például a Bogátiakra, Ébeniekre, somkerekre Erdélyiekre, Gyerőfiekre, Györgyfalvaiakra, Hosszúasó- iakra, Sukyakra stb. Több családtörténeti dokumentum lelhető fel Wass Otília személyi levéltárában, amelynek jegyzékét a könyv végén olvashatjuk.

A középkor művelőinek az érdeklődésére természetesen az oklevélregeszták tarthatnak igényt. Valentiny Antal és W. Kovács András az erdélyi sajátosságok miatt a középkor határának nem 1526. augusztus 29-t tekintette, minként azt a magyarországi levéltárak középkori gyűjteményei, a középkori forrásokat közreadó publikációk zöme teszi. Az eljárással egyet érthetünk, hisz az önálló erdélyi állam kiépülése csupán Buda elfoglalása után kezdődött meg. Úgy látszik, hogy a Mohácsot követő 15 esztendőből nem sok irat maradt fenn, hisz ezt a változatos korszakot összesen 20 regeszta képviseli a kötetben.

¹ Pl. A levéltárrendező és családtörténész, Huszár András. In: Emlékkönyv Kiss Aladár születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 2003. 261–274.; A cegei Wass család története. Erdélyi Múzeum 2004.; A cegei Wass család grófi diplomája 1744-ből. Református szemle 2003.; The history of the Wass family de Czege family, Hamburg, 2005. 128.

W. Kovács alapos, bőséges tartalmi kivonatokat készített. Akad a kötetben olyan kivonat is, ami két oldalt töltött meg (610. sz.). Szerencsés, hogy W. Kovács András a határjárásokat eredeti latin szövegükben adta közre (pl. 354. sz. – 1419. június 13.). A szerző nem feledkezett meg a hátlapi feljegyzésekről sem.

W. Kovács a regesztákat alapos apparátussal látta el. A közreadónak ez az eljárása megnövelte a kötet használhatóságát. A megjegyzésekből tudjuk meg, hogy az oklevelek milyen számot kaptak a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjteményében. Az 598. számú regesztában arra figyelmeztette W. Kovács az olvasót, hogy az oklevél (1513. augusztus 15.) kétszer

lett felvéve a Diplomatikai Fényképgyűjteménybe (DF. 255396, 255401.). A szerző több esetben hívta fel arra a figyelmet, hogy a Wass gyűjteményben található egyik – másik dokumentumnak példánya lelhető fel a Magyar Országos Levéltárban is. Az apparátusban olvashatunk arról is, Magyarországon vagy Romániában hol jelent már meg egyik vagy másik okmány. Elmondható, hogy a regesztákban közölt oklevelek nagy többsége nyomtatásban még sohasem látott napvilágot.

A kötetet román nyelvű összefoglaló illetve alapos név- és tárgymutató zárja. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy értékes kötetel gyarapodott a két ország történetírása.

Draskóczy István

KOSÁRY DOMOKOS: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. Általános rész.

3. Megyei levéltárak és forrásközlések.

Szerkesztő: Kulcsár Krisztina, Szakály Orsolya. A kötet elkészítésében közreműködött: Kovács Ferenc, Lappint Virág, Goda Károly. Osiris – Magyar Országos Levéltár. Budapest, 2008. 708.

Az alig egy esztendeje elhunyt kiváló történész, Kosáry Domokos sokoldalú életművének fontos, nagyszabású vállalkozását képezi a magyar történelmi bibliográfia. Az általa készített egyedülálló kiadvány első változata, amelynek alapján az 1825 előtti magyar történelemre vonatkozó szakirodalmat illetve forrásokat áttekinthetjük, 1951 és 1958 között látott napvilágot. A második változat, amely korszakhatárnak 1848-t jelölte meg, s a forrásokkal foglalkozott (*Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába I. Bp., 1970.*), 38 évvel ezelőtt jelent meg, ám szerzője az anyaggyűjtést 1967-ben fejezte be. A mű a kornak megfelelő, magas színvonalú kiadvány volt, ami a kutatók nélkülözhetetlen segédeszközévé vált. Ám az eltelt évtizedek oly sok változást és fejlődést hoztak, bővültek ismereteink, ami természetes módon (mint erre Kosáry Domokos a bevezetőben utalt) szükségessé tette a vállalkozás I. kötetének újbóli átdolgozását. Nem véletlen, hogy az akkori egy kötet anyaga ma már három kötetben sem fér el, s nyolc kötetből állna. Kosáry Domokos tervei szerint az 1848-ig terjedő vállalkozás két része (I. Általános rész, II. Időrendi rész) összesen 20 kötetet számlálna.

Az új vállalkozás I/1. része (2000-ben jött ki a nyomdából) a könyvtárakról, bibliográfiákról, a rájuk vonatkozó szakirodalomról adott áttekintést. Az I/2. kötet a Magyar Országos Levéltár anyagát tartalmazta. A több évtizedes gyűjtő munka eredményeképpen most megjelent I/3. kötet (amelynek megjelenését a szerző sajnos nem élhette meg) a megyei levéltárakról és a levéltárak által kifejlesztett széleskörű iratkiadói tevékenységről ad képet. Természetes, hogy nem csupán a mai országha-

táron belül fellelhető gyűjteményekről ad tájékoztatást, hanem mindazokról a vármegyei levéltárakról, amelyek a magyar királyság területén jöttek létre.

Nehéz egy ilyen jelentős és alapos munkáról ismertetést készíteni, hisz aligha van lehetőség arra, hogy a mű minden értékéről szót ejtsünk. A munka két nagyobb fejezetre tagolódik. Az első részben a hazai közlevéltárakról, megyei gyűjteményekről olvashatunk. Eme rész első rövid fejezete a megyei levéltárak 1945 utáni fejlődéséről (a kérdésre vonatkozó szakirodalommal együtt) tájékoztat, ami indokolt, hisz a levéltári rendszer az elmúlt évtizedekben változásokon ment keresztül. Ezután a különböző segédletfajták ismertetése következett. Kiemelendő, hogy a szerző (és munkatársai) nem hagyta figyelmen kívül a manapság mind nagyobb számban megjelenő elektronikus segédleteket sem. A következő fejezetek - levéltárról levéltárra - a magyarországi megyei levéltárak illetve ezek fióklevéltárai fondjairól, állagairól, sorozatairól, gyűjteményeiről stb. valamint a hozzájuk kapcsolódó forrásfeltáró illetve publikációs tevékenységről tájékoztatnak. A kiadvány közreadói beható munkát végeztek, hisz az egyes publikációkról szóló ismertetésekről sem feledkeztek meg. A mű eme részének az értékét növeli az a körülmény, hogy az egyes kiadványokkal kapcsolatban alkalmanként észrevételeket találunk a könyvben.

A munka második nagyobb fejezete a Vármegyei levéltárak és iratkiadások c. viseli, s ~~gazdag anyagot~~ tartalmaz. Ez a nagyobb anyag rész nem csupán az egykori történelmi Magyarország vármegyei levéltáira vonatkozó ismereteknek a tárháza, hanem székek és kiváltságolt kerületek (pl. hajdú városok, szepesi tíz-

lándzsás szék stb.) levéltári gyűjteményeit is ismerteti. Egyet lehet érteni azzal, hogy nem maradt ki sem Erdély, sem az egykori Horvát bánóság (illetve Szlavónia) sem a sorból, s a Fiumei kormányzóság is külön fejezetet kapott. Az erdélyi Szász Nemzeti Egyetemet a városi kötetben fogják tárgyalni, míg a határőri kerületek anyagáról majd a külföldi levéltárakkal foglalkozó kötetből szereshetünk ismereteket. A megoldással egyet lehet érteni, hisz a Szász Nemzet levéltári gyűjteményei elsősorban városi levéltárak, míg a határőrvidékre vonatkozó anyag az akkori királyság határain kívül lehető fel. Szerencsés, hogy a kötetből olyan rövid életű képződmény, mint Szeverin megye, sem maradt ki.

Külön fejezet ismerteti meg az olvasót a feudális kori anyagok rendszerével. Természetesen az érdeklődő felvilágosítást kap arról is, hogy milyen eltérések tapasztalhatók a könyvben felvázolt rendszerhez képest. Az erdélyi levéltári anyag szerkezete például néhol eltér a magyarországitól. A közigazgatási levéltárak anyaga általában a 18. század közepétől folyamatos, ami az akkori vizsgálatoknak (is) köszönhető.

Az iratokról szóló, ma rendelkezésre álló tájékoztató adatok illetve segédletek nem egyformák, hisz az egykori Magyarország vármegyei különböző országokhoz tartoznak, amelyekben különböző rendszerek alakultak ki, s a segédletkészítés, forrásfeltárás módszerei sem egyformák. Amiképpen a levéltárak sorsa sem alakult egyformán. Így például a Románia területén található levéltárak ismertetésekor gyakran olvashatunk arról, hogy az anyag a 20. században hogyan pusztult, miképpen borult fel az eredeti rend, ami jelentős feladatot rótt a levéltárosokra. Egyébként több vármegyei levéltár (meglepő !) épp a 19. század második felében s a 20. század legelején szenvedett gondatlanság, hanyag tárolás vagy történeti érzék hiányáról tanúskodó selejtezés miatt jóvátehetetlen károkat. Így történt, hogy Hunyad vármegye gyűjteményében a 18. század közepe előtti korszakról csupán néhány irat tájékoztat. Igaz, négy Mohács előtti oklevéllel rendelkeznek. Liptó megyében 1850-ben az oklevelek egy részét ellopták illetve kiszórták (!). Természetesen találhatóak jobb helyzetben lévő levéltárak is (pl. Máramaros, Pest, Turóc, Vas, Zemplén, stb.).

A kötetben hasznos információk olvashatók arról, hogy egy – egy megye anyaga mely más levéltárakban lelhető fel. Arra, hogy miként darabolódhatott szét egy megyei levéltár, példát ad Szatmár megye archívuma, hisz például a megyei közgyűlési jegyzőkönyvek, országgyűlési iratok Magyarországa lettek. Ezzel szemben Romániában maradtak pl. a közigazgatási iratok, a jogi sorozatok (amelyek közül a legrégebbi iratok a 16.

századból maradtak fenn), az 1790 után kialakított csoportokba rendezett irományok, az ezekhez tartozó tárgyi mutatók stb. Ma ezt a részt Kolozsvárott őrzik. 1969-ben a két állam bizonyos levéltári részeket kicserélt. De Szatmár vármegyei iratok fellelhetők Tokajban, a MOL-ban, az OSZK kéziratárában. Háromszék levéltárát is több helyen őrzik. Sepsiszentgyörgy mellett a hajdani Miklósvár fiúszék anyagát Kolozsvárt találja meg a kutató. Sajnos a háromszéki iratok egy része a II. világháború során Zalaegerszegen pusztult el. Magyarországon Hunyad vármegyére vonatkozó anyag a Szolnok megyei Levéltárban, míg Zaránd vármegye múltját megvilágító irat (1715. esztendei összeírás másolata) a Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltárban lelhető fel. Jóformán nincs olyan vármegye, amelynek iratai közül a történelem során ne került volna valami a Magyar Országos Levéltárba avagy éppen másolatokat ne őrizne az OSZK Kézirtára. A kutatók számára igen hasznos az a megoldás, hogy a kötet felhívja a figyelmet arra, hogy mely levéltári egységek kutathatók itthon mikrofilmen.

Az egyes vármegyei levéltárakról szóló fejezetek szerkezete hasonló. Olvashatunk bennük a vármegyei levéltár történetéről, a különböző rendezésekről, az iratok pusztulásáról vagy szétszóródásáról. Ezután a kötet bőségesen ismerteti a rendelkezésre álló adatok alapján az egyes vármegyei levéltárak felépítését, az iratanyag tagolódását. Végül az adott levéltárra vonatkozó bibliográfiai tételeket tekintheti át az olvasó. A mű lehetőséget ad arra, hogy a hazai és a hajdani királyság határainkon túl lévő levéltárainak a kiadói tevékenységét összehasonlítsuk. Velük szemben (szerencsénkre) sokat publikálnak hazai gyűjteményeink. Különösen szembetűnő, hogy megyei levéltáraink mily sok regeszta gyűjteményt adnak közre. A kötetet alapos mutató zárja.

A sorozatnak most megjelent legújabb darabja magas színvonalú alkotás, amely nem csupán a Quellen-kunde műfaját gazdagítja, hanem a Kárpát-medencei több nyelvű történetírás kézikönyve lesz, minden hazai és külföldi kutató nélkülözhetetlen segédeszközéül szolgál. Ebből a szempontból célszerű lett volna, ha a tartalomjegyzéket lefordítják valamilyen világnyelvre, s idegen nyelvű összefoglaló zárja a kötetet. Az is elmondható, hogy Kosáry Domokos könyve tulajdonképpen levéltár történelemnek is tekinthető, hisz a benne olvasható megyei leírásokból összerakható a hajdani vidéki Magyarország levéltártörténelme, a forrásfeltárás történelme, s láthatjuk azt is, hogy ma milyen állapotban vannak a régi magyar királyság megyei levéltári gyűjteményei.

Matthias Corvinus 1443 – 1458 – 2008. Catalog de Expoziție.

Exhibition Catalogue. Coordonatori/Coordinators: IOAN DRĂGAN, LIVIA ARDELEAN, TUDOR SĂLĂGEAN, ANA MARIA GRUIA. Cluj – Napoca, 2008. 52 p.

2008. októberében Kolozsvárt, a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen nemzetközi tudományos konferenciát tartottak Mátyás királyról, amelyen Magyarországról is szép számmal vettek részt kutatók. Ebből az alkalomból az Erdély Története Nemzeti Múzeum illetve a Kolozs megyei Nemzeti Levéltár érdekes kiállítást rendezett a múzeum épületében. Többek között Mátyás király által kiadott papír illetve pergamen oklevelek eredeti példányait állították ki a tárlókban. Az okmányok a megyei levéltár gyűjteményébe tartoznak. Ugyan a dokumentumok között szerepelt a hajdani Erdélyi Múzeum gyűjteményének több értékes darabja is (Esterházy, Gyulay-Kuun, Bánffy, Thoroczkay, Vécsey, Macskási családi levéltárakból, a törzsgyűjteményből), ám a kiállított anyag javarészt Kolozsvár, Beszterce, Felsőbánya illetve Dés város levéltárának azon oklevelei képezték, amelyekben Mátyás különböző kiváltságokat (adó- és vámmentességek, privilégiumok megerősítése, sóval kapcsolatos ügyek stb.) adományozott az erdélyi városoknak. Látható pl. Buda város 1488. évi kiadványa, amelyben a főváros tanácsa hét pontba szedve küldte meg szabadságaik, jogaik egy részét Kolozsvárnak.

Így az okmányok elsősorban nagy királyunk erdélyi várospolitikáját illusztrálták. Ugyanakkor családtörténeti vonatkozású oklevelekkel is találkozunk a látogató (pl. Telegdi, Csaholyi, Rasztóczi, Izsépi, Pohárnok István tályai várnagy stb.). Több forrás az 1467. esztendei erdélyi felkelésről és következményeiről szól. A kiállítás külön érdekessége, hogy Dés dokumentumait évekig nem lehetett kutatni. A múzeumban ebből az alkalomból kiállították azt az 1592-ből való szép kötetet, amelyben Diósi Gergely nótárius rendszerezte és latin illetve magyar nyelven kivonatolta a kolozsvári városi levéltár kiváltságleveleit. Látni lehetett még a városi levéltár 1696. esztendei lajstromkönyvét. Velük egyébként a magyar olvasó Kiss András tanulmányából ismerkedhet meg részletesebben (Kiss András: Kolozsvár levéltára rendjének fejlődése a 14. századtól a 18. század végéig. In: Uő.: Források és értelmezések. Bukarest, 1994. 9–30.). A kiállításról gazdagon illusztrált, színes, román és angol nyelvű katalógus készült, amelyben az oklevelek jórészt könnyen olvasható facsimiléi is megtalálhatók.

Draskóczy István

TARTALOM

I. Értekezések, önálló cikkek

VITEK GÁBOR: Vitéz Ákosházi Sárkány Ferenc (1914–2003) festett címere a Fejér Megyei Levéltárban	69
SZEMÁN ATTILA: Selmezbánya címerének pajzstartói	72
Hírek	81
KOLTHAY ISTVÁN: Egy szép ősfá Keöpeczi Sebestyén Józseftől	83
FUKÁRI VALÉRIA–MÉSZÁROS KÁLMÁN: Helyesbítések és kiegészítések Vajay Szabolcs „A csömöri Zay családról” című közleményeihez	87

Nekrológ

Jakó Zsigmond (Draskóczy István)	93
--	----

Könyvismertetés

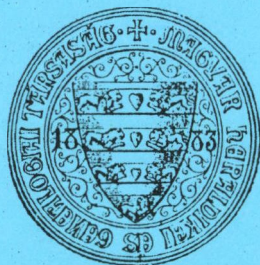
JAKÓ ZSIGMOND: Bihar megye a török pusztítás előtt. (Ism.: Draskóczy István)	95
W. KOVÁCS ANDRÁS: A Wass család cegei levéltára. (Ism.: Draskóczy István)	96
KOSÁRY DOMOKOS: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. 1. Általános rész. 3. Megyei levéltárak és forrásközlések. (Ism.: Draskóczy István)	97
Matthias Corvinus 1443 – 1458 – 2008. (Ism.: Draskóczy István)	99

TURUL

A Magyar Történelmi Társulat,
a Magyar Országos Levéltár
és
a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság
Közlönye

SZERKESZTIK:

CSIZI ISTVÁN, DRASKÓCZY ISTVÁN, KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN,
NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA, PANDULA ATTILA

NYOLCVANADIK KÖTET
2008/4. füzet

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
SZERKESZTŐSÉG: MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

MMVIII

E számunk szerzői

Draskóczy István, Dr. egyetemi docens (ELTE BTK)
Federmayer, Frederik, egyetemi docens (Komenski Univerzitie, Bratislava/Pozsony)
Jaczkó Sándor, teológus, kánonjogász (Nyírlövő)
Kolthay István, kutató, Keszthely
Pandula Attila, Dr. egyetemi docens (ELTE BTK)
Rainer Pál muzeológus (Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém)
Szemán Attila, főmuzeológus (Központi Bányászati Múzeum, Sopron)
Vitek Gábor, levéltáros (Fejér megyei Levéltár)

E számunk a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült

nka
Nemzeti Kulturális Alap

TURUL

LXXX. évfolyam

2008/4. füzet

Szerkesztik: CSIZI ISTVÁN, DRASKÓCZY ISTVÁN, KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN,
NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA, PANDULA ATTILA

Szerkesztőségi titkár: LACZLAVIK GYÖRGY

Szerkesztőség címe: Magyar Országos Levéltár

1014 Budapest, Bécsikapu tér 4.

Az egyes közlésekért a szerzők felelnek. Címük a szerkesztőségben.

A beküldött kéziratokat nem őrizzük meg, és nem küldjük vissza.

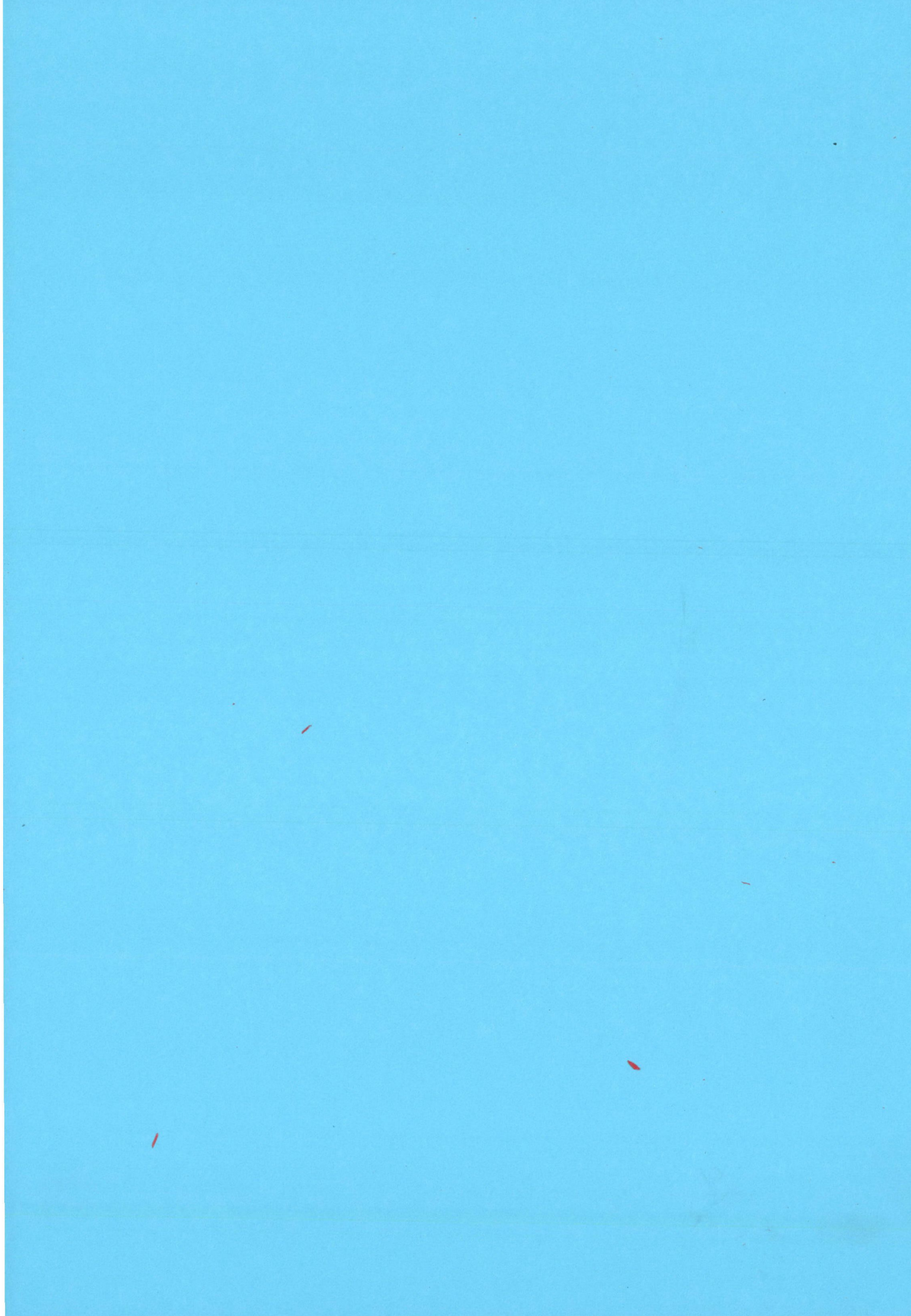
Kiadja a Magyar Történelmi Társulat

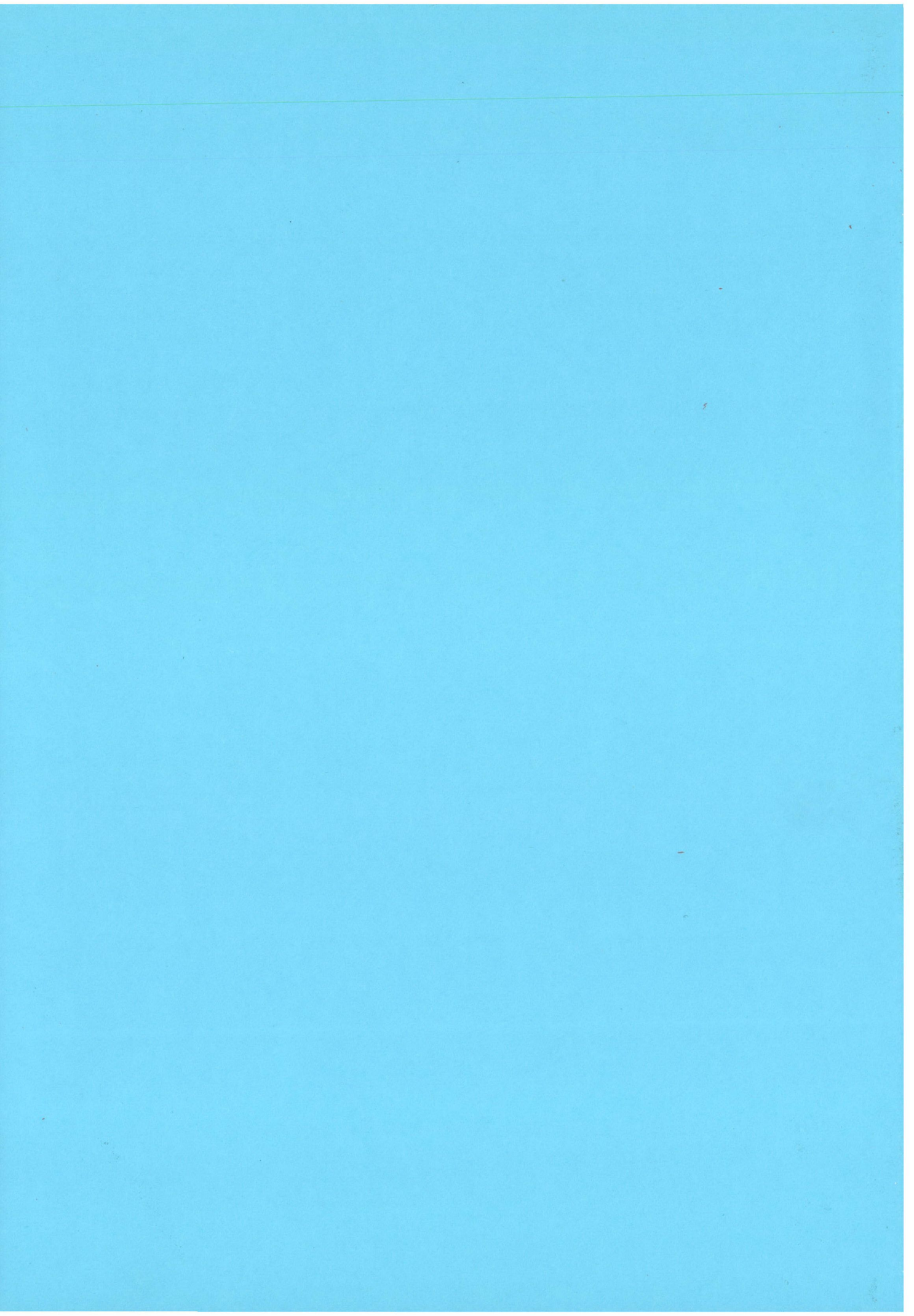
Felelős szerkesztő: NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA

Nyomdai előkészítő munkák: Élőfej Bt.

Nyomás és kötés: Kurucz Gábor

ISSN 1216-7258

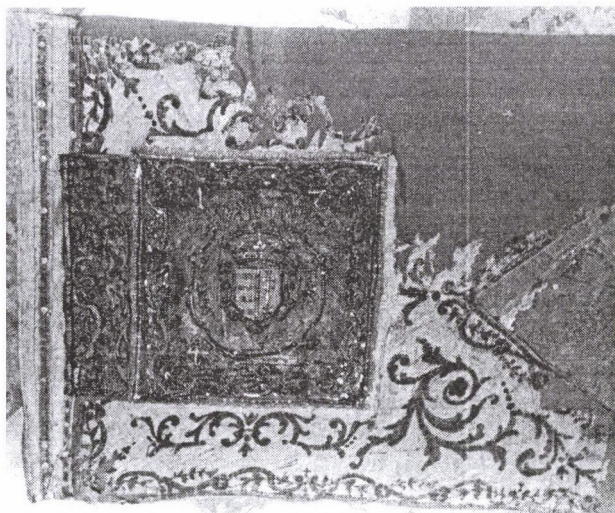

FEJÉR VÁRMEGYEI INSURGENS ZÁSZLÓK HERALDIKAI VONATKOZÁSAI

A székesfehérvári Szent István Király Múzeum történeti emlékei közt öt Fejér vármegyei nemesi felkelési zászló maradt fenn.¹ Legkorábbi darabja – amint azt az igényesen hímzett mütárgy aranszínű felirata is mutatja – az 1742. esztendei vármegyei insurrectio alkalmával készült, az osztrák örökösödési háború (1740–1748) korát, a két-két, 1797-es és 1810-es datálású zászló a Napóleon elleni nemesi felkelések időszakát idézik a zászlógyűjteményben. Az első nemesi felkelés csapatai 1742 márciusában, a Nyitra vármegyei Holics mellett vereséget szenvedtek a porosz haderőtől. Noha a Körmenten 1797-ben összesereglett tábor egy hónapig gyakorlatozott, a campoformiói béke létrejöttével (1797. október 17.) harc nélkül oszlott szét. Magyarországon 1809-ben hirdettek utoljára nemesi felkelést. A hasonló erejű osztrák haddal egyesülő, ám elégtelenül felszerelt és korszerűtlen magyar nemesi felkelési sereg – némi létszámfölénye ellenére – Győr alatt megsemmisítő vereséget szenvedett a francia hadaktól (1809. június 14.).²

Fejér vármegye címeres pecsétjének első ismert, önálló megjelenítése, pontosabban zászlón történő ábrázolása az 1742. évi nemesi felkelési zászlón látható. Eredeti, téglalap alakú része 57×50 centiméter, kiegészített fecskefarkú nagysága 130×94 centiméter. Anyaga kétlapos vörös selyemdamaszt, a kiegészítés teljesen kifakult, nyers színű selyemdamaszt. Az 1980-as évek derekán készült múzeumi állapotfelmérés során megállapították, hogy csupán az eredeti zászló részben hímzett és festett – egykor kétlapos – középrésze maradt fenn, a kizárólag festett pótlás egy anyagból készült. Ebből is következik, hogy az alsó mező és körben a fecskefarkok rész napjainkra már teljesen hiányzik. Az elveszett zászlórúdhoz kapcsolódó textilrészlet a pótlás szövete adja. A kelme belső oldalán érzékelhető, hogy a molyrágta lyukakkal telített toldás eredetileg is bordó színű volt. A zászló eredeti nagyságáról a 19. század második felében készített javítás tanúskodik. Ebben az időben jelentek meg az első szintetikus színezékek, amelyek színtartósága nem volt időtálló. Így történt, hogy a modern festékekkel festett se-

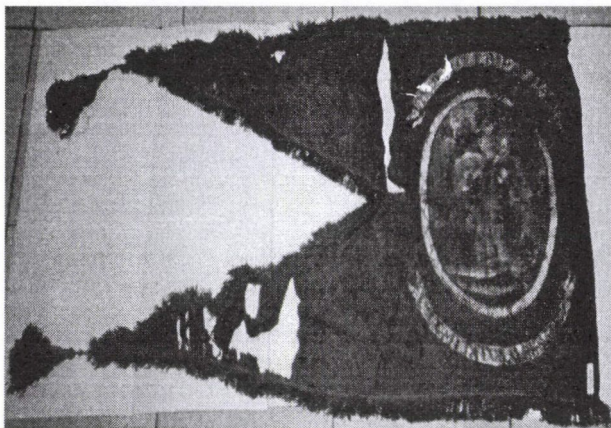
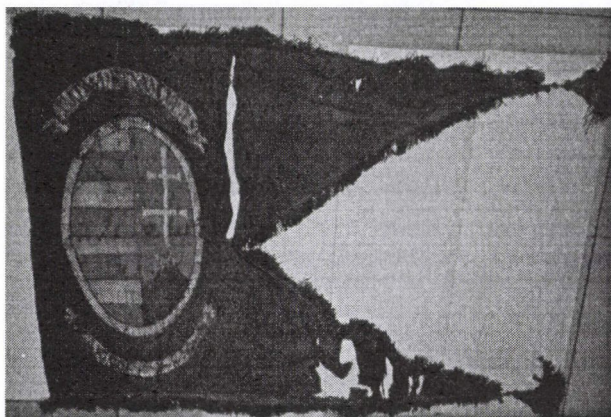

Fejér vármegye nemesi felkelésének zászlaja (1742)

lyemszínezés az idők folyamán lebomlott s fakó drapp színű lett. Szakadozott és hiányos állapotban is alapvető tárgyi kútforrás, ugyanis az eredeti zászló nagyságáról és festett díszítéséről tesz tanúbizonyságot. Egyik oldalán arany- és – napjainkra erőteljesen befeketedett – ezüstszállal hímzett koronás magyar kiscímer látható, körülötte felirat: „PRO HAC VITAM ET SANGUINEM” (életünket és vérünket). A címer felett hímzett szalagmo-

Fejér vármegye 1797. évi nemesi felkelésének nagyobb zászlaja

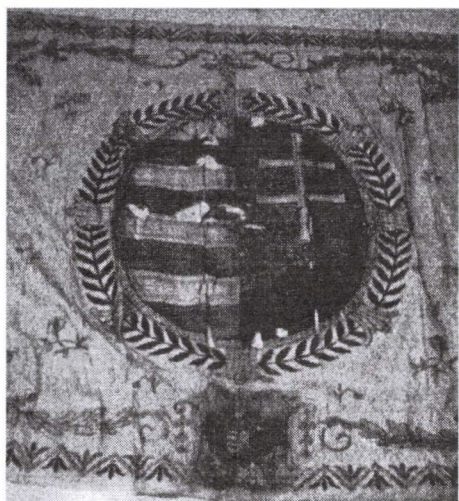
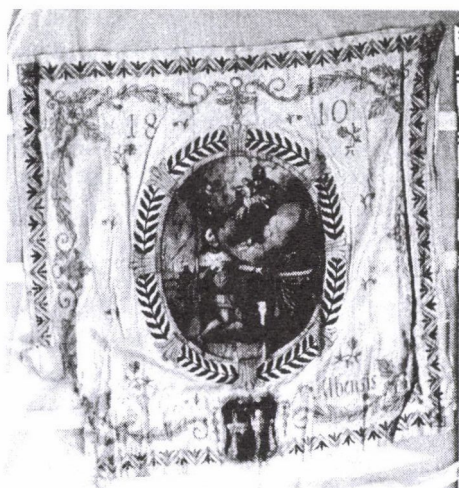
Fejér vármegye 1797. évi nemesi felkelésének kisebb zászlaja

tívum: „MARIA THE REG HUN” (MARIA THERESIA REGINA HUNGARIAE, Mária Terézia Magyarország királynője). Az aranyfeliratú évszámot az ábrázolás körül, a négy sarokban helyezték el, mindegyik szám után pontot hímezve. Másik oldalán tűhímzéssel, selyem-, ezüst- és aranszállal, nagyigényű munkával készített Fejér vármegye címere, amelynek pajzstalpát kiegészít-

tették a gróf, utóbb herceg Esterházy család kardot és virágcsokrot tartó koronás griff madarával. A hímzés domborításához pergamencsíkokat használtak. A zászlón ízléses hatást értek el a különféle öltéstípusok és a fémszálak leöltési technikáinak kombinálásával. A címer feletti szalagdísz felirata: „PROTEGE ET CONSERVA” (oltalmazd és őrizd), az évszámot a másik oldalhoz hasonlóan itt is az ugyanolyan elrendezésű aranyfelirat mutatja. Az utóbb felkerült zöld színű zászlószalagon ezüstrojttal, koszorúba foglalt hímzett felirat található: „MARIA THERESIA COMITATUS ALBENSIS 1797.” (Mária Terézia Fejér vármegye), másik oldalon: „PRO DEO, REGE ET PATRIA” (Istenért, királyért és hazáért).³ Restaurátori szakvélemény alapján kívánatos lenne az eredeti zászlótöredék – alapos tisztítással kiegészített – átfogó restaurálása: a felszakadt arany- és ezüstszálak visszavarrása eredeti helyükre, az elszakadt lánccs és vetülékfonalak selyemszállal történő megerősítése, az eredeti részek alátámasztása selyemerősítéssel. A pótolttal helyett új kiegészítés készítése, amely teljesen független lenne az eredeti zászlótól, ezzel a „másolattal” megőrizhető lenne a zászló eredeti alakja és nagysága.

A nagyobb, 1797-es datálású fecskéfarkú zászló mérete 120×80 centiméter. Anyaga egylapos, jelenleg drapp, halványbarna színű selyemdamaszt körben selyemrojttal, de a visszahajtott részeken látható eredeti zöld színe. Állapota megfelelő; a selyem hibátlan, s festett részei is puhák, hiánytalanok. Mindkét oldala azonos: a zászló közepén elhelyezett, az eredeti selyemre festett olajfestményen német-római kétfejű koronás sas mindkét lábával kardot fog, mellének közepén, „gyomrában” koronás magyar kiscímer, felirata kizárólag a festmény alatt található évszám. Az enyhén szakadozott és szennyezett, halványzöld színű bársony zászlószalagot aranszínű rojt és díszszalag keretezi, végén babérágak között aranyfittes hímzett felirat: „Pro Deo, Rege et Patria”, átellenben: „Maria Theresia Comitatus Albensis Anno 1797.” A zászlót 1988-ban tisztították, restaurálása nem szükséges, ugyanakkor a zászlószalag teljes körű rekonstrukciója javasolt: mosás, a szakadozott szalagok felvarrása, a hímzés megerősítése, szükség szerint az aranszalagok vegyszeres tisztítása.

A másik, ugyanezen esztendőből származó fecskéfarkú példány nagysága 110×70 centiméter. Anyaga egylapos zöld selyem, körben selyemrojttal, ovális festett olajképe felett és alatt szalagszerű feliratokkal, mindkét oldalán festett felülettel, amelyek az elő- és hátlapon fedik egymást. A műtárgy meglehetősen szakadozott, végződéseiben csonka, a lánccs és vetülékfonalak több helyütt hiányoznak. A selyem jelentősen szennyeződött, az olajképek töredeztettek, a festmény alig kivehető. Egyik oldalon ovális keretben a magyar kiscímer, felette: „VI-TAM ET SANGUINEM”, az alsó felirat „ANNO 1797”.

Fejér vármegye 1810-es keltezésű kisebb insurgens zászlaja

Másik oldalon Fejér vármegye címere, felette kopott felirat: „PRO REGE ET PATRIA”, címer alatt: „COMITATUS ALBENSIS”. A zászló felújítása elodázhatatlan; ez az alábbiakat kell, hogy tartalmazza: a festett részek levédését követően óvatos mosás, majd a védőanyag eltávolítása még az olajfestmény megtisztítását megelőzően. Miután a kép nem vehető ki a zászló közepéből, a két folyamatot technikailag egyszerre kell megoldani. A selymrészek megerősítése varrással, a hiányzó részek pótlása elragasztásos módszerrel. Tekintettel arra, hogy a selyemanyagon található olajképet eredetileg vékonyan festették, a festmények glettelése és helyreállítása ropant hosszadalmas és nehézkes.

A kisebbik, 1810-es keltezésű téglalap alakú zászló 135×140 centiméter nagyságú, anyaga három részből varrt egylapos nyers színű selyembrokát. A műtárgy szennyezett, gyűrött, helyenként töredezett, kissé hiányos, nyomokban penészfertőzött. A megmaradt brokátanyag megtartása aránylag megfelelő. A textillapban

55×65 centiméteres, az anyagra festett ovális olajkép Fejér vármegye címerét ábrázolja, körben hímzett búzaka-lászmotívum. Szélén négyzetletesen körbefutó dízsor farkasfog tulipánokkal, beljebb arannyal festett tölgyfakoszorú keretezi. A sima mezőben elszórtan apró festett virágok, a kép felett évszám, alatta festett felirat: „L. R. Cvs Albensis” (szabad királyi Fejér vármegye). A nagy kép alatti kis mezőben Székesfehérvár címere kapott helyet. A hátoldal ovális olajképén a magyar kiscímer látható, körbefutó díszítései hasonlóak a színoldalhoz, de évszám és felirat nélkül. Az ábrázolás alatti apró mezőben koronás kétféjű sas mellkasán a magyar kiscímerrel. A restaurátori szakvélemény a következőket tartalmazza: tisztítás, konzerválás, a festett részek levédése, az erőteljesebben szakadozott, hiányos részek dublizása, a

Fejér vármegye 1810-es keltezésű nagyobb insurgens zászlójának egyik oldala

többi varrása, a hiányok pótlása selyemmel, az olajképek tisztítása, szükség esetén puhítása, a szakadt részek ragasztása, a hiányok pótlása és glettelése.

A nagyobb, 1810. évi, téglalap alakú zászló mérete 135×150 centiméter, három részből varrt egylapos nyers színű selyembrokát, ábrázolása az eredeti anyagra festett. Az egykori, középen elhelyezett ovális alakú olajkép napjainkra teljesen hiányzik, kitörött, s nagymértékben hiányos a jobb alsó mező is. A zászló középső és határoló részei festettek, a képet szegélyező díszítés ezüst- és színes szállal hímzett. Egyik oldalának felső mezejében évszám, alsó mezőben: „L. R. Cvs Al[bensis]”. A kép alatti alsó mezőben hiányos, roncsolt állapotban Székesfehérvár címere látható, a hiányzó ovális olajképet színes fonállal és ezüstszállal hímzett levélkoszorú övezi. A zászlón négyzetletesen körbefutó festett dízsor, beljebb ezüstszállal hímzett tölgyfakoszorú, a sima mezőben elszórtan hímzett ezüstvirágok. Hátoldalán a középső festett képen és az alsó mező közepén egy később felvarrt

magyar kiscímer. A meglehetősen kritikus állapotú műtárgyat szükséges kiegészíteni és megtisztítani, valamint hímzését is javítani, az ezüstszalakat megtisztítani. A két 1810-es keltezésű zászló nagysága, színe, valamint mintája közel megegyezik, azzal az eltéréssel, hogy az egyik arany mintáját nem festették, hanem hímezték.

Összehasonlítva más vármegyék nemesi felkelési zászlóival, megállapítható, hogy meglehetősen igényesen kivitelezett és tetszetős műtárgyakról van szó. Zemplén vármegye 1809. évi meggyezésű nemesi felkelési selyemzászlóján például ábrázolások és díszítések nélkül csupán a következő feliratok olvashatók: egyik oldalán „VEXILUM COMITATUS ZEMPLENIENSIS”, a másikon „PRO REGE, LEGE ET PATRIA”.⁴

Összegezve: a zászlók méretükben, anyagukban s ábrázolásaikban sem mondhatóak egységesnek. Alakjukat tekintve a három, korábban készített zászló fecskefarkú (a legkorábbi eredeti nagysága bár téglalap alakú, kiegészített mérete azonban szintén fecskefarkú), ugyanakkor a két 1810-es keltezésű nemesi felkelési zászló téglalap alakú. A műtárgyak állapota meglehetősen változatos képet mutat. Az osztrák örökösödési háborúk korából származó zászló alapján véve hímzett, a feliratok, a koronás magyar kiscímer és Fejér vármegye címere úgyszintén. Kiegészítése ma már teljesen kifakult. A másik négy műtárgy festett olajképpel díszített, állapotuk korántsem kielégítő, de kivételt képez a nagyobb méretű 1797-es nemesi felkelési zászló, amely állapota jelenleg annak köszönhetően kitűnő, hogy 1988-ban tisztították, így restaurálása egyelőre nem szükséges. A két 1810-es keltezésű zászló olajképe a selyembrokát anyagra lett festve, a nagyobbikról az ovális kép kitörött, teljesen hiányzik. Mindegyik zászlón található felirat, amelyek a vármegyére, a hazafiasságra és az uralkodónőre utalnak. A zászlók motívumait vizsgálva megállapítható, hogy az összes példányon megtalálható a magyar kiscímer, mindegyik évből van zászló, amely Fejér vármegye címerét mutatja, s figyelemre méltó, hogy kizárólag a két 1810-es datálású zászlón látható Székesfehérvár jelképe. Emellett a három, a zászlókon alapvetőnek tekinthető motívum mellett a nagyobb 1797. évi és a kisebb 1810-es datálású zászlón megtalálható az uralkodóházra jellemző, koronás kétfejű sas ábrázolása is. A nemesi felkelési zászlók közül háromnak hiányzik a rúdja. A múzeumban található zászlóleíró kartonok nem nyújtanak kellő információt. A nagyobb 1797. évi zászló Fejér vármegye törvényhatóságának letétje; a letéti időpont 1915. október 29. A másik 1797-es datálású zászló ugyancsak vármegyei letétemény 1914. június 24-én, majd Fejér vármegye alispánjának kérésére 1939. június 2-án visszajuttatták. A 135×140 centiméteres, 1810. évi zászló Székesfehérvár szabad királyi város letétje (1911. április 6.).⁵

A vármegyei nemesi felkelési zászlók alapvető motívuma az adott vármegye címere, Fejér vármegye esetében címeres pecsétjének ábrázolása. Az első, 1694. évi, majd az azt megújító s korábbi latin nyelvű köriratát magyarító, 1837. évi diplomában megszerkesztett, s ez által autentikusnak elfogadott leírásától eltérően, a zászlókon nem eredeti állapotában látható.⁶ A pecsétkép eredeti,⁷ majd 19. század közepi⁸ leírása is mintaszerű; a ragyogó, tündöklő, sugárzó, fénylő, csillámló jelzők („*radio, radios fulgentes*”) az aranyat fémjelzik, az „ég” értelemszerűen a kék színt, a fellegek („*nubila*”) a heraldikában elfogadott fekete szín árnyalatában, füstszínből („*fumidae*”) jelennek meg, a szent uralkodó vörössel hímezett palástban, méretes hermelin gallérral övezett ezüst ruházatban látható. Mindkét címerleírás törekszik a pecsétábrázolás címerként történő megjelenítésének fogyatékosságát, azaz a klasszikus értelemben vett címerpajzs hiányát kiküszöbölni. Amíg előbbi egy meglehetősen egyszerű magyarázatot sugall, amennyiben ősi szokással igazolja, s ezzel azonosítja a pecsét kerek alakját a pajzs alakjával, utóbbi már egy megjelenített kerek pajzsra helyezi a címerképet. A címeres pecsét illusztrációjának mintegy heraldikai kiforratlanságát igazolja, hogy a későbbi ábrázolásokon (*insurgens*, céhes, egyházi zászlókon, kéziratok térképeken) is ilyen módon, tehát általában kerek háttérrel, olykor szabályos pajzsra helyezve jelenik meg a címeres pecsét ornamentuma. A pecsétkép megjelenítésére alkalmas műtárgyak nem csupán a címerpajzs alakjának vonatkozásában, hanem a pecsétábrázolás motívumainak egyes részleteiben is jelentős változatosságot mutatnak. Ez feltételezhetően nem kielégítően alátámasztható a felhasznált anyagok (selyem, papír, kő) sajátos tulajdonságaival, valamint a technikai eljárásokkal. Mindezek azt igazolják, hogy noha motívumai 1694-et követően fokozatosan ismertté váltak, Fejér vármegye címeres pecsétjének egységes és autentikus ábrázolásáról – a hivatalos vármegyei pecsét kivételével – nem lehet beszélni. Az ábrázolások sokrétűsége abból is fakadt, hogy 1837-ig, a címeres pecsét megújításáig hiteles kép híján annak alakját, színeit, a jelenet egyes apró részleteit nem lehetett pontosan megjeleníteni. Így fordulhatott elő, hogy az országfelajánlás jelenete – az eredeti – bal helyett gyakran heraldikailag jobb tájolású, vagy az alkotók a pillanatot meglehetősen zsúfolt bibliai környezetben örökítették meg. A címeres pecsét történeti használatával kapcsolatban le kell szögezni; későbbi, a kör alakú pajzsból kiemelt, s vágott címerpajzsba helyezett változatai nem hitelesek, ezek a diplomában rögzített architektúrais elvek megsértésével készültek. Számos esetben több elemet elhagytak: így a hangsúlyosnak tekintendő zöld mezőt, amely helyébe például hármashalmot tettek, továbbá a szent uralkodó alakját az országcímerrel egyetemben ezeken a domborulatokon ábrázolták. Má-

sutt a háttérben húzódó szürke hegyláncokat variáltak, más került előtérbe, vagy éppen kiemelték a háttér megadó hegyvonulatot. Véleményünk szerint, a készítő „elégedetlensége” a címeres pecsét kör alakzatával nem adhatott mindezen változtatásokhoz megfelelő magyarázatot, hiszen számos vármegye jelképe ugyanilyen pajzsba helyezett: Baranya, Bács-Bodrog, Alsó-Fehér, Bereg, Bihar, Pest, Sopron, Szabolcs, Tolna és Vas vármegyék. A kiscímer érdekessége, hogy későbbi, gyakorlati használatától (vörössel és ezüsttel hétszer vágott) eltérően, vörös mezőben négy egész ezüst pólát mutat, a bal oldali vörös mező zöld hármashalmán leveles aranykoronából növekvő ezüst kettős kereszt szabályos. Mindezekon túlmenően nem csupán a Fejér vármegyei pecsétábrázolás, hanem valamennyi, Szent István alakját címerrel megörökítő, köztük az ország felajánlásának mozzanatát bemutató címeres ábrázolás, freskó, falfestmény alapvető heraldikai hibája: a hasított mezejű, valamint a zöld hármashalom középső kiemelkedésén álló kettős keresztet megjelenítő, két pajzsfélből összetett magyar kiscímer nem létezett, de még maguk a címerek is Európa-szerte ismeretlenek voltak a 11. század első felében. Bertényi Iván megállapítása: a pecsétnyomók megtervezői, a freskófestők ösztönszerűleg „heraldikai vénával” rendelkeztek, amennyiben minden alkalommal csupán az úgynevezett kiscímer, s nem a különböző társországok és melléktartományok, ne adj Isten igényterületek címereire is utaló címeregyütteseket (az úgynevezett közép- és nagy-, valamint igénycímereket) hozták összefüggésbe az államalapító uralkodóval.⁹

A 17. század végén számos vármegye, mint ahogyan Fejér vármegye is nem címereslevelet kapott, hanem címeres pecsét használatára feljogosító privilegiumot. A vármegyei címer használata tehát egyértelműen a pecsét alkalmazásával hozható összefüggésbe. Fejér vármegye esetében önálló megjelenítéséről, pontosabban zászlón történő ábrázolásáról csupán a korábban említett esztendőktől, 1742-től van tudomásunk. Használatát, ismertségét feltehetően inkább elősegítette az 1802–1812 között felépített vármegyeháza középrizalitja timpanonján elhelyezett – Mancz János szobrász-képfaragó által kimunkált – címerábrázolás is. Felvetődik a kérdés, hogy miért az lett a témája a vármegye címerének, ami. Mind ez idáig egyetlen erre utaló forrás látott napvilágot; Hattyuffy Dezső 1881-ben jegyezte le, hogy a címer belső szerkezetét képező hagyomány szerint az országfelajánlás Fehérváron történt.¹⁰ Az országot Szűz Máriának felajánló Szent István király alakja természetszerűen az államalapító uralkodó örök nyugalomra helyezésének, egyszersmind utódainak 1527-ig megkoronázási helyén, Székesfehérváron s annak környékén élt leginkább a köztudatban. Mindazonáltal a címeres pecsét ábrázolása jelentékeny közkeveltségnek örvendett a barokk kori vármegyeszékhelyen.

Mindezeket igazolják a fennmaradt Fejér vármegyei nemesi felkelési zászlók is. A legkorábbi példány Fejér vármegye címerét tartalmazó ábrázolásának érdekessége, hogy az eredeti, tájképi jellegű adottságokat sematizálta, illetve elhagyta, az alkotó a zöld talajú pajzstalp helyett selyem- és ezüstszállal hímzett, kockázott alapot képezett. Megközelítőleg ugyanezt vette át a Székesfehérvári Polgári Dalkör 1907. évi zászlajának készítője is, azzal az eltéréssel, hogy a hímzett magyar kiscímeret a fellegekbe helyezte.¹¹ A címeralkotó alakok: Szent István király, Szűz Mária és a kisdéd Jézus Krisztus elhelyezkedése, valamint a kiscímer – Fejér vármegye címeres pecsétjének eredeti helytelen ábrázolásával ellentétben – mindkét esetben szabályos, azaz hétszer vágott. Ábrázolásának kiforratlanságát igazolja, hogy mindezek ellenére a zászló másik oldalára hímzett kiscímer nyolc teljes ezüst pólát tartalmaz. Véleményünk szerint, a vármegyecímer ezen legkorábbi ismert ábrázolása – összevetve későbbi előfordulásaival – épül összességében leginkább az eredeti, diplomákban megfogalmazott leírására. Az ábrázolás további különlegessége, hogy a címer pajzstalpának hátsó részén helyet kapott a gróf Esterházy család kardot és virágcsokrot tartó, jobbra forduló koronás griffmadara is. A családi címermotívum vármegyecímerbe történt beillesztésének indoka nem ismert; egyfelől a vármegyében számos birtokkal és uradalommal rendelkezett akkor és később is a família, valamint gróf Esterházy József az ország „udvarispánja” (1741–1748). Másrészt a nemesi felkelést 1741. október 14-én elrendelő Mária Terézia a dunántúli felkelés megszervezésével gróf Esterházy József tábornokot és herceg Esterházy Pál őrnagyot bízta meg.¹²

A nagyobb, 1797-es datálású zászló olajfestményén látható – német-római sas mellére helyezett – magyar kiscímer érdekessége, hogy későbbi ábrázolásától eltérően, a hasított címer pajzsmezői felcserélődtek, így az ezüsttel és vörössel – szabályosan – hétszer vágott mesteralak heraldikailag bal oldalra került. Ez azért is figyelemre méltó, mert a másik, ugyanezen esztendőből származó nemesi felkelési zászlón mind a kiscímer, mind pedig a vármegyecímer heraldikailag szabályosan kivitelzett. A magyar kiscímernek a német-római császári sas középre való helyezéséről a Habsburg-dinasztia nőági trónöröklését kimondó 1723. évi IICVIII. törvénycikk 3. §-a intézkedett.

Fejér vármegye insurgens zászlai közül heraldikailag a leginkább elemezhető a viszonylag épen fennmaradt, 1810-es datálású zászló. Festett olajképe Fejér vármegye címerét meglehetősen zsúfoltan ábrázolja. A jelenetet ugyan tetszetősen, gazdag színekombinációkkal festette meg az alkotó, mégis távol került az eredeti címerképtől. Egyrészt a tájjelleget feladva romantikus; a messzeségben várat, várfalat, tornyokat, rondellát, barbakánt, erő-

döt mutató hátteret kölcsönzött a kompozíciónak, ezzel a címerkép zöld pajzstalpa is elveszett, másfelől Szűz Mária és a kisedd Jézus Krisztus alakja jobb oldalt angyalokkal ábrázolt. A korona – a későbbi, 19. századi ábrázolásoknak megfelelően, ám az eredetitől eltérően – díszes asztalon pihen. Leginkább szembeötlő a kiscímer teljes hiánya. A szabályosan füstszínű fellegekben ábrázolt Szűz Mária és az ölében tartott gyermek Jézus Krisztus festett alakja szabályos, ugyanakkor Szent István király – eredetileg aranyszínű – hermelingalléros uralkodói palástja vörösben tárul elének. Feltűnő továbbá, hogy noha az eredeti címerkép a térdeplő uralkodót balra fordulva mutatja, addig ebben az esetben a szemlélődővel csaknem szemből, mindkét térdén térdepelve látható. A másik oldal zászlólapjának közepébe helyezett kiscímer alapvető heraldikai fogyatékosága, hogy ehelyütt is egy négy teljes ezüst pólyát tartalmazó pajzsmézöt szerkesztettek meg. A vármegyecímert ábrázoló festett olajkép alatti kis mezőben ugyanaz a koronás, kétfejű sasos és kiscímeres ábrázolás látható, mint a nagyobbik 1797. évi zászló esetében. A sorra vett motívumokon túl csupán a két hasonló kidolgozottságú, 1810-es datálású Fejér vármegyei nemesi felkelési zászló tartalmazza, illetve jeleníti meg a vármegyei insurrekciók történetével egybeforrt Székesfehérvár címeres jelképét is. A motívum ábrázolása a vármegyei szimbólumhoz hasonlóan ebben az esetben is meglehetősen pontatlan, amennyiben az eredeti zöld talajt elhagyva a vár mindhárom tornya vörös bádoggal fedett, s a korona, valamint a címertakarók is hiányoznak.¹³ A két 1810-es keltezésű nemesi felkelési zászló ezzel tulajdonképpen egyesíti mind az öt zászlón előforduló alapvető motívumot, s amíg egy-egy példány vagy csupán az egyik, vagy néhány elemet jelenít meg, addig ezek egyszerre tartalmazzák a magyar királyság, az uralkodóház, a vármegye és az annak székhelyeként is funkcionáló város szimbólumait.

A legkorábbi, 1742. és 1744. évi nemesi felkelések alkalmával használt nemesi felkelési zászló első szakszerű publikálása Marosi Arnold nevéhez fűződik.¹⁴ Közleményének forrásait a székesfehérvári múzeumban őrzött insurrekciós emlékekből, Dr. Lauschmann Gyula, Fejér vármegye egykori tisztifőorvosának akkor még kéziratban lévő, Székesfehérvár történetét feldolgozó munkájából,¹⁵ valamint a Fejér vármegye letétjét képező insurgents zászlóból merítette. A zászló 1930-as esztendőök eleji állapotát tükröző leírása a következőket rögzítette: „...kétszárnyú lobogójának [helyesen: fecskefarkú zászlajának] közepe piros [helyesen: vörös], széle sárga damaszselyem ezüstrojttal. A piros mezőt barokkstilű ezüsthímzés szegélyezi és egyik oldalán a magyar [kis]címer látható, felette szalag e felirattal: Maria The: Reg: Hu. (Maria Theresia Regina Hungariae). A címer körül az ismert jelmondat: Pro hac vitam et sanquinem olvasható.

A zászló másik oldalán ugyancsak barokk izlésű keretben Fejérvármegye címere van kihímezve, alsó részén az Eszterházyak kardot és virágcsokrot tartó, koronás griffjével. A címer feletti szalag felirata: Protege et conserva. A zászló korát a piros mező négy sarkán elosztott 1742-es évszám jelzi. Érdekes a zászló nyele is. Csúcsát gömbös tokból kiemelkedő szívalakú lánzsa díszíti, míg hosszában négy vaspánt erősíti. A rúd végét hegyes vashüvely takarja. A zászló szárnycsúcsait, rojtját az idő és viszontagságok, melyeken keresztül ment, bizony már erősen megrongálták. Csak foszlányok maradtak belőlük, mert a zászló több ízben is szerepelt harctéren és dicsőséget is aratott. A zászlót ugyanis az 1742-ki nemesi felkelés alkalmával készítette a vármegye, mikor Sziléziáért folyt a harc Mária Terézia és Nagy Frigyes között.”¹⁶

Marosi Arnold egy másik cikkében azt is leszögezte, hogy Fejér vármegye három zászlaját őrizte a múzeum letétként. A korábban ismertetett 1742. évi nemesi felkelési zászlóval kapcsolatban tett megállapításait a következőkkel egészítette ki: „Ez a két szárnyú [helyesen: fecskefarkú], középen piros, szélén sárga damaszt selyem lobogó [helyesen: zászló] a III. terem bejárója felett látható, és miként a rajta lévő évszám 1742 mutatja, az akkori nemesi felkelésen szerepelt. A rajta csüngő zöld szalag felirata: Maria Theresia Comitatus Albensi Ao 1779, a másik oldalon: Pro Deo, Rege et Patria.”¹⁷ Marosi ehelyütt Lauschmann 1797. évi insurrekcióval kapcsolatos megállapításaival is polemizál, amely így hangzott: „az insurrectio hadi jelvényeül nem a régi még 1742-ből megmaradt zászlót használta a vármegye, hanem újat készített. A királyné ugyanis aranyszövésű, zöld selyemmel tüntette ki Fejér vármegyét, és a szövet egyik oldalának felírása volt: Maria Theresia Comitatus Albensi, Pro Deo, Rege et Patria. A vármegye, miután Marich Tamás és gróf Schmidegg Tamás személyesen megköszönték a királyné kegyét, ebből az értékes szövetből készítette zászlaját, amely alatt a nemesi hadsereg táborba indult. Az ünnepélyes átadás a jegyzőkönyv szerint június 24-én.” Marosi indoklásában rámutatott, hogy mindezekkel ellentétben, a valóságban a királyné, II. Lipót neje nem zászlót, csupán szalagot küldött a régi zászlóra, amely napjainkban is rajta van, s a fentiek szerint felirata teljesen ugyanaz, amit Lauschmann is megemlített. Az utolsó, 1809. évi nemesi felkelés alkalmával használt zászlók keletkezésének körülményeire rávilágítva Marosi a következőket vetette papírra: „A vármegye másik két zászlaja 1800-ban készült. Ezek egyike, a nagyobb a III. számú terem átjárója felett van kifeszítve. Kétszárnyú, zöldselyem szövetén az egyik oldalon az országcímer és »Pro hac vitam et saquinem – Anno 1800«, a másikon Fejér vármegye címere és »Pro rege et patria Comitatus Albensis« olvasható. A másik kisebb zászló ugyanezen címerekkel és hasonló felirattal a IV.

terem ablaka felett van kiállítva. E zászlók 1800-ban az időközben létrejött békekötés folytán nem kerültek használatba. Csak az 1809-iki utolsó nemesi felkelésnél, amikor Napoleon hadai már az ország határait is átlépték, sőt Fejér vármegye határát is érintették, amit azonban csakhamar békekötés követett.¹⁸ Lauschmann – avataltan, helyenként téves – leírása: „Ebből az évből [1809] egy insurgens zászlónk maradt, amelyet ez idő szerint a Fejérmegyei és Székesfehérvári Múzeum Egyesület őriz gyűjteményében. A gyönyörű, még ma is ép, bár kissé megszurkült selyemszövet egyik oldalát a magyar címer, a másikat Szűz Mária képe díszíti [helyesen: ez maga a vármegyecímer], míg alul a város pajzsát[?] arany hímzéssel ezen körirat határolja: »L. R. Civitas [helyesen: Comitatus] Albensis« (Szabad Királyi Székesfehérvár Város [helyesen: Fejér vármegye]).¹⁹

A vármegyei zászlóhasználat története a késő középkorig nyúlik vissza. Noha a 15. század végéig a comitatusok nem bírtak saját pecséttel (ez által saját címerrel sem), meg kell jegyeznünk, hogy erre nem is volt szükségük: amint a közigazgatásban a tisztségviselők saját pecsétjeiket használták, úgy honvédelmi kötelezettségeiket is a vármegyei főispán saját címeres zászlaja alatt teljesítették. Az 1435. évi I. decretum I. és 1458. évi II. törvénycikk is ezt a gyakorlatot erősítette meg. A vármegyei szimbólumok elterjedése a török előnyomulása következtében nem válhatott általánossá, kialakulásuk nehézkesen haladt előre az 1550. évi LXII. törvénycikk szentesítéséig. Ez – utalva Somogy vármegye pecsét-használati gyakorlatára – a jelképhasználat alapjait vetette meg, amennyiben elrendelte: a vármegye nevében kiállítandó okleveleket – nyomtatékosan rögzítve – egy pecsét alatt kell kiadni. A törvény inteniójaként 1550. február 12-én kiadott királyi leirat továbbá elrendelte, hogy minden vármegyének külön címert, címerjelvényeket és pecsétet kell adni. Pusztán feltételezhető, hogy az akkori török hódoltság alatt nem álló valamennyi vármegye részesült címeres pecsétadományban. A törvény, később a végrehajtási rendelkezésként értelmezendő leirat részletesen szabályozta a vármegyei signumok alkalmazását, ezzel szoros összefüggésben azok címerhasználatát. Az oklevél tanúsága szerint az uralkodó hozzájárult, hogy minden egyes vármegyének külön címert, címerjelvényeket és pecsétet („*dignaremur singulis comitatibus arma, seu Insignia, atque sigillum speciale clementer dare*”) adományoz, hogy ezeket autentikus kiadványaik megpecsételésénél hitelt érdemlően használhassák. Az uralkodó továbbá jóváhagyta, hogy a címeres pecsétadományban részesített vármegye „*mindenütt ... nem különben a király és az ország hadjárataiban ... jelvényeken, zászlókon mindenkor örök időnkig használhassa és velök élhessen*”.²⁰ Utóbb az 1596. évi XI. törvénycikk azt is elrendelte, hogy a vármegyék tulajdon zászlóval is bír-

janak. Az ugyanezen esztendei jogszabály XIV. cikkelye ugyancsak külön vármegyei zászlókról tett említést. Hatására a vármegyei bandériumok saját zászlajuk és kapitányuk alatt álltak hadba a 17. század elejétől. Pandula Attila megállapítása: „Az általuk használt zászlók a katonai csapatokat tartó főurakénak mintájára készültek, s szintén magyar jellegűek, ezeket megyei insurrectionális zászlóknak nevezték.”²¹ Ezek a címeres zászlók a török elleni keresztény hadjárásban a vármegyei seregek hadi jelvényei, amelyek létezésére a honi történetírás csupán szűkszavúan hivatkozott. Palugyay Imre Buda 1686. évi ostromát s bevételét tárgyaló főművében a rohamozó hadakhoz csatlakozott, s abban részt vett számos vármegye katonaságának saját zászlaira utalt.²² A törvény XIV. cikkelye arról, hogy „a kapitányokat és a vármegyék katonaságát a megszállástól és a kártételtől is eltiltják; és az engedetlenkedőket (valamint a katonáiktól és zászlóiktól távozó kapitányokat is) miképen kell büntetni?” 2. §-a a vármegyei zászlókkal kapcsolatban előírta: „Az említett vármegyei kapitányok pedig katonáik és zászlóik mellett maradjanak, máskülönben a főkapitányok elengedhetlenül megbüntessék őket.” A török kiűzését követő évtizedek vármegyei pecsét- és zászlóhasználatának, valamint az ezeken feltüntetett címerek meglétének történeti jelentőségére mutatott rá az 1715. évi XLVI. törvénycikk. A Turóc vármegye új pecsétjét törvénybe iktató jogszabály is megerősítette: a vármegye joghatóságát a pecsét, a zászló s az ezeken a vármegyét megszemélyesítő címer jelképezte, egyúttal jogköre (Turóc vármegye esetében területi integritása is!) semmisült meg, amikor „*zászlójának széttépése s összetörése mellett, pecsétjétől is megfosztották*”.

Az általános nemesi felkelés (*exercitus generalis*, későbbi nevén *insurrectio*) kezdetei már az 1222-ben kiadott Aranybullában megtalálhatók, a serviensek hadba vonulási kötelezettségei között. Hatástalanságát igazolja, hogy a harcban, harcászaton járatlan, s meglehetősen fegyelmezetlen kismemesség már akkor is csupán a mindenkor hadsereg kiegészítéseként jöhetett számításba. Az *insurrectio* a 18. életévüket betöltött nemes férfiakat személyesen terhelte. A nemesi felkelés egyrészt kiváltság, másrészt olyan kötelezettség, amely 1848-ig legitímálta a nemesi adómentességet. Az uralkodó indítványára, egy-egy alkalomra, az országgyűlés ajánlotta meg. Ekkor a vármegye külön bizottságot hozott létre a szükséges intézkedések megtételére; a felkelő nemességre, a könnyű lovasságra vonatkozó rendelkezéseket a vármegyei nemesi közgyűlés hagyta jóvá és hajtatta végre. A vármegyére kirótt lovasok kiállításának költségeit – évi jövedelmük arányában – a birtokos nemesek fizették. A felkelő nemességgel kapcsolatos intézkedések közé tartozott, hogy összeírták a nemesi familiákat fiúgyermekkel együtt, majd az elkészült lajstromokat a szemlén

(mustra) bemutatták. Továbbá feljegyezték az adózók lovait s a vármegyében megtalálható alkalmas lovakat. A járási szolgabírák összeírták a katonai szolgálat megváltásaként fölkeléshez való hozzájárulásra kötelezettek vagyonaát. A *cassa concurrentialis*-hoz a következők járultak hozzá: plébánosok, uradalmi tisztek, agilisok, árendátorok, honoratiorok, molnárok, a katolikusok papjai, harmincadosok. Az így befolyt összegből a vagyontalan, ám felkelésre kötelezett gyalogosokat ellátták zsolddal és minden szükségessel. A vármegyei insurrectió bizottság előtt tartott hadiszemlére egy-egy járás nemeseit rendelték be. Ekkor vizsgálták meg kor, egészségi állapot és vagyoni helyzet alapján, hogy ki köteles személyében vagy más által állítottként katonai szolgálatot teljesíteni. A király által kinevezett katonai parancsnok igazgatta a vármegyei katonaságot; szakaszokba és századokba osztotta. A katonai kihágások ügyében a vármegye által kijelölt tisztek sommásan jártak el. A szemle után a katonaságot táborokba – esetleg az ország határaitra – helyezték.

Az első, Fejér vármegyei részvétellel lezajló nemesi felkelés a Mária Terézia által 1741. október 14-én elrendelt insurrectio felállításával történt. Az 1742. és 1744. évi nemesi felkelések Fejér vármegyei és székesfehérvári története összekapcsolódott, ugyanis többi katonáit előbbibe osztották be. Ugyan vármegyei vezetés alatt, de városi zászlóval vonult táborba a mintegy negyven főből álló fehérvári katonaság is. Fejér vármegye az insurrectio felállításával kapcsolatosan az 1742. január 23-án egybehívott kisgyűlésen erősítette meg Liphay Ferenc alispánt alezredest, Salamon Farkast zászlótartói tisztségében. A helytartótanács 1741. december 26-i kimutatásai szerint Fejér vármegye 244 gyalogos katonát állított ki. A nemesi felkelés 1742 márciusában Holicsnái, májusban Olmütz mellett szenvedett vereséget a porosz haderőtől, az elesett Liphay utóda Salamon Farkas lett, zászlótartóvá Gregorovits Pált nevezték ki. Fejér vármegye az 1744. szeptember 9-i generalis congregatió határozta el az előző hónap 8-án összehívott nemesi felkelés felállítását. A vármegye kétszáz lovaszt állított, s első ízben parancsnoknak gróf Schmiedegg Ferencet, zászlótartónak Ányos Ferencet tették meg. Miután a gróf saját kinevezését alezredesti ranghoz kötötte, abba nem egyeztek bele, s Németh Imre lett a parancsnok, főhadnagyi rangban. A város negyven katonájának sorsa ekkor ismét a vármegyei insurrectióval forrt egybe. Az országosan felállított hat új ezredet a vármegyék szerelték fel és élelmeztek. Az uralkodó a fegyverellátásról gondoskodott, a törzstiszteket – az ezredekkel egyetértésben – a királynő, a főtiszteket a vármegye nevezte ki. A rendszeres dezertálások következményeként Fejér vármegye 1744. november 8-án intézkedett a haderő feloszlásáról. A francia nagyhatalmi

politika árnyékában, 1797-ben a vármegyei nemesi felkelés ugyan ismételten összeállt, de a campoformiói béke megkötésével ütközetben nem vett részt. A nemesi felkelés szétesztésakor megjelent napiparancs említést tett a két 1797-es *insurgens* zászló ünnepélyes felvonásáról, katonai tiszteletadás melletti bevonásáról is. Az utolsó nemesi felkelést az 1808. évi VI. törvénycikk rendelte el. Fejér vármegye és Székesfehérvár törvényhatósága első ízben, 1809. március 8-án tárgyalta a nemesi felkelés ügyét, *insurgens* katonáik Veszprém és Tolna vármegye katonáival egyesítve alkották a 490 gyalogosból álló zászlóaljzat. 1809. június 14-én a Fejér vármegyei és fehérvári felkelők is részt vettek a győri ütközetben, de tisztos helytállásuk ellenére a hiányos, korszerűtlen felszerelés alkalmazása mellett, s a reguláris hadsereg megfutamodását követően meghátrálásra kényszerült. A törvény szerint három évre elrendelt nemesi felkelés ezek után nem oszlott szét, hanem mint polgári katonaság működött tovább. Az utolsó nemesi felkelés alkalmával használt zászlókat ugyan 1800-ban készítették, alkalmazásukra azonban – az időközben létrejött békekötés folytán – az 1809. évi nemesi felkelésnél került sor.²³

Az egykori nemesi felkelési zászlók historikus továbbélését biztosította az 1810. június 17-én a polgári őrség²⁴ részére – ünnepi külsőségek közepette – felszentelt három zászló. A nemzetőri feladatokat ellátó, mindamelllett a közbiztonság felett őrködő katonai szervezet történetében az 1809. esztendő fordulatot hozott, amikor egy királyi rendelet három zászlóaljba osztotta a polgárságot. A polgárőrség három zászlóján az 1810-es évszám szerepelt, s ebből kettő bizonyosan a napjainkban a múzeum gyűjteményébe utalt, két 1810-es datálású nemesi felkelési zászló.²⁵ A zászlóanyai tisztséget gróf Schmiedegg Tamás neje, gróf Zichy Johanna és Ürményi Miksáné vállalta el. A szertartás keretei között, a zászlószegeket a székesfehérvári városháza előtt verték be a zászlók rúdjaiba. A polgárőrség azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket; a szervezet tevékenységét felfüggesztették, zászlait 1820-ban a levéltár őrizetébe utalták. A polgárőrség 1843. esztendei újjászervezését követően visszanyerte zászlait. A városi tanács a zászlóanyai védnökséget gróf Zichy György hitvesére, gróf Pálffy Ludovikára ruházta át.

*„A zászlószalag felszentelése fényes ünnepséggel történt 1844. október 5-én, és erről egykorú színnyomatú kép is fennmaradt. A kép közepén díszbe öltözött magyar ruhás urak és nők, katonatisztek üdvözlik a zászlóanyát és kísérik a nemzeti zászlóval ékesített sátorba. A polgárőrség tagjai díszruhában állnak, körülveszik az oltárt, amelynél az istentisztelet és a prédikáció történt.”*²⁶

JEGYZETEK

¹ A témát érintette: *Lauschmann Gyula*: Székesfehérvár története II. k. Székesfehérvár, 1994. 128–130. III. k. Székesfehérvár, 1995. 13–14. (Közlemények Székesfehérvár város történetéből). *Marosi Arnold*: Adatok Fejérvármegye 1742. és 44-iki nemcsi felkeléséhez. *Székesfehérvári Szemle* (Fejér vármegyei és Székesfehérvári Múzeumegyesület Közlönye), (továbbiakban: Marosi i. m.) (1931) 2. sz. 2–4. (I.), (továbbiakban: Vitek i. m.) (1931) 3. sz. 5–6. [II.]. Uő.: Fejérvármegye zászlói. Uo., (1932) 4–6. sz. 35–36. Uő.: Helyesbítés Fejérvármegye nemcsi felkeléséről szóló cikkünkhöz. Uo., (1931) 6. sz. 5. Részletesebben feldolgozta: *Vitek Gábor*: A [Fejér] vármegye pecsétje, címere, történeti zászlói. In *Erdős Ferenc–Kelemen Krisztián–Vitek Gábor*: Vármegye-háza a bástya és a várfal helyén. Székesfehérvár, 2002. 15–36. (Fejér Megyei Levéltár Közleményei 28). *Vitek Gábor*: „...Epigraph: FEJÉR VÁRMEGYE PETSÉTJE inscripta esse visitur.”, azaz a címeres pecsét Fejér megyei ábrázolásának szfragisztikai, heraldikai és vexillológiai összegzése. *Turul*, LXXVIII (2005) 1–2. sz. 15–25. (továbbiakban: Vitek i. m. 2005) Az 1742. évi insurgents zászlót első ízben közölte: Marosi A.: i. m. (1931) 2. sz. 3. Az 1742. évi zászlót, valamint a kisebbik 1810-es kelezésű zászló Fejér vármegye címerét tartalmazó oldalát színesben közölte: Vitek G.: i. m. 2002. 24. és 26. A két említett zászló, Fejér vármegye címerét tartalmazó oldalait közölte: Vitek G.: i. m. 2005. 19–20. A másik három insurgents zászlónak a jelenlegi az első publikálása.

² A történelmi zászlókból „A XVIII–XX. század zászlói múzeumunk gyűjteményéből” címmel 1994. május 7-én nyílt tárlat a Szent István Király Múzeum Székesfehérvár, Országzászló téri épületében.

³ A zászlók leírását az 1980-ban, Amszterdamban megtartott Nemzetközi Zászlórestaurálási Konferencián elfogadott, egységesített szempontok figyelembevételével végeztük, amelyben Illyés Endréné, a Szent István Király Múzeum munkatársa működött közre. Az intézmény zászlógyűjteményét ugyancsak ő bocsátotta rendelkezésünkre.

⁴ Közli *Reiszig Ede*: Zemplén vármegye története. In Zemplén vármegye és Sátoraljaújhegy. Magyarország vármegyéi és városai. (Szerk.: *Borovszky Samu*). Budapest, é.n. 433.

⁵ Szent István Király Múzeum Zászlógyűjtemény. Leíró katonok.

⁶ A Szent Korona felajánlásának egyik korai megfogalmazása a Fejér vármegyei pecsétkép, amely arany láncszemen függő körpajzs, mezeje világoskék, vöröses égboltot szimbolizál. A pajzstalpon zöld talajon háttérben szürke heglánccal övezve, balra fordulva Szent István király térdepel vörössel himzett, hermelcingalléros arany palástban, ezüst ruhában. Haja és szakállá ezüst, feje körül arany dicsőfény (glória) ragyog. Kézében arany szegélyű bíbor (skarlátszínű) párnán a Magyar Királyságot jelképező arany Szent Koronát, a jogart és az aranymarokolatú koronázási ezüstkardot tartja, felajánlva azt az aransugarakkal fénylő, arany-szürke felhőben lebegő (sugárzón, fénylőn előtűnő) Boldogasszonynak, aki bíbor (skarlátszínű) ruhában, sötétkék fátyolban jelenik meg, karján a fehér ruhába öltöztetett gyermek Jézus Krisztussal, fejük körül ugyancsak arany dicsőfény ragyog. Szent István király előtt álló, csücskös talpú (kis) pajzsban Magyarország kiscímere; jobbról vörössel és ezüsttel nyoleszor(!) vágott mező az Árpádok címerpajzsa, balról vörös mezőben zöld hármashalom aranykoronás kiemelkedő közép részén ezüst, a tényleges uralkodói hatalmat jelképező apostoli talpas kettős kereszt címerrel. Szent István király a koronával, jogarral és koronázási karddal jelképezett Magyarországot az „*Örök Szűz Istenanya, Mária*” oltalmába – elsőként – ajánlja. Közli *Vitek Gábor*: „*Sigillum Comitatus Albensis*” – „*FEJÉR VÁRMEGYE PETSÉTJE*”. Államalapító Szent István király alakja Fejér [vár]megye szimbólumrendszerében 1694–2003. Székesfehérvár–Dinnyés, 2006. 20. (Kézirat). A címeres pecsétet és leírását közli még: *Csáky Imre*: A Magyar Királyság vármegyéinek címerei a XVIII–XIX. században. Bp., 1995. 96., Vitek G.: i. m. 2002. 17., 19–20. és borító 2., színnyomatát közli:

Károly János: Fejér vármegye története. I. k. Székesfehérvár, 1896. I. melléklet.

⁷ Magyar Országos Levéltár A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár. Magyar Királyi Kancellária regisztraturája. Libri regii. XXIII. 334. A diploma hiteles másolata alapján közli: *Rexa Dezső*: Címeres levelek Fejér vármegye levéltárában. [II.] *Turul*, XXXI (1913) 4. sz. 179.

⁸ Fejér Megyei Levéltár Fejér vármegye magyar köriratú címeres pecsétjének 1837. évi diplomája.

⁹ *Bertényi Iván*: Szent István alakja a heraldikában. Szent István- emlékülcs Székesfehérvárott (1988. augusztus 18.). Székesfehérvár, 1989. 35. (Fejér Megyei Levéltár Közleményei 7).

¹⁰ *Hattyuffy Dezső*: A hazai vármegyek és városok címerei. Külön nyomat az „Erdélyi Muzcum” 1881-ki évfolyamából. Kolozsvárt, 1881. 66. (a továbbiakban: Hattyufalvy i. m.).

¹¹ Közli Vitek G.: i. m. 2002. 34. Uő.: i. m. 2005. 22.

¹² Az Esterházy család pecsétjeihez és címereihez ld.: *Vitek Gábor*: Istenért, oltárért és hazáért! In *Kelemen Krisztián–Lukács László–Vitek Gábor*: Csákvár. h. n. [Bp.] é. n. [2002.] 99–107. (Száz Magyar Falu Könyvesháza).

¹³ A címet az I. Lipót által a város számára 1703. október 23-án adományozott kiváltságlevélben a következőkben írták le: „A kék színű álló pajzsot a hajdani dicső emlékü királyok fchévári nagyszámú koronázása emlékére arany korona díszíti. Ebben zöld mezőben négyszögű köből épült, rovátkolt várfal, kétfelé nyitott kapuval és lefüggő vasrostéllal. Két torony közül egy fedett, magasabb emelkedik ki. A korona alól egyfelől aransárga és kék, másfelől ezüstfchér és vörös, a pajzs aljáig érő, azt ékesítő, fodros takarók függenek”. Közli *Kállay István*: Székesfehérvár kiváltságlevelei. Székesfehérvár, 1974. 191. (Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez 10. Fejér Megyei Történeti Évkönyv, a Fejér Megyei Levéltár Évkönyve 8). A pecsét deák köriratának magyarítása céljából kérvényezett, s 1845. március 6-án megkapott diploma címerleírása pontosabb: „...álló kék vért, ebben zöld mezőn, négyszögű köből rakott rovátkos várfal, kétfelé nyitott kapuval, és félig lefüggő vasrostéllal, a várfalon egy-egy ablakú torony, amelyek közül a kapu feletti csúcsos veres fedelű, és valamivel magasabb s vastagabb a fedetlen két szélsőnél. A vértet a hajdani dicső emlékeztető magyar királyoknak ezen városban történt koronázata emlékkül, veresbélésű királyi arany korona fedi, mely alól jobbfelől arany és kék, balfelől ezüst és veres, összhangzólagos viszfordulatú és a vért aljáig érő takarók ömlenek.” Uo. 194.

¹⁴ Marosi Arnold (1873–1939) régész, ciszterci rendi tanár. 1909-ben tanárként került Székesfehérvárra; itt három évtizedes működése alatt múzeumot létesített, amelynek haláláig igazgatója. A hazai kutatás a honfoglalás koráig sok nagybecsű archeológiai leletet, értékes megfigyeléseket köszönhet neki.

¹⁵ *Lauschmann Gyula*: Székesfehérvár története I–IV. k. Székesfehérvár, 1993–1996. (Közlemények Székesfehérvár város történetéből). Kiadta Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára.

¹⁶ Marosi A.: i. m. (1931) 2. sz. 2.

¹⁷ Marosi A.: i. m. 1932. 35.

¹⁸ Uo. 36. Az 1800. évi datálást megerősíti Hattyuffy D.: i. m. 35.

¹⁹ *Lauschmann Gy.*: i. m. III. k. 13–14.

²⁰ Hattyuffy: i. m. 31. Az oklevél szövegét közli: *Pray György*: Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae pluribusque aliis Georgius Pray. Budae, 1805. 84–85.

²¹ *Pandula Attila*: Vexillológia. In A történelm segédtudományai. (Szerk.: *Kállay István*). Bp., 1986. 242.

²² *Kalugayy Imre*: Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása. Hivatalos úton nyert adatokból. I. k. Buda-Pest szabad kir. városok leírása. Pest, 1852. 58.

²³ A témához ld. Lauschman és Marosi említett munkáit, továbbá: Alba Regia Liberata 1688–1830. Emlékiállítás a török hódoltság alól 300 éve felszabadult Székesfehérvár újjászületéséről. Székesfehérvár, 1988. *Arany Magyar Zsuzsanna–Erdős Ferenc*: Fejér vármegye levéltára 1692–1849. Székesfehérvár, 2005. (Fejér Megyei Történelmi Évkönyv 26). *Kállay István*: Fehérvár regimentuma 1688–1849. A város mindennapjai. Székesfehérvár, 1988. (Fejér Megyei Történelmi Évkönyv 18). (a továbbiakban: Kállay i.m.) Lauschmann Gyula: A nemesi felkelések története. Székesfehérvár, 1909.

²⁴ A városi polgárőrség megszervezése a szabad királyi városokban az 1790-es években vette kezdetét, célja azonban nem a felülről

szervezett polgári megmozdulás, mint inkább a nemesi felkelésbe való bevonása volt. Székesfehérváron már 1727-től ismert a város anyagi támogatásával működő és lövöldével rendelkező polgári lövészcsoport. Mária Terézia 1768-ban oly módon engedélyezte működését, hogy a polgárok számára biztosították a fegyverhasználatot. Mindezek ellenére az 1797. évi nemesi felkelésben a polgári sereg szerepét nem kapott. Vö. Kállay I.: i.m. 1988. 251.

²⁵ Ezzel magyarázható, hogy az 1800-ban készített zászlókon miért szerepel 1810-es keltezés.

²⁶ Lauschmann: i. m. II. k. 101.

ELŐFIZETÉSI FELHÍVÁS

A Turul előfizetési díja 2009-re belföldi előfizetőink részére **1400 Ft**, amelyhez eddigi előfizetőink részére mellékelten csekket küldünk. Az új előfizetők a Szerkesztőség címén rendelhetik meg a folyóiratot.

Külföldi előfizetőink részére az előfizetési díj változatlan: Európában **25 EUR**, a tengeren túlra **30 USA \$**. Az előfizetés bankszámlaszáma: (Postabank és Takarékpénztár Rt.)

„HU82 1199 1102 0210 3006-0007 0010 – Swift kód: GIBAHUHB”

BÁN ANDRÁS POZSONYI VÁROSBÍRÓ CSALÁDJA

(Adalék Magyarország fővárosa előkelőinek genealógiájához)

Magyarország újkori történelmében, a helyi előkelők genealógiájának a magyar historiográfia kevés figyelmet szentelt. Főleg a 16–18. századi előkelő nemzetségek címerei, rokon kapcsolatai és a városi önkormányzat archontológiai áttekintése vár még komplex feldolgozásra.

A 17. század első harmadáig Pozsony város önkormányzatának fontosabb tisztségeit szinte kizárólag a helyi, német etnikumú, evangélikus családok képviselői töltötték be, mint pl. Maurach, Aichinger, Partinger, Schödl, Auer, Tuzenthaller, Karner, Schrembsner. A városban, amely a középkortól – annak ellenére, hogy Pozsony, mint fő- és koronázó város fontos helyet foglalt el – német jellegű, s bár 1526-ot követően jelentős nem német ajkú lakosság jelent meg, főleg magyar, szlovák és horvát, azonban a hatalomból időlegesen sem szereztek részesedést.¹

Pozsony magyar nemzetiségű lakossága két, jól tagolható csoportra volt osztható. Az elsőt a polgárok alkották, túlnyomó részben kézművesek, akik Pozsony nyugati peremén telepedtek le. A második, viszonylag népes csoportba a nemesek tartoztak, akik a városban laktak, de polgárjoguk nem volt. A királyi tisztviselői, udvartartásuk tagjai és familiárisaik, a kamara hivatalnokai közül kerültek ki. A nemesség eleinte Pozsony önkormányzatába közvetlenül nem avatkozott be.

A helyi evangélikus nemzetségek hatalmának korlátozása és a város önkormányzatában betöltött szerepük csökkenése II. Ferdinánd császár és magyar király rekatolizációs intézkedéseinek következménye. A szigorú, és a katonaság által betartatott uralkodói rendeleteket követően Pozsony város önkormányzatába 1627 után nagyobb számban katolikusok is bekerültek.²

Mivel a pozsonyi nemetség között csak nagyon kevés katolikus volt, az önkormányzat megnyílt a polgárság más nemzetiségű tagjai előtt is. A szenátusba a katolikusok közül két horvát (Monich Mihály, Bakics János) és két magyar (Száboky Benedek, Gömbköthő alias Bella Gáspár) lett megválasztva. Később, 1630–1640 között a magyar szenátorok száma tovább gyarapodott: Palinay

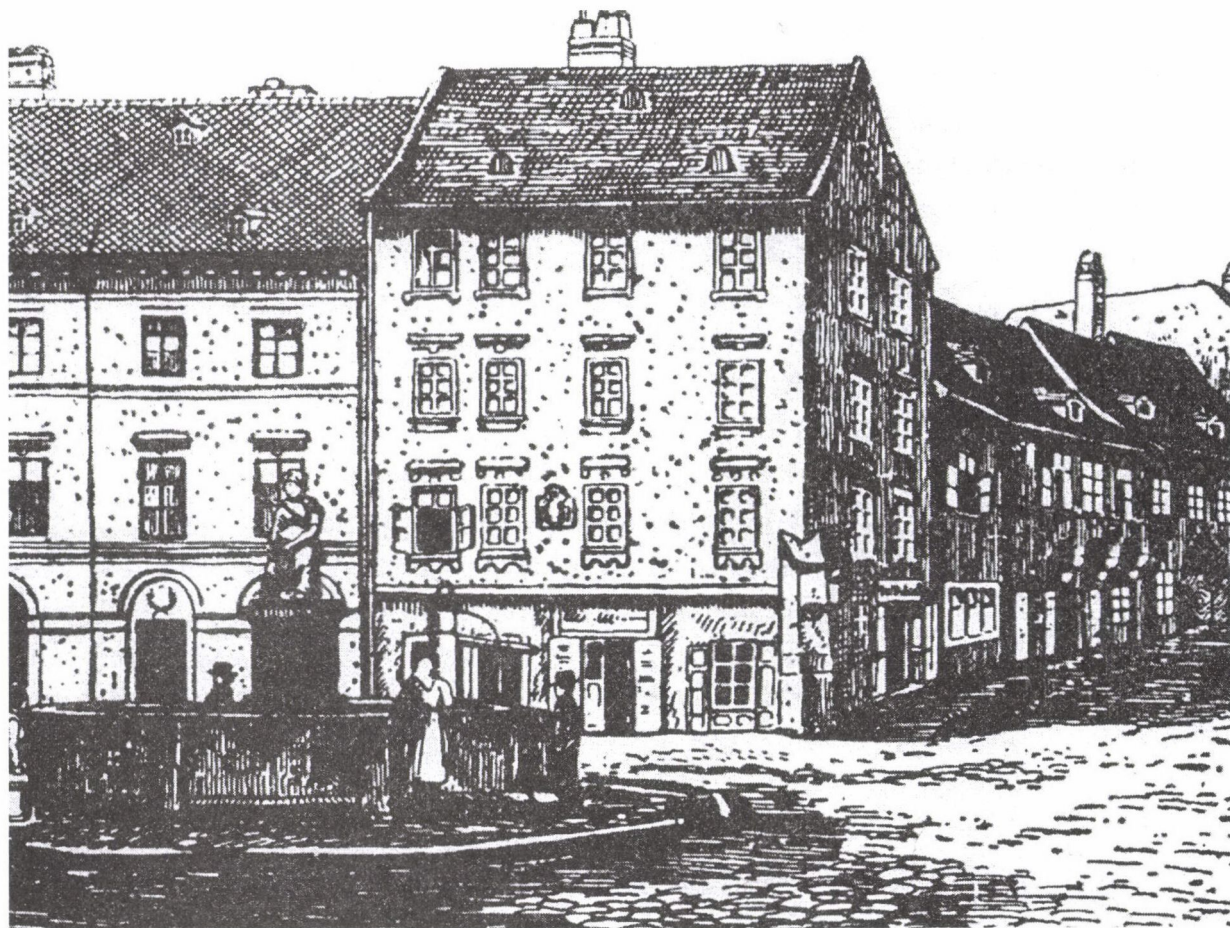
alias Szakács Ferenc, Földössy Mihály, Tallián Gergely, Török János, Szilvássy Péter és Galgóczy Márton. Idővel a magyar szenátorok száma tovább nőtt, ugyanis 1672 és 1681 között evangélikusokat nem volt szabad választani, és helyükre a kamara nemeseket jelölt.³

A 17. század második felének jelentős pozsonyi polgár nemzetségei közé tartozik a Bán nemzetség. A rég letelepült nemzetségek közé tartozik, amely Pozsonyban legalább a 16. század közepe óta lakik. A család családfája Bán Péter (†1601 előtt) és fia, Mihály (†1643) óta követhető nyomon. Mindketten kovácmesterek voltak, és házuk a külvárosban, a Széplak utcán (Schöndorffer Gasse) állt.⁴ Az első Pozsonyban élő Bánok inkább a szegényebb polgárok közé tartoztak, viszont a katolikus egyház aktív támogatói voltak. Bán Mihály a helyi pozsonyi prelátus familiárisai közé került, és feltehetően közbenjárásuk révén 1618-ban a magyar nemesi rend tagjai közé emelkedett.⁵ A kapott nemesi címet kék pajzs alkotta, amelyben zöld hármashalmon fehér egyszerű áll. A felső sarkokban arany nap és ezüst félhold található. A sisakdísz ágaskodó egyszerű alkotja. A sisaktakaró színezete vörös és ezüst. (1. kép) Ez a címerkép megtalálható a nemzetség tagjainak későbbi pecsétjein is.⁶ Ismerjük azonban Mihály régebbi családjegyét is, amelyet a nemesi címer megszerzése előtt használt. E családjegyet pajzs alkotta, amelyben patkó látható.⁷ Tehát e családjegy – egy polgár tipikus jegye – egy kovácmesteré.

A császári hadak és Bethlen Gábor serege közti harcok folyamán, 1619 és 1623 között Pozsony peremterületeit többször feldúlták. Feltehetően megsérült a Bán család háza is, ezért a család a belvárosba költözött. 1624-ben Mihály és fia, András Schönberger György szücsmester házában lakott.⁸ A pozsonyi polgárság elitje közé a Bán nemzetségből bekerül Mihály fia, András is (*1603 körül – †1678). Ehhez nagyban hozzásegítette őt előnyös házassága. Ez a fiatal polgár és újdonsült nemes – armalista – feleségül vette Spiller Mária Zsófiát, egy gazdag patríciusnak, Spiller Balázsnak, a bécsi kamara

tanácsosának lányát. Továbbá, András menyasszonya egyben Corbely Jánosnak, a kamara egy jelentős hivatalnokának özvegye, amely tény megnyitotta az utat a Bánok előtt a királyi hivatalok felé.⁹ Mária Zsófia gazdag hozományt vitt a házasságba, házat a belvárosban, a ferences kolostorral szemben levő téren. (2, kép) Bán András családjával ide költözött. Társadalmi megbecsültsége a városban oly annyira megnőtt, hogy 1649-ben megválasztották pozsonyi szenátornak. Az után, hogy Pozsony város szenátusában örökös tagságot szerzett, megkezdődött András figyelemre méltó pályafutása. Előbb városkapitány (1656–1658), majd polgármester (1662–1663, 1670–1672) és utóbb első szenátor (1673–1678) lett. Pályafutása csúcsára 1669-ben ért, amikor megválasztották városbíróvá.¹⁰ Bán András a szenátusban mindig következetesen érvényesítette a katolikusok érdekeit. 1672-ben ellentmondásos szerepet játszott, mint a város polgármestere, amikor a Habsburg-hatalom beavatkozása következtében Pozsony elvesztette szabad önkormányzatát. A helytartó, Szelepcsényi György rendelete értelmében a pozsonyi evangélikusoknak át kellett adniuk templomaik és iskoláik kulcsait. Mivel a városi tanács evangélikus többsége ellenállt, a városba

katonaság rendeltetett és az evangélikus képviselőket bebörtönözték. Pozsonyban protestáns zavargások törttek ki, és nem csodálkozhatunk azon, hogy Bán András házában, aki a katolikusok képviselője, tűz ütött ki. Az elégedetlenséget azonban hamar elfojtották és az evangélikus polgárokat a város fontosabb intézményeiből eltávolították. Bán András 1672 után a szenátus tagja maradt és egészen haláláig idősebb, ill. első szenátorként (senator senior, senator primarius) tevékenykedett. A család vagyona növekedett, amikor 1650 körül egy majort vásárolt Pozsony peremvidékén és 1676–1677 között a Peck-féle házat a Mihálykapu utcában.¹¹ Bán András egyengette fiait, János Ignác és Ferenc Nándor pályafutását. Mindkettőt a jezsuitákhoz küldte tanulni. A pozsonyi gimnázium diákjai lettek (1661–1669), majd tanulmányait a nagyszombati egyetemen fejezték be 1670-ben.¹² 1676-ban közvetítésével fiait házasságba kötnék Borcsiczky Ferenc lányával, akik Borcsiczky György, pozsonyi ferences kanonok és lekéri apát rokonai.¹³ A Bán család számára ez előnyös kapcsolatot jelentett egy ősi nemes családdal, amely kapocs véglegesen elválasztotta őket a polgári környezettől. András fiait később ugyanolyan fontos tisztségeket töltötték be a városban, mint apjuk. Működési területüket ésszerűen felosztva, János Ignác a városi önkormányzatban, Ferenc Nándor pedig a királyi szolgálatában tevékenykedett.

Bán János Ignác (†1705 után) sógorával, Pongrátz Ádám Kristóffal együtt Pozsony város szenátusának tagja. Okiratokkal igazolhatóan 1688 és 1705 között a szenátus tagja, de városbíróvá soha nem választották meg.¹⁴ A Mihálykapu utcában lakott, de nem a szülői házban. Az eredeti Spiller-Bán-féle ház öccse, Ferenc Nándor tulajdona lett, aki együtt lakott a Podhoranszky családdal, édesanyja rokonaival. Bán Ferenc Nándor (†1699 után) kamarái hivatalnok lett. Írnokként (notarius) és lajstromozóként (registrator) működött.¹⁵

Mivel Bán Ignác János gyermekei közül csak lányai érték meg a felnőttkort, a nemzetség csak öccse ágán folytatódott. Ez a generáció azonban már nem volt oly sikeres. Bán Ferenc Nándor fiait közül idősebb kort Ferenc István (†1727 után) és József (†1734 után) ért meg. Sikeresebb az idősebb testvér volt, aki katonai pályára ment. A császári seregben szolgált, 1709-ben a Rákóczy-felkelés alatt például hadnagy volt gróf Brämer regimentjében.¹⁶ Mivel a forrásokban e család leszármazottjaival nem találkozunk, feltételezhetjük, hogy a két testvérnek nem voltak gyermekei. A Bán nemzetség kihalt vagy elköltözött a városból, mert nem szerepelnek az 1754-es nemesi összeírásban pozsonyi lakosként. Az eredeti

nemzetségi székhely, az úgynevezett Spiller-Bán-féle ház a 18. század első felében Kubóczy János György, pozsonyi szenátor tulajdonába került. A Mihálykapu utcai házat, amelyben János Ignác családja lakott, a 18. század első felében veje, Csiba Imre birtokolta, aki 1722-ben eladta az erárnak. A házat később lebontották és helyén a kamara új épületét építették fel.¹⁷

A Bán nemzetség családfája:

A. BÁN Péter, †1601 előtt, pozsonyi polgár, feleség: Ilona, gyermekei: A1.

A1. BÁN Mihály, *1582 előtt, †2. X. 1643 előtt Pozsonyban, pozsonyi kovácsmester, a szélesebb városi tanács tagja, 1618 nemes, feleség: Ilona, gyermekei: a1.

a1. BÁN András, *1603 körül Pozsonyban, szenátor, városkapitány és városbíró, feleség: ns. SPILLER Mária Zsófia, Spiller János kereskedő és Maurach Anna leánya, Corbely János magyar kamarai pénztárnok és tanácsos özvegye, gyermekei: b1-b3.

b1. BÁN János Ignác, *18. VII. 1650 Pozsonyban, † 1705 után, pozsonyi szenátor, feleség: I. °°19. I. 1676 Bolesóban (Trencsén vármegye), borsiczi és bolesói BORCSICZKY Judit, Borcsiczky Ferenc leánya, II. °°17. VI. 1681 Pozsonyban, ns. LIEBHARDT Mária Magda, Liebhardt György pozsonyi szenátor és Dieffenbacher Anna leánya, Földváry András, a Guberniumi titkárának özvegye, gyermekei: második feleségétől: c1-c5.

c1. BÁN Mihály Ferenc, *15. IX. 1682 Pozsonyban, †.(?)

c2. BÁN Mária Zuzana, *15. XII. 1683 Pozsonyban, †.(?)

c3. BÁN Mária Bora, *18. I. 1686 Pozsonyban, †1769 Nagymagyarban (Pozsony vármegye), férj: °°9. XI. 1719 Pozsonyban, nagyabonyi CSIBA Imre, pozsonyi városbíró, ügyvéd és királyi tanácsos

c4. BÁN Anna Zsófia, * .(?) , † 1714 után, férj: °° 26. XI. 1714 Pozsonyban, ns. CSÉMY Mihály, ruszti (Sopron vármegye) szenátor és nótárius

c5. BÁN Anna Terézia, * .(?) , † 1752 után, férj: °° 31. I. 1717 Pozsonyban, ns. VÁRADY Ferenc, pozsonyi ügyvéd és ügyész

b2. BÁN Mária Erzsébet, * 1652 körül, † 1707 után Pozsonyban, férj: °° 1664 Pozsonyban, ns. PONGRATZ Ádám Kristóf, kereskedő és pozsonyi polgármester

b3. BÁN Ferenc Nándor, * 1653 körül, † 1699 Pozsonyban, kamarai hivatalnok, feleség: °° 19. I. 1676 Bolesóban (Trencsén vármegye), borsiczi és bolesói BORCSICZKY Mária Magda, Borcsiczky Ferenc leánya, gyermekei: d1-d6.

d1. BÁN Mária Erzsébet, * 5. II. 1677 Pozsonyban, † 1709 után

d2. BÁN Ferenc István, * 1680 körül, † 1727 Pozsonyban, császári hadnagy

d3. BÁN Anna Zsófia, * 5. VII. 1683 Pozsonyban, † .(?)

d4. BÁN András, * 19. VII. 1684 Pozsonyban, † .(?)

d5. BÁN Anna Rozina, * 11. III. 1686 Pozsonyban, † 1709 után, férj: °° 23. IV. 1709 Pozsonyban, ns. de BELLEVILLE János Ferenc, császári hadnagy, zászlótartó

d6. BÁN József, * 1688 körül Pozsonyban, † 1734 után

Frederik Federmayer

JEGYZETEK

¹ Federmayer, Frederik: Rody starého Prešporka. Monada, Bratislava 2003, 42–46.

² Vantuch, Anton: Pázmáňov pokus o obnovenie Academic Istropolitany v Bratislave v rokoch 1626–1627. In: Historické štúdie, 25, 1981, 108.

³ Archív mesta Bratislavy (AMB), Mesto Bratislava, Magistrátne protokoly [Tanácsülési jegyzőkönyvek] 1620–1680.

⁴ AMB, Mesto Bratislava, Listy a listiny [Levelcek és okiratok], jegyzékszám 9487; AMB idézett forrás, Protokol testamentov [Végrendeleti jegyzőkönyv] 4n. 9, 21. old.; AMB idézett forrás, Magistrátny protokol [Tanácsülési jegyzőkönyv] (1589–1606), 493. old.

⁵ Kempelen, Béla: Magyar nemes családok. I., Bp., 1911, 336; Csergheő, Géza: J. Siebmachers Wappenbuch der Adel von Ungarn sammt den Nebenländern der St. Stephans Kronc. I., Nürnberg 1885, 22, 17 tábla.

⁶ Megtaláltuk Bán Mihály és fia, András pecsétjét 1635-ből, ill. 1676-ból. AMB, Mesto Bratislava, Listy a listiny [Levelcek és okiratok], jegyzékszám 10054; AMB, idézett forrás, súdne písomnosti, testamenty [bírósi iratok, végrendeletek], 1551. doboz.

⁷ Archivum primatiale Esztergom, Capitulum Strigoniensis, Locus credibilis [Esztergom káptalan, hiteles hely levéltár], Testamenta, caps 55, fasc. 10.

⁸ Federmayer, 2003, 212.

⁹ Mária Zsófia Spiller János és Maurach Anna lánya, unokája és dédunokája a jeles evangélikus városbíróknak, Maurach Rudolfnak és Lukácsnak, Federmayer, 2003, 135–136; Fallenbüchl, Zoltán: Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyaror-

szágon. Bp., 2002, 65; Slovenský národný archív [Szlovák nemzeti levéltár] (SNA), Hodnoverné miesto Bratislavskej kapituly, [Pozsonyi káptalan, hiteles hely levéltár (PKHL)], autentikus jegyzőkönyv 41.sz., 545., AMB, Mesto Bratislava, Magisztrátusi jegyzőkönyvek (1675–1682), 318.

¹⁰ AMB, Mesto Bratislava, Magisztrátusi jegyzőkönyvek 1649–1678; SNA, PKHL, autentikus jegyzőkönyv 40.sz., 163, 169, 42.sz., 257, 259.

¹¹ Schrödl, Josef: Geschichte det evang. Kirchengemeinde A. B. zu Pozsony/Pressburg, I. Pressburg, 1906, 189; Federmayer, 2003, 97; Federmayer, Frederik: Leopold Peck (1560–1625) kincstárnok és családja. In Czoch, Gábor (ed.): Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel. Pozsony, 2005, 187; AMB, Mesto Bratislava, spisy [Iratok], 659. doboz, a peremvárosok házainak összcírása 1653, 1657; 104. doboz, H/1. csomó.

¹² Primási könyvtár Esztergom, Matrica gymnasii Poseniensis 1650–1725, Tit. I.-f, Batthyány gyűjtemény, bejegyzések 1661–1669 között, Zsoldos, Attila: Matricula universitatis Tyrnaviensis. Bp., 1990, 166.

¹³ Mindkét menyegzőt egyazon napon, a Borecsiczok bolesói (Trencsén vármegye) kúriájában tartották. AMB, Mesto Bratislava, Listy a listiny [Levelcek és okiratok], jegyzékszám 10054.

¹⁴ AMB, Mesto Bratislava, Magistrátne protokoly [Tanácsülési jegyzőkönyvek], 1688–1705.

¹⁵ Fallenbüchl, 2002, 42.

¹⁶ SNA, PKHL, autentikus jegyzőkönyv 52.sz., 66.

¹⁷ Federmayer, 2003. 97, 137.

A TÖRTÉNELEM SEGÉDTUDOMÁNYAI AZ EURÓPAI UNIÓBAN „HATÁROK NÉLKÜL”

(Abaújdevecser–Encs, 2008. május 17–18.)

Nagyszabású emlékünnepséggel és nemzetközi tudományos konferenciával tisztelegtek 2008. május 17–18-án Abaújdevecseren és Encsen ragyolci Csoma József tudós születésének 160. évfordulója alkalmából. A kétnapos rendezvényt az Encsen 2007-ben életre hívott Abaúji Honismereti és Helytörténeti Egyesület szervezte. Az ünnepségsorozat május 17-én, a szombat délelőtti órákban ünnepi istentisztelettel kezdődött az abaújdevecseri református templomban, ahol Baksy Mária, az abaúji egyházmegye esperese, valamint főtiszteletű Csomós József, a Tiszánineni Református Egyházkerület püspöke hirdetett igét. A szertartást az Encsi Református Egyházközség Gárdonyi Zoltán kórusának fellépése gazdagította. Ezt követően egyházi és civil szervezetek, valamint az önkormányzatok képviselői elhelyezték a tisztelet koszorúit a Csoma-kriptánál és az alsó Csoma-kastélyon lévő emléktáblánál. A koszorúzásokat követően, a helyiek által „Nagy Kert”-ként is közismert parkban ünnepi műsort tekinthettek meg az érdeklődők. Az ünnepi beszédeket az abaújdevecseri óvodások műsora, valamint az Abaúji Pedagógus Kórus koncertje színesítette. Az ünnepségen megnyitó beszédet mondott Dr. Ódor Ferenc, a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Közgyűlés Elnöke, s ünnepi felszólalást tartott Bratu László, Encs Város Polgármestere. A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság nevében Dr. Pandula Attila főtítkár emlékezett Csoma Józsefre, akinek munkásságát Dr. Csorba Csaba, nyugalmazott egyetemi docens, a Honismereti Szövetség elnöke, a Kazinczy Társaság elnökségi tagja is méltatta. Az ünnepi rendezvényt Evva Margit, az Abaúji Honismereti és Helytörténeti Egyesület elnökének megemlékező gondolatai zárták. Ezt követően került sor a felső Csoma-kastélyban az ünnepségeken és konferencián résztvevők számára szervezett fogadásra, amellyel egy időben avatták fel Encsen Csoma József emlékfáját; az avató beszédeket Bratu László polgármester és a Csoma család leszármazottjaként Evva Margit tartották. Közvetlenül a konferencia előadássorozatának megkezdése előtt az encsi művelődési központban Dr. Ódor Ferenc

és Kércsi Tibor intézményvezető megnyitották a Csoma József emlékkiállítását.

Nem érdemtelen néhány mondatban felidéznünk a heraldikus-genealógus-régész Csoma József pályafutásának néhány állomását. Nagy Iván a 19. század derekán jegyezte le a családról: „*A régiebb nemes családok egyike. Előnevét Nógrád megyei Ragyócz helységtől [...] vette.*”¹ Szinnyei József úgy értesült, hogy Csoma József (Rásony, 1848. június 27.–Devecser, 1917. március 1.) „*földbirtokos [...] a gymnasiumot Budapesten, a jogot Sárospatakon végezte. Jelenleg jószágán Devecserben (Abaújmegye) gazdálkodik. [...] Régészeti gyűjteménye s nevezetes szakkönyvtára van.*”² A Tiszánineni Református Egyházkerület Abaúji Egyházmegyéjének világi tanácsbírájaként is közfeladatokat ellátó tudósembernek mindösszesen 13 tudományos kötete látott napvilágot, s publikált a Turulban, a Századokban és a Kassai Múzeumi Évkönyvben is.³ A történelem segédtudományait művelő tudós szakemberek számára Csoma József publikációi, könyvei napjainkban is alapműnek számítanak; tevékeny élete során maradandó tudományos munkát végzett, publikációi napjainkig hatóan alapműnek számítanak a címertan, a családfakutatás és Abaúj régészeti emlékeinek feltárása során (névéhez fűződik Abaúj régészeti szempontú feltérképezése). Munkássága elismeréseként 1900-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, 1906-tól pedig a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság másodelnöke lett. Csoma József élete végéig abaújdevecseri birtokán élt, ő építette a település kastélyát.⁴ Mindazonáltal a Sárospataki Református Egyházkerület Abaúji Egyházmegyéjének és a Sárospataki Református Kollégium világi tanácsbírája, valamint az abaújdevecseri református egyházközség főgondnoki és patrónusi tisztségéből felvállalt kötelezettségeknek is eleget tett.⁵

A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság – immáron hagyományosnak tekinthető módon harmad ízben⁶ – minden esztendőben sorra kerülő, vidékre kihelyezett kollokviumát idén az Encs Városi Művelődési Központ

és Könyvtárban rendezte. A házigazda szerepét az Abaúji Honismereti és Helytörténeti Egyesület vállalta. A kétnapos eszmecsere nem titkolt célja, hogy helyzetrajzot vázoljon fel a szűkebb szakmai társadalom képviselői elé a történelem segédtudományainak legutóbbi kutatási eredményeiről. A történelem számos, sokszínű segédtudományának; archontológia, falerisztika, genealógia, heraldika, inszigniológia, szfragisztika, vexillológia, valamint az archeológia témakörében rendezett tanácskozáson a téma jeles honi képviselői társaságában Szlovéniából érkezett előadó, s tartottak előadásokat kutatásaik korábbi vagy időszzerű kérdéseiről, nehézségeiről. Örvendetes, hogy öt ifjú történész előadóval, egyúttal PhD-hallgatóval is találkozhattak a rendezvényen, ahol összesen 16 előadás, négy ülészakra bontva hangzott el a két nap alatt. Úgy értesültünk; jó reménnyel bizakodhatunk abban, hogy – a lehetőségek tükrében már – a közeljövőben a szélesebb érdeklődő közönség is megismerkedhet az elhangzottakkal tanulmánykötet formájában.

A tudományos értekezlet programja – a péntek esti vacsorát megelőzően – Dr. Ódor Ferenc és Dr. Pandula Attila, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság főtitkárának beszédeivel a Kurek panzióban vette kezdetét, a szimpóziumot az Abaúji Honismereti és Helytörténeti Egyesület nevében Evva Margit üdvözölte. Az ünnepélyes megnyitót a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság részéről elnöki minőségében Dr. Bertényi Iván professzor tartotta. A hazai viszonyok között meglehetősen nagy érdeklődés mellett lezajlott, voltaképp heraldikai és genealógiai ihletettséggel konferencia programját Szemán Attila hazai bányászjelvények kialakulását illusztráló inszigniológiai, Vitek Gábor Fejér vármegyei nemesi felkelési zászlóit reprezentáló vexillológiai, Dr. Pandula Attilának az 1898-ban alapított „Díszérem” adományozási gyakorlatát feltáró falerisztikai, valamint Dr. Várlaki M. Péter Szent Korona eredetét kutató értekezése tette színebbé. A tanácskozáson az előre meghirdetett programtól eltérően, pedagógusi kötelezettségeiből fakadó elfoglaltságaira hivatkozva Skornyákné Török Márta nem vehetett részt.

A konferenciaindító ülészak nyitó előadását Bertényi Iván professzor *Mátyás király címerei* címmel tartotta. A számtalan illusztrációval ábrázolt felszólalás az uralkodó egyes, a Thuróczy Krónikában is megjelenített címerváltozatain keresztül demonstrálta – többek között – a szív pajzsot nélkülöző bírói pecsétet, az első, 1469. évi titkos pecsétet, a harmadik, 1472. évi – cseh oroszlános motívummal ékesített – kis titkos pecsétet, a nagy kettős pecsétet (1464, 1474), valamint a különlegességnek számító, az osztrák címer pólyáját első ízben megjelenítő 1485. évi pecsétlenyomatot. Beszédében kiemelte: az uralkodó pecsét- és címerhasználatának kiforratlanságára jellemző, hogy egyes címeralkotó elemek az idők

folyamán be-, illetve kikerültek az uralkodói címerstruktúrából. Nagy Iván tolmácsolásában a család címere a következő: „1453-ki febr. 1-én [...] V. László király Hunyadi Jánosnak ősi czimerét, mely egy csőrében arany gyűrűt tartó hollót ábrázolt, – fehér mezőben koronát tartó vörös oroszlánnal bővítte meg. [...] E czimer [...] következő: a jobb oldalra dőlő paizs négy részre oszlik, az első és negyedik osztály kék udvarában egy szárnyait kissé felemelő, és balra fordult fekete holló látszik, csőrében aany gyűrűt tartva; a második és harmadik osztály ezüst mezejében szintén balra fordult vörös oroszlán áll hátulsó lábain, háta mögé felkondorított farkkal, és első bal lábával arany koronát tartva. A paizs tetején koronás arany sisak áll, melyből egy szétterjesztett arany szárny nyúlik fel. A sisak két oldaláról a paizst arany-kék foszladék veszi körül.”⁷

Walt F. Jurečić kutató *Die wichtigsten Attribute nach der heraldischen Restitution* címmel summázta újfent hosszú esztendőket áldozatos kutatómunkájának gyümölcsseit. A német nyelven elhangzott referátum tolmácsolásában Dr. Pandula Attila működött közre. A heraldika jelenkori megújításának lehetőségeit tárgyalva az előadó tulajdonképpen megismételte, illetve kiegészítette a korábbi évek hasonló tanácskozásain elhangzott, sajátos megközelítésű fejtegetéseit. Újszerű megállapítása: a heraldika újraélesztésének rögzös folyamatában elkerülhetetlen az új tagállamok; Szlovénia és Magyarország zászlóvitelével, egyidejűleg a címerteremtés történeti aspektusainak előtérbe helyezésével az érdeklődés felkeltése az Európai Unióban. Utalt arra, egyszersmind helytelenítette azt a kialakult címeralkotási gyakorlatot, amelyben az „üzleti heraldika alakjai az emblematika irányába tolták a klasszikus címerteremtést, s ezzel a kettő összemósódott.” Amint arról korábban beszámoltunk, jelen reflexió záróakkordjaként is megállja a helyét: „fő ideológiájának tekinti – a 15. század második felében alkalmazott klasszikus heraldikai szabályok helyreállításán keresztül – a címerteremtés életben tartását és fejlesztését.”⁸

Dr. Draskóczy István egyetemi docens Csoma József a genealógus címmel tartott az elsősorban heraldikusként ismertté vált tudós családtörténeti publikációit tárgyaló előadást. A szűkebb territóriumának levéltáraiban (vármegyei birtokosok archívumai), az Országos Levéltárban és a felvidéki Kassán folytatott kutatásainak eredményeit méltatva kitért arra, hogy genealógiai munkásságának két fő csoportja különíthető el; a heraldika és a genealógiai jellegű írások. Az előadásból megtudtuk, hogy tudományos tevékenysége során nem kevesebb mint 419 nemes familia adatait dolgozta fel, „kedvence” az Aba nemzetiség volt. Az előadó beszámolója konklúzióját oly módon vontta meg, hogy – a genealógiai adatok feltárásának, az anyaggyűjtésnek, a táblázatok közé tételének a korszakában jelentékeny szerepet vállaló – Csoma a genealógi-

át a heraldika segédtudományaként kezelte, s címertani problémák megoldási lehetőségeit kereste benne.

Az ülészak zárásaként *Dr. Spillenber-Diószei György* kutató reneszánsz hosszúságú címmel (*A hegyaljai görögök kereskedelmi tevékenységének főbb jellegzetességei a XVII–XVIII. században – családi és helytörténeti adatokkal való összefüggések tükrében*) prezentált referátumában kutatásainak átfogó eredményeiről tájékoztatta a konferencián résztvevőket. A saját családi érintettségéből is fakadó törekvéseit a hazai görög közösség mindennapi életének bemutatásával kezdte. Előadásának alaphangjaként felvázolta: az első görög diaszpóra menekültként s nem hospesként (amint az általában a többi nemzeti kisebbségre érvényes) 1453-at követően érkezett Magyarországra. Az erdélyi görög nemzetiség kialakulása a 17. századra tehető. Mindezek mellett formálódott a hegyaljai-felvidéki görögség önszerveződési folyamata, amelynek elsődleges célterülete Kassa, Tokaj és Lőcse volt. A továbbiakban, amint azt az előadás címe is sejtetni engedte, a hegyaljai görögök kereskedelmi tevékenységének magvas családi és helytörténeti összefüggésekre ágyazott foglalatát kapta a hallgatóság.

Az első nap késő délutáni szekció-ülésének nyitóelőadásában *Dr. Lakatos Sarolta* múzeumigazgató *A nagykállói Kállayak napkori főága a 19. század végén, és a 20. század első felében* címmel jól felépített, tartalmas összefoglalást tartott a napjainkban is virágzó nagykállói Kállay familia címben jelzett ágazatáról családtörténeti vonatkozású felszólalásában. A több évtizedes – remélhetőleg a közeljövőben kiadásra kerülő Kállay-monográfiában is tetet öltő – önzetlen kutatómunka lenyomatából megismertük a család őseredetének – okleveles kútfőkkel igazolt – 13. század közepéig visszavezethető momentumait. A fennmaradt diplomákban, első ízben, 1252-ben tűnt fel a Balogsemjén nembeli Ubul fia, Mihály comes. 1271-ben V. István király a stájerországi hadjáratban szerzett különösen nagy érdemei elismeréseként Szabolcsban Napkor és Töt (elpusztult falu Napkor határában) birtokokat adományozta számára, amelyeket korábban imént említett Ubul nyerte II. Andrásától, Egyed nevű testvérének 1214. évi halicsi hadjáratban bekövetkezett haláláért. A Kállayak a továbbiakban IV. Béla, V. István, IV. (Kun) László, Károly Róbert, Nagy Lajos, Luxemburgi Zsigmond, Hunyadi Mátyás, II. Lajos uralkodók hű vitézei, hívei voltak, amit újabb és újabb birtokadományok, illetve megerősítések követtek; Szabolcs vármegyén kívül Szatmár, Bereg, Heves, Csanád és Gömör vármegyékben is birtokossá lettek, időlegesen a Tengermellékre is elszármaztak. A végleges nagykállói Kállay névhasználat a középkor végére alakult ki; elsőként az 1435 és 1436 között alnádori, 1446-ban szabolcsi főispáni, 1447-ben alországbírói címet viselő Kállay Lökös János használta. Az előadó a továb-

biakban részletekbe menően ismertette – többek között – a nemzetség kettős főhatalom és a hódoltság időszakában végbement peremvidékre szorulását; jelentős országos pozíciót, avagy megyei tisztséget sem viseltek. Törzsbirtokaik döntően ugyan megmaradtak, közülük jó egynehány azonban elnéptelenedett; a dolgozat témáját illetően Napkor és Kállósemjén falvak benépesítése csupán többszöri kísérletre sikerült. A helyenként szellemes előadásból az is ismertté vált, hogy a Kállay felmenők az 1700-as évektől a 19. század utolsó harmadáig vigyázó szemekkel örködték az ősi jószágok egyben tartását, a leányokat csupán az anyai jussokból elégítették ki. Ezzel együtt, a birtokelaprózódás már a 19. század első felében kezdetét vette. Az előadó kimutatta, hogy utóbb a birtokeladások, birtokvesztések a Kállayak valamennyi ősi fészkeben átírták a földbirtokosok névsorát. Maguk a Kállay leszármazók a 20. század elejére kirajzottak ősi településeikről, Szabolcsból, a napkori főágbeliek a 20. század elején döntően már Budapesten éltek, egy-egy szűkebb család átmenetileg, avagy véglegesen Nyíregyházán, Szarvason, Békéscsabán, Egerben, Nagybányán, Szombathelyen telepedett le. Részint polgári foglalkozásukból éltek; döntően jogászok lettek, de találunk közöttük orvost, katonatisztet, papot is, az egyetemi diploma megszerzése a 20. századtól csaknem általánossá vált. A 19. század végén, a 20. század első felében az államigazgatás különböző szintjein, a közszolgálatban továbbra is találunk számos Kállayt: szolgabírók, főszolgabírók, a vármegyei közigazgatási stb. bizottságok tagjai, többen minisztériumi alkalmazottak. Az 1944. március 19-i német megszállást követően Dr. Kállay Miklós miniszterelnök és családja, szűkebb rokonsága, a nyilasok s nácik üldöztetéseinek lettek a szenvedő alanyai, avagy tényleges fogságba kerültek. Sok más történelmi magyar nemes családdal együtt megszenvedték a kitelepítések kegyetlen esztendeit is; még meglévő jószágaiktól, vagyonuktól megfosztották őket, többségük 1945–1946-ban vándorolt ki, mások 1956-ban hagyták el a szülőföldet. A rendelkezésre álló adatokra rátérve az előadó közölte; a kutatások eredményeként felállított genealógiai táblázatokban, 1700-tól napjainkig 555 Kállay leszármazott (367 fő a napkori, 188 fő az orosi főágon) neve szerepel pontos születési, halálozási és házasságkötési adatokkal, amelyek eredeti lelőhelye az anyakönyvezés szerint illetékes római katolikus plébániákon lévő eredeti anyakönyvek, illetve a Magyar Országos Levéltár őrizetében utalt Kállay család levéltárában fellelt iratok. Ismertetőjének ezen szakaszában kiemelte, hogy napjainkat illetően maguk a ma élő Kállay leszármazók juttatják el anyakönyvi kivonataikat, amelyek alapján jelenleg 98 nagykállói Kállay él a két főágon; közülük 28 napkori főágbeli külföldön (Németország, Olaszország, Svájc, Ausztria, Franciaország, Amerikai Egyesült Államok, Brazília) él, a 98-ból

összesen 76-an a napkori főág leszármazói. Ehelyütt kell megemlítenünk a 2006-ban elhunyt Dr. Kállay Kristóf által 1993-ban alapított, és számos Kállay leszármazótól gyarapított Kállay Gyűjteményt, amit a szakma, s ma már a közvélemény is nemesi, arisztokrata családok hagyatékát őrző múzeumként aposztrofál. „*A Kállay családban apáról-fiúra szálló kötelesség, a kapott szellemi örökség megőrzése, az ősi földekhez, Szabolcs megyéhez való hűség, – Kállay Miklós miniszterelnök fia: Miklós szavaival élve: »mert ilyenek az apák, és ilyenek a fiúk, örök a magyar!« In asperis et prosperis.*” – zárta találóan előadását a gyűjteményvezető.

A mohácsi csatavesztést (1526) követő időszak Magyarország címerhasználati gyakorlatát taglaló tárgy körben Dr. Csorba Csaba nyugalmazott főiskolai docens tolmácsolta több ízben nyomtatásban is napvilágot látott gondolatait. A felszólalás historiográfiai bevezetőjében görcső alá vonta Csoma József közel egy évszázaddal ezelőtt napvilágot látott, az előadó által első összefoglalási kísérletként értelmezett alapművét (A magyar heraldika korszakai. Bp., 1913.), majd ezt követően kitért Áldásy Antal egy évtizeddel utóbb „Címertan” címmel íródott munkájára. A címerhasználat vizsgálatának gyakorlatáról beszámolva fejtette ki, hogy művelésének közel évszázados története során, mind az 1913 előtti időszakban, mind az azt követő évtizedekben is a hazai kutatás csupán az 1526 előtti címerek kutatására fordított kitüntető figyelmet. A nemesi családok címerei mellett az érdeklődés fokozatosan fordult más irányba, s ezzel a települések, a céhek stb. jelképei is egyre inkább a kutatás látókörébe kerültek, s megsokasodtak a művészettörténet jellegűnek ítélt címertan mellett a más szempontokat is figyelembe vevő elemzések. Hangsúlyozta; noha Bertényi Iván professzor a címerekkel kapcsolatos részkutatások egyes jelentékenyebb eredményeit összegezte 1983-ban közzé tett népszerű címertanában (Kis magyar címertan. Bp., 1983.), ugyanakkor a Mohács utáni magyarországi címerhasználatot monografikus igényrel összegző kötet nem született. „*Még napjainkban is vannak olyan alapkérdések, amelyek alapos megvitatása várta magára.* – érvelt az előadó, majd így folytatta: – *Természetesen ez az előadás nem vállalhatja föl ezekre a választ, legfeljebb azt, hogy fölvet bizonyos témákat, s megpróbálja valamilyen irányban keresni a magyarázatot.*” A választ nemzetközi példákon keresztül is kutatva, az előadó arra a megállapításra jutott, hogy szokások, jelek, jelképek sora merült feledésbe, a címerek azonban napjainkban is élő jelképek. A referátum egy másik lényeges aspektusként arra is kereste a feleletet, vajon milyen kihívások, feladatok előtt áll a jelenkor kutatógárdája, s rögvést a feleletet is megadta. „*Első feladatunk a címeres emlékek minél teljesebb összegyűjtése és a kutatás számára könnyen hozzáférhetővé tétele.*” Több ismert kutatóval is po-

lemizálva rámutatott: mindezen tevékenységet össze kell kapcsolni a csupán leírásban ismert címerek ábrázolásának elkészítésével. „*Mint ahogy el kellene készíteni a címerleírásnak nem mindenben megfelelő egykori címerábrázolás helyett a pontos rajzot is.*” – bizonygatta utóbb az előadó. A továbbiakban végigvezette a hallgatóságot a címerhasználat egyes kiugró történeti fordulópontjain, eljutva napjaink címeralkotási-címertervezési problematikájáig. A záró gondolatok egyikeként az előadó mindezek előtt hangsúlyozta a szakmai berkekben közismert ténytet; a rendszerváltoztatás hajnalán és utóbb keletkezett magyarországi településcímerek javarészt heraldikai, s esztétikai szempontból is elfogadhatatlanok. Beszámolóját „*A címertörténet és a címeralkotás egymástól lényegesen eltérő tudományág (vagy mesterség). Sok tanulnivalónk, tennivalónk van még mindkettő terén.*” végső konklúzióként is felfogható gondolattal zárta az előadó.

Szemán Attila főmuzeológus, PhD-hallgató *Bányászjelvények kialakulása Magyarországon* címmel tartott átfogó, nagyszerű előadást. Beszámolójának bevezetőjében – a bányásztéma történelem segéd tudományai, elsősorban numizmatikai megközelítésű honi avatott kutatójaként – rögvést tisztázta a minden bizonnyal széles körben nem kifejezetten ismert fogalmakat. Úgy érvelt, hogy a bányászatban mindenekelőtt jelenleg is a bányászat szimbólumát értik a „bányászjelvény” elnevezés alatt. Amint arra rámutatott; ez azonban egyáltalán nem ilyen egyértelmű a bányászaton kívüli személyek, sőt kutatók, szakemberek számára sem, bányászjelvény alatt ugyanis gyakran pusztán a bányász szimbólumot mutató kitűzöt, azaz jelvényt értik. Majd kijelentette, minthogy kifejezetten a bányászszimbólummal kíván foglalkozni, a következőkben inkább a szélesebb körben is egyértelmű jelkép, illetve szimbólum kifejezést fogja használni. Saját kutatási tapasztalataira támaszkodva vizsgálta, hogy a legtöbb foglalkozási ágak, szakmának megvan a sajátos jelképe, szimbóluma, amelyet különös tisztelettel kezel. A mesterségek jelképe leggyakrabban a szakmunkához, a „műveléshez” legfontosabb, az adott szakmára legjellemzőbb és más szakmáktól lehetőleg különböző szerszámokból, illetve eszközökből áll. Így van ez a bányászat esetében is, amelynek jelképei a legrégibbek közé tartoznak. Megtudtuk, hogy a bányászat jelképei azonban sokkal nagyobb számúak, mint általában a különböző szakmáké. A szorosan vett szerszámok mellett az olyan munkaeszközök, mint a bányamécs, farbőr, hágófa(létra), valamint díszbárdok és fokosok is a bányászat jelképeinek tekinthetők. Kifejtette, hogy számos esetben maga a dolgozó bányász alakja, figurája is jelképes értelmű. Később részletesen tárgyalta és illusztrálta a régészeti anyagból ismert szerszámokat (bányászkalapács, bányászék, feszítőrúd, csákány, kapa, bányászfejse, bárd), amelyek közül a feszítőrúd, bányász-

fejse és bárd a többitől eltérően ritkán került elő jelképi helyzetben. A szakmatörténeti adalékokkal bőségesen fűszerezett felszólalás során megtudtuk azt is, hogy a bányászkalapács és ék mindig együtt használatos eszközök. A jelképek bemutatására áttérve az előadó megismertette a hallgatóságot a bányászszerszámok legkorábbi ismert jelképes hazai megjelenésével, amely tulajdonképpen a legrégebb, egy 1275. évi datálású oklevélen függő selmebányai pecsétlenyomaton látható. A kutató utalva arra a tényre, hogy a Selmebányai Jogkönyv ebből az évből származik, s már ez utal a városi pecsét meglétére, feltételezi, hogy a pecsétnyomó 1245-ben készülhetett. Ezt követően lándzsát tört a mellett, hogy a selmebányai pecsét az esztergomi latinok 1265-ből származó pecsétje után a második legrégebb óta ismert városi pecsétnek tűnik; minthogy azonban az esztergomi pecsét ábrázolása nincs pajzsba foglalva, a selmebányai pecsét az első ismert – szűkebb értelemben vett – címeres pecsétnek nevezhető példány a történelmi Magyarországon. A továbbiakban számos hazai és – Trianon óta – külhoni példán illusztrálva nyerhettünk betekintést a bányászjelvények értelmezésének világába. Felszólalása végén mintegy összegezve az elhangzottakat úgy értékelt, s összegezte a tanulságokat, hogy a 14–15. század fordulójára kialakult a keresztezett bányászkalapácsból és ékből álló szimbólum, amely már nem egy-egy konkrét bányavárost, vagy családot, hanem a bányászatot mint szakmát jelképezte. Ezzel szemben, a kezdetben hasonló helyzetben lévő másik két bányászszerszám; a csákány és bányászkapla háttérbe szorult, noha egyes bányavárosi és családi címerekben továbbra is megmaradt a bányászat szimbólumaként. „Miként az egyik 18. századi bányászati szótár meghatározza, »Haupt und neben insignien«, azaz fő és mellék insigniák léteztek a bányász testvériségekben. Közülük a fő jelkép egyértelműen a keresztezett bányászkalapács és ék volt.” – summázta tartalmas beszámolóját az előadó.

Jelen sorok írója, *Vitek Gábor* levéltáros, PhD-hallgató *Fejér vármegye nemesi felkelési zászlói* című ismertetésében az összes, napjainkban még fellelhető insurgens zászló illusztrálásán keresztül tükrözte Fejér vármegye – s vele együtt jobbára az egykori koronázó város, Székesfehérvár – szerepvállalását a magyar nemesi felkelések 1742 és 1809 közötti történeti vizsgálatához adalékként illusztrálta a székesfehérvári Szent István Király Múzeum történeti emlékei közt fennmaradt öt Fejér vármegyei nemesi felkelési zászlót. Amint az a felszólalás elején megmutatkozott, ezek legkorábbi darabja az 1742. esztendei vármegyei insurrectio alkalmával készülve az osztrák örökösödési háború korát, a két-két; 1797-es és 1810-es datálású zászló a Napóleon elleni nemesi felkelések időszakát idézik a zászlógyűjteményben. Az előadó nyitó gondolatai között kiemelte, hogy a bemutatott zász-

lók közül a legkorábbi elsősorban azon okból is figyelemre méltó, hogy Fejér vármegye címeres pecsétjének első ismert, önálló megjelenítése, pontosabban zászlón történő ábrázolása az 1742. évi nemesi felkelési zászlón látható. A zászló vizsgálata nem minden nehézség nélküli, ugyanis eredeti, téglalap alakú része 57×50 centiméter, kiegészített fecskéfarkú nagysága 130×94 centiméter. Anyaga kétlapos vörös selyemdamaszt, a kiegészítés teljesen kifakult nyerszínű selyemdamaszt. Az 1980-as évek derekán készült múzeumi állapotfelmérés során megállapították, hogy csupán az eredeti zászló részben himzett és festett – egykor kétlapos – középrésze maradt fenn, a kizárólag festett pótlás egy anyagból készült. Ebből is következik, hogy az alsó mező s körben a fecskéfarkok rész napjainkra már teljesen hiányzik. A zászló eredeti nagyságáról a 19. század második felében készített javítás tanúskodik. Ebben az időben jelentek meg az első szintetikus színezékek, amelyek szintartósága nem volt időtálló, így történt, hogy a modern festékekkel festett selyemszínezés az idők folyamán lebomlott s fakó drapp színű lett. Az előadó aláhúzta, hogy szakadozott és hiányos állapotban is alapvető tárgyi kútfőnek tekinthető, ugyanis az eredeti zászló nagyságáról és festett díszítéséről tanúbizonyságot téve ábrázolja első ismert állapotában Fejér vármegye máig ismert jelképét. A teljes historiográfiai előtörténettel és digitalizált zászlóképek ábrázolásával gazdagon fűszerezett előadás második felében analógiák közvetítésével megtudtuk; a vármegyei nemesi felkelési zászlók alapvető motívuma az adott vármegye címere, Fejér vármegye esetében címeres pecsétjének ábrázolása. Széles körű gyűjtésen és gazdag ismeretanyagon alapuló megállapításában kiemelte, hogy a Fejér vármegye jelképének első, 1694. évi, majd az azt megújító s korábbi latin nyelvű köriratát magyarító, 1837. évi diplomában megszerkesztett, s ez által autentikusnak elfogadott leírásától eltérően, a zászlókon nem eredeti állapotában látható. A dolgozatot a zászlókon bemutatott heraldikai elemek elemzése keretezte, majd zárszavában az egykori nemesi felkelési zászlók historikus továbbélését a polgári őrség számára biztosító, 1810. június 17-i zászlószentelési ceremóniát említette, érzékeltetve ezzel azt, hogy noha 1809-ben volt az utolsó meghirdetett nemesi felkelés Magyarországon, mégis milyen megfontoláslásból szerepel napjainkban két insurgens zászlón is az 1810-es keltezés.

Dr. Pandula Attila egyetemi docens, kandidátus *Az 1898-ban alapított »Díszérem Negyven Évi Hű Szolgálatokért« adományozási gyakorlata a Horthy-korszakban* címen tartott széles merítésű, társadalomtörténeti utalásokba ágyazott falerisztikai előadást a nap záró eseményeként. Az előadó előljáróban leszögezte; Ferenc József trónra lépésének fél évszázados évfordulójának esztendejében alapította ezt a – kevésbé ismert – elismerést,

amelyet mindenki megkaphatott, amennyiben köz- vagy magánszolgálatban, egyetlen munkaadónál, megszakítás nélkül, híven szolgált negyven éven keresztül. A rangra, állásra és nemre való tekintet nélkül adományozott – 34 milliméter átmérőjű, 2,7 milliméter vastagságú és 20,5 gramm súlyú – éremre történő jogosultságot utóbb azzal bővítette, hogy azt katonai tisztviselők, katonaeorvosok, katonai lelkészek, katonai képzési intézetek tanári állománya, továbbá a katonai közigazgatás kötelékében állók is elnyerhették. A széles palettájú adományozotti kör tüzetes feltérképezése mellett utóbb azt is tudtul adta, hogy a kitüntetettek között döntően kiérdemesült magánalkalmazottak adományozási adatai bukkantak felszínre. Figyelemre méltó volt az előadó azon megállapítása, hogy az elismertek közt nők is szerepelnek, s hangsúlyozta: ez a kor egyéb elismeréseinél meglehetősen csekélynek tekinthető, ugyanakkor valamelyest jelzi a nők helyzetének, korabeli megítélésének formálódását.

A második, záró nap első ülészaka előadásainak sorában Szálkai Tamás PhD-hallgató *Fegyverzet ábrázolása 1526 előtti magyar címeres leveleken* című, viselettörténeti jellegű referátuma a címeres emlékek kutatásainak egyéb irányaira vonatkozóan szélesítette eddigi ismereteinket. A hasonló típusú megközelítések során elkerülhetetlen egyfajta historiográfiai előtörténet felvázolása, amelyek az előadó szerint is legtöbb esetben rámutattak az ábrázolások viselettörténeti jelentőségére is, majd hangsúlyozta; a kutatás súlyát az is alátámasztja, hogy noha ezt a tényt az újabb szakirodalom sem vonja kétségbe, mégis viszonylag kevés szó esik fegyverzetábrázolás heraldikai megjelenítéséről. Abban széles körű az egyetértés, hogy a magyar heraldika ábrázolásmódja erőteljesen naturalisztikus, s az olykor címertani szempontból kifogásolható megjelenítés ad arra módot, hogy a címerképen szereplő motívumokat viselettörténeti adalékokként értelmezzük arra a korszakra, amelyben az adott címereslevél keletkezett, ugyanis minél kétségtelenebb, hogy a címerkép élethű és természetes, annál megbízhatóbb művelődéstörténeti kútforrás. – fonta tovább kutatásainak motivációit az előadó. Az előadás hátralévő részében számos levetített címerábrán figyelhettük meg a fegyverábrázolások különböző fajtáit, amelyek eleinte a gótikus ábrázolású heraldikai sisak (csőrsisak), majd, a 15. század végétől a lovagi tornák kelléke, a pántos sisak formájában öltöttek testet. Az előadó a vizsgált korszakot (1414–1526) többféleképpen osztotta fel; művészettörténeti szempontból, illetve a címerek kivitelezése tekintetében, kezdetben a (késő)gót stílus dominált, ezután az udvari miniatúrák által művelt olasz reneszánsz hatás figyelhető meg. Kifejtette: „A hadi viselet és fegyverzet alakulása jól nyomon követhető a teljes alakos, valamint az egyes részleteket alaposan feltüntető – itt bemutatásra kerülő – címerképek alapján.” Felszólalását azzal az ösz-

szegző megállapítással zárta, hogy a magyarság hadi viselete a középkorban egyre hasonult a nyugatihoz, ez által elsősorban a nehézfényverzetű katonaság kialakulásában játszott jelentékeny szerepet a nyugati formákat követő gótikus lemezpáncél, illetve a különböző típusú pallosok elterjedése. Ezzel párhuzamosan, a korábban kizárólagosan használt sodronypáncélok viselete is megmaradt, olykor a lemezpáncéllal párhuzamosan is. Habár még a 16. század végén is találkozni a teljes vértessel, ekkor már egyre inkább tért hódítottak a félvértek. Egyúttal leszögezte, hogy ugyanakkor keleti hatások is megfigyelhetők: a török elleni harcok egy olyan régi-új harcmodor kialakítását igényelték, amelyek nyugat-európai fegyverzettel megoldhatatlanok, így már a 15. század közepétől megfigyelhető a keleti típusú szabályok elterjedése a magyar könnyűlovasságnál, amit lassan a viselet hasonlása követett. A nyugati és keleti hatások együttes jelenléte vezetett végül odáig, hogy létrejött egy olyan új típusú viselet, amely nem csupán a harcászatban, hanem a mindennapi életben is jelentkezett, s amelyet sajátosan magyarnak ismert el Európa. A záró gondolatok egyikeként az előadó mindenek előtt hangsúlyozta: „A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a realista ábrázolásoknak köszönhetően, érdemes nagyobb figyelmet szentelni a magyar armálisok viselettörténeti jelentőségére.”

Skornýákné Török Márta PhD-hallgató készülő, *A szepesi káptalan kanonokjai a középkorban* című disszertációjából Dr. Draskóczy István szemezgetett. A nagy ívű dolgozat a szepesi társas káptalan kialakulásától a prépostok jogosítványainak aprólékos ismertetéséig jutott el.

Dr. Várlaki M. Péter egyetemi tanár újfent a magyar Szent Korona datálásának problémakörben interpretálta a Kóczy T. László professzor társkutatóval közösen, immáron több esztendeje folyamatosan végzett kutatások gyümölcseit újszerű megközelítésben, *Genealógiai mítosz és allegória a velencei Pala d’Oron és Szent István intelmeibe* címmel. Amint arra nemrégiben utaltunk, a felszólalások apropóját az adta, hogy a velencei Szent Márk Székesegyház szentélyében található egykori Pala d’Oro (a főoltár hátlapja) maradványa és a Szent Korona zománcképeinek összehasonlító elemzése gyökeresen új megvilágításba helyezhetik a Szent Korona keletkezési idejét.⁹ Jelenlegi, hasonló körben harmad ízben megtartott előadásának alapdefiníciója államalapító uralkodónk intelmeinek szimmetria-struktúrájával függ össze, amelyek igazolására az intelmek és a főoltár hátlapjának különböző mitológikus és allegorikus felépítését elemezte.

A szekcióülést Dr. Négyessy László kutató *A kecskeméti nemesség az 1809. évi nemesi insurrekcióban* címmel megtartott előadása zárta. Az előadó elsősorban arra kereste a kutató tevékenysége során a válaszokat, hogy vajon mit jelent Magyarországon a nemesi kultúra, egy

másik jelentékeny aspektusként pedig arra is kereste a feleletet, vajon a nemesség definíciója merre körvonalazható. Könyvészeti anyagok és levéltári kútfők, legfőképp összeírások tükrében nagyrészt a helyi nobilitásnak az 1809. évi nemesi felkelésben történt részvételének jellegét és mozzatát, társadalmi vetületeit igyekezett megfektetni, s ennek során magyarázatot találni annak okára, hogy miért vállalták esetenként anyagi terhek vállalása árán is a „vérükkel adózók” hadi kötelezettségeiket.

A konferencia negyedik, egyben utolsó ülészakának segédtudományi arculatú részét Nagy Lajos Zoltán levéltáros, PhD-hallgató *A krasznokvajdai (Abaij vármegye) Szentimrey család* címmel megtartott klasszikus genealógiai előadása képviselte. A nemesi család kutatásával kapcsolatos nehézségek illusztrálásaképpen a referens közvetlenül felvezetőjében előrebocsátotta: „*meg kell említeni, hogy 1934-ben krasznokvajdai Szentimrey Pál alispán a nála levő nagyon gazdag, mintegy 12 ezer iratot tartalmazó családi levéltárat a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltári Osztályán letétbe helyezte. Az anyag 1945-ben, a főváros ostromakor teljesen elpusztult.*” S amint arra a felszólalás további részében fény derült, a családi archívum kutathatósága híján a krasznokvajdai Szent-Imrey család történetéhez pusztán az országos és megyei családtörténeti munkák álltak rendelkezésre; historiográfiai szempontból javarészt Nagy Iván, Kempelen Béla, Csoma József témában megjelent műveire, továbbá Borovszky Samu Abaij vármegye történetét taglaló kötetére kell gondolnunk. Összességében mégis megállapítható, hogy a rendelkezésre álló források szerény volta meglehetősen megnehezíti e nemes család történeti momentumainak rekonstruálását. Szerencse a szerencsétlenségben – jelentette ki a kutató – hogy az akkortájt az országgyűlés levéltárnoki funkcióját betöltő Szentimrey Kálmán az 1880-as években hozzájárult a Szentimrey családdal kapcsolatos adatok gyűjtéséhez. Eredményként adták ki a családra vonatkozó adatok nyomtatott változatát, amely utóbb – bővített kiadású társával egyetemben – napjainkban is olvasható az Országos Széchényi Könyvtár olvasóterméiben. A referátum másik részének gerince a családhoz közvetlenül köthető személyiségek tartalmas bemutatása köré összpontosult. A családtörténeti adalékokkal gazdagon illusztrált, egyfajta genealógiai tablóként is értelmezhető beszámoló láncba fűzte a családhoz köthető személyiségek sorát, amelynek során az előadó leszögezte: „*A Szentimrey család identitástudatában nagyon fontos szerepet játszott a Tomaj nemzetséggel, és azon keresztül a besenyő Thonuzobával való rokoni kapcsolat. A krónikákból vett ismereteink szerint a 970-es években a besenyők földjéről érkezett ide a hercegi származású Thonuzoba, aki valószínűleg sógora is volt Szent István királynak. Tőle származott a Tomaj nemzetség, akiktől több ismertebb család, – töb-*

bek között – *a családi hagyomány szerint a Szentimreyek is.*” A helyenként szellemes felszólalás közben derűltséget keltett a szerző Szentimreyek jellegzetesen bőséges gyermekáldására tett megállapítása. Utóbb megtudtuk; a Szentimreyek címerhasználatában is jelentékeny szerepet vitt a Tomaj nemzetséggel való rokonság, s jöllehet 1610-ben II. Mátyás királytól címerlevelet kaptak, a család egy olyan címet használt, amivel kötődését fejezte ki a vélt ősnemzetséggel. Az uralkodó által adományozott címer struccot ábrázolt, amely felemelt lábával három liliumot, csőrében patkót tart, sisakdíszre egy, a kezében három rózsát tartó angyal. Ehelyett azonban a Szentimreyek mindvégig egy jobbáiban kardot markoló, hármashalmán álló griffet ábrázoló címet használtak, sisakdíszén a növekvő pajzsalak látható. A Tomajoknak a griff volt a címerállatuk, amely napjainkban is megtalálható néhány bizonyosan hozzájuk köthető település címerében (Badacsonytomaj, Lesencetomaj, Abádszalók stb.). Ugyanakkor felvetődött az is, hogy a Szentimreyek az ősi múltukhoz való ragaszkodás következtében használták mégis a griffes címet, a hivatalos, struccot példázót pedig egyáltalán nem. A családi legendárium cáfolata szerint viszont azt a Habsburgoktól kapták, és az egyébként reformált hitű és kuruc érzelmű család ezzel is a szembenállását fejezte ki. A címerrel kapcsolatban kiemelte, hogy a sokáig székhelyként működő s a családi előnevet is nyújtó Krasznokvajda település címerébe is a kardot emelő griff motívuma került. A család székhelye a 17. század második fele óta Krasznokvajda volt, ahol Szentimrey József 1767-ben napjainkban is látható kastélyt építtetett. Ugyanakkor létezett itt egy kisebb kúria is, amit a kastély felépítése előtt használtak; ezt 1884-ben adták el, ma ehelyütt működik a községháza. Az előadás fényét emelte, hogy örvendetes módon a család kései leszármazottai a konferencián való részvételükkel tisztelték meg az előadót és a hallgatóságot.

A konferencia második napi, egyben záró, széles körű előadásában Evva Margit *A történelmi Abaij vármegye régészeti leletei Csoma József szemével*, valamint *Dr. Bakti-Bartusné Dr. Hellebrandt Magdolna főmuzeológus Abaij vármegyei ásatások a 20. század során* címmel tartottak helytörténeti utalásokkal tarkított archeológiai tárgykörű előadásokat.

A nemzetközi tudományos konferenciával egybekötött ünnepségsorozatot követően Evva Margit azt nyilatkozta, hogy a rendszerváltozás után, 1992-ben avatták fel a Csoma József emléktábláját egykori házában falán, születésének 155. évfordulójára emlékünnepeket szerveztek, és most a 160. évfordulón egy igen rangos nemzetközi konferenciával tisztelegtek a tudós munkássága előtt. Evva Margit úgy fogalmazott, a kétnapos rendezvény jó hírért vitte Abaijnak s az egész megyének.¹⁰ „*Ritkán adódik lehetősége térségünknek, hogy a tudomá-*

nyos élet elismert tudósai osszák meg velünk kutatásaik eredményét és színvonalas előadásokat hallgathassunk a címerter, a családfakutatás és a régészet tárgykörében. Az Abaúji Honismereti és Helytörténeti Egyesület köszönetét fejezi ki támogatóinknak, az előadóknak, az érdeklődőnek, és mindazoknak, akik segítséget nyújtottak a konferencia és ünnepségsorozat megvalósításához.” – értékelte a két nap eseményeit Dr. Nagy László, az Abaúji Honismereti és Helytörténeti Egyesület elnökségi tagja.

A kétnapos tudományos konferencia értékelése kapcsán jelen sorok írója is bátran megállapíthatja: a korábbi; nagykanizsai és keszthelyi szimpóziumokhoz hasonlóan, mindent összevetve eredményesnek ítéljük az encsi tanácskozást is, amelyen a történelem számos segédtudományának skáláján mindenekelőtt számos új – korábban még nem hallott vagy publikált – szakmai eredményt is felmutató, gazdag merítésű és tematikájú, nem utolsósorban magas szakmai színvonalú előadásokat kísérhetett figyelemmel a hallgatóság.

A KONFERENCIA ELŐADÓI

DR. BAKTI-BARTUSNÉ DR. HELLEBRANDT MAGDONA. Régész, főmúzeológus (Herman Ottó Múzeum, Miskolc).

DR. BERTÉNYI IVÁN. Egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar [a továbbiakban: ELTE-BTK], Történelem Segédtudományai Tanszék), a Magyar Tudományos Akadémia doktora, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság (a továbbiakban: MHGT) elnöke, a Nemzetközi Heraldikai Akadémia (Académie Internationale d'Héraldique) rendes tagja, a Madridi Királyi Heraldikai és Genealógiai Akadémia (Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía) levelező és a Szent István Tudományos Akadémia rendes tagja.

DR. CSORBA CSABA. Nyugalmazott főiskolai docens (ELTE-BTK, Főiskolai képzés, Művelődéstörténeti Tanszék).

DR. DRASKÓCZY ISTVÁN. Egyetemi docens (ELTE-BTK, Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék), MHGT.

EVVA MARGIT. Az Abaúji Honismereti és Helytörténeti Egyesület elnöke, MHGT.

DR. KÓCZY T. LÁSZLÓ. Egyetemi tanár (Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Villamosmérnöki és Informatikai Kar, Távközlési és Médiainformaticai Tanszék; győri Széchenyi István Egyetem Műszaki Tudományi Kar, Távközlési Tanszék, a kar dékánja), MHGT.

DR. LAKATOS SAROLTA. Történész, múzeumi igazgató (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kállay gyűjtemény, Nyíregyháza), MHGT.

NAGY LAJOS ZOLTÁN. Történész, levéltáros (Magyar Országgyűlés Irattára és Levéltára), PhD-hallgató (ELTE-BTK, Történelemtudományok Doktori Iskola, Történelem Segédtudományai Doktori Program, 1526–1848.), MHGT.

DR. NÉGYESSY LÁSZLÓ. Kutató, MHGT.

DR. PANDULA ATTILA. Kandidátus, egyetemi docens (ELTE-BTK, Történelem Segédtudományai Tanszék), a Szent István Akadémia rendes tagja, a MHGT főtítkára.

SKORNYÁKNÉ TORÓK MÁRTA. Történelem–latin szakos középiskolai tanár (Fráter György Katolikus Gimnázium, Miskolc), PhD-hallgató (ELTE-BTK, Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori Magyar Történelem Doktori Program).

SPILLENBERG-DIÓSZEGI GYÖRGY. Kutató, MHGT.

SZÁLKAI TAMÁS. Történész, PhD-hallgató (Debreceni Egyetem, Multidiszciplináris Bölcsészettudományi Doktori Iskola, Történelem Alprogram), MHGT.

SZEMÁN ATTILA. Történész, régész, főmúzeológus (Központi Bányászati Múzeum, Sopron), PhD-hallgató (ELTE-BTK, Történelemtudományok Doktori Iskola, Történelem Segédtudományai Doktori Program, 1526–1848.), MHGT.

DR. VÁRLAKI M. PÉTER. Egyetemi tanár (Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közlekedésmérnöki Kar, Járműváz- és Könnyűszerkezetek Tanszék; győri Széchenyi István Egyetem Műszaki Tudományi Kar, Informatikai és Villamosmérnöki Intézet, Matematika Tanszék), MHGT.

VITEK GÁBOR. Történész, levéltáros (Fejér Megyei Levéltár), PhD-hallgató (ELTE-BTK, Történelemtudományok Doktori Iskola, Történelem Segédtudományai Doktori Program, 1526–1848.), MHGT.

WALT F. JUREČIĆ. A Szlovén Heraldikai Társaság és a ljubljani Heraldikai és Zászlótani Egyesület elnöke.

Vitek Gábor

JEGYZETEK

¹ Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. 1–13. köt. Pest, 1857–1868. 3. köt. Pest, 1858. 174.

² Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái. CD-ROM. Rekord: 3 346/31 371. Jelentékenyebb munkái: Östörténelmi nyomok Abaúj megyében. Bp., 1890., Alte Grabdenkmäler aus Ungarn. Bp., 1890., Az olasz renaissance a magyar heraldikában. Bp., 1893., Magyar nemzetségi címerek. Bp., 1904., A magyar heraldika korszakai. Bp., 1913.

³ <http://www.kult-tura.hu/14-13435.html>. (A letöltés ideje: 2008. augusztus 31.)

⁴ <http://www.kulcsmagazin.hu/cikk.php?id=745>. (A letöltés ideje: 2008. augusztus 31.)

⁵ http://www.baz.hu/news_baz.php?article=411&page=4. (A letöltés ideje: 2008. augusztus 31.)

⁶ A Nagykanizsán és Keszthelyen rendezett konferenciák ismertetéséhez ld.: *Kollega Tarsoly István*: Intercongress Nagykanizsa. Nemzetközi Heraldikai és Genealógiai Konferencia, Nagykanizsa, 2007. [helyesen: 2006] június 2–3. *Turul*, LXXIX. (2006) 3–4. sz. 98–100. Vitek Gábor: A történelem segédtudományai a harmadik évezred küszöbén (Keszthely, 2007. október 13–14.). *Turul*, LXXXI. (2008) 2. sz. 54–58.

⁷ Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. 1–13. köt. Pest, 1857–1868. 5. köt. Pest, 1857. 190.

⁸ Vitek G.: i. m. 56.

⁹ Uo.

¹⁰ <http://www.kulcsmagazin.hu/cikk.php?id=745>. (A letöltés ideje: 2008. augusztus 31.)

¹¹ http://www.baz.hu/news_baz.php?article=411&page=4. (A letöltés ideje: 2008. augusztus 31.)

KÖNYVISMERTETÉS

MÉSZÁROS M. JÁNOS: *Az állatorvos–képzés 1818-tól elhunyt tanárainak és előadóinak sírjai. Szent István Egyetem Állatorvos–tudományi Könyvtár kiadása. Budapest, 2007.*

(a bevezetés angolul is)

174 oldal, illusztrált kiadás + térképek

ISBN 10: 963-9483-72-9

ISBN 13: 978-963-9483-72-9

A kötet szerzője a Szent István Egyetem Igazságügyi Állatorvostani Tanszékének nyugalmazott adjunktusa. Hosszú ideje foglalkozik a magyar állatorvoslás történetével. Különösen neves állatorvosokkal, illetve a vonatkozó történeti ikonográfiai, numizmatikai, falerisztikai, inszigniológiai anyagokkal. Különböző könyvei, tanulmányai jelentek meg ezekről a témákról. (pl. Magyar állatorvosi értek, plakettek és jelvények. Bp., 1986).

A recenzált kötetben a szerző sorra veszi a magyar állatorvosi képzésben egykor szerepelt egyetemi tanárokat-, docenseket. Ezen túl a vonatkozó címzetes egyetemi tanárokat, az intézmény magántanárait, illetve más egyetemek olyan oktatóit vette fel a kötetbe, akik valamilyen tantárgyat vagy a leckekönyvben külön szereplő tárgyat oktattak a budapesti állatorvosképzés keretében. Mészáros M. János 178 személyt közöl alfabetikus sorrendben. A kötet összeállítását kiterjedt temetői kutatás előzte meg (Farkasréti temető, Fiumei úti sírkert [Kerepesi temető] Újköztemető stb.). Ez a kutatás a síremlékek, sírhelyek tényleges vizsgálatát, fényképezését, illetve a vonatkozó dokumentáció kutatását egyaránt jelentette.

Cél volt a rendelkezésre álló történelmi ikonográfiai anyag (döntően fénykép) közlése is, csak 14 személynél nincs kép. A síremlékek, adott esetben azok részletei,

így a sírfeliratok nagyrészt közlésre kerültek. (95 esetben), 3 esetben csak a részletekről, 9 esetben pedig csak a sírfeliratokról van ábrázolás. Különböző okokból (pl. a sírhely felszámolása, áthelyezése, a halott szétszórása) 40 esetben nincs kép a síremlékről. A direkt anyaggyűjtés általában nem terjedt ki a vidéken, illetve külföldön fellelhető emlékekre.

Az egyes közölt személyeknél a szerző röviden ismerteti az életrajzi adatokat, a tudományos tevékenységet, így kitér azoknak az állatorvosi képzésben betöltött szerepére, megemlíti legfőbb műveiket stb. Gyakran ír magáról az egykori temetésről, a helyszínről, az elhunyttal kapcsolatos korabeli társadalmi reagálásokról. Adott esetben közli az elhunyttra vonatkozó nekrológ adatait is.

Sajnos a kötetben szereplő ábrák jelentős része rossz minőségű, igen változó, adott esetben kicsiny méretű.

A kötet jellege, szerkezete egyébként mintapéldája lehet(ne) más hasonló tematikájú műveknek. Csupán utalok arra, hogy más hasonló jellegű anyaggyűjtések folyamatban vannak. Például a Magyar Numizmatikai Társulat tervezi – tág értelmezésben – a magyar numizmatikusok sírjainak, sírhelyeinek összegezését.

Pandula Attila

GUDENUS JÁNOS JÓZSEF (szerk.) Nobilitas 2007.
Magyar Történelmi Családok Egyesülete Közhasznú Szervezet kiadása. Budapest, 2007.
321 oldal (fekete-fehér) címerrajzokkal
 ISSN 1788 -1152.

A Magyar Történelmi Családok Egyesülete Közhasznú Szervezet „Nobilitas” című kiadványa immár harmadszor jelent meg, így már sorozatnak is nevezhető.

Közlésre kerül az Egyesület tényleges tagjainak névsora. Az egyes dokumentumok között olvashatjuk az Alapszabályt, a Vendégkönyvbe írt jellegzetes bejegyzéseket. Olvashatunk a tervezett és a megvalósult előadásokról. Az egyes elhangzott előadások (teljes szövege) is közlésre került. Brágyik Ottó „Ki a magyar nemes és ki nem?” (26–30.), Gudenus János József „Birodalmi rangok a XX. századi magyarországi arisztokráciában.” (30–35.), Nyáry János „A Cilane budapesti kongresszusa.” (35–36.), Rihmer Aurél „A valódi és az ál lovagrendekről.” (37–57.).

A „Társasági hírek 2006–2007.” cím alatt (58–65.) olvashatunk halálozási híreket. A kötet közli az elhunyt egyes adatait is, például életkor, temetési hely. Esküvők, születések is szerepelnek ebben a részben, ugyancsak az érintettek főbb adataival.

Az „Egyesület jelenlegi és volt tagjainak családtörténete” című részben (66–310.) szerepel egyes főnemesi, nemesi családok (és a rokonság) genealógiai, heraldikai, archontológiai stb. adatai. 19 család került közlésre. Például Bagdy nemes, Beöthy (váradi), Brányik (felsőszelei), Jura (váncsfalvi), Kern lovag, Kuthi (uzoni) primor, Sándor (szlavnyiczai nemes és gróf), Spillenber (hadusfalvi), Szilágyi (ákosfalvi). Ezek, a gyakorlatilag azonos szerkezetű közlések viszonylag gazdag forrásanyag alapján kerültek összeállításra. Egy részük pótlás a „Nobilitas” korábbi kötetekben közzétett anyagokhoz.

A kötet fekete-fehér, részben színjelöléses formában közli az egyes érintett családok címereinek képét is. A recenzius véleménye szerint ezek a címerek azonban egy kicsit túl kicsire sikerültek, ebben a méretben nehezen tanulmányozhatóak.

Pandula Attila

Emlékek a hadak útja mentén II. (Avagy: hadtörténelem, kegyelet és társadalom)
(RAVASZ ISTVÁN szerk., HOLLÓ JÓZSEF sorozatszerk.)
HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum kiadása. Budapest, 2007. 303 oldal
 ISBN 978-963-7097-23-2
 ISSN 1798-3593.

A Holló József (nyugalmazott altábornagy, főigazgató) sorozatszerkesztésében, 2003. óta megjelent széria a múlt év végén egy ismét tekintélyes terjedelmű kötettel gyarapodott. A sorozatszerkesztő előszavával megjelent kötet közli például Balla Tibor, Bánffyiné Kalavszky Györgyi, Godó Ágnes, Halmágyi Pál, Makai Ágnes, Mézáros Kálmán, Prohászka László, Ravasz István, Sallay Gergely, Ságvári György, Szoleczky Emese írásait. Ezen kívül a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum szakemberein túl, a határokon belül, illetve azokon kívül élő szakemberek, kutatók anyagai olvashatók a kötetben. Összesen 58 szerző cikkei. Egyes szerzők egyébként több cikket is írtak, illetve egyes cikkek társszerzők munkájának eredményei. Összesen 76 rövidebb közlés került a kötetbe.

A kötet jelentős része foglalkozik katonai, illetve vonatkozó emlékművekkel, emlékhelyekkel. Egyes korai példákon túl többnyire a 20. századi háborúkkal kapcsolatosan emelt monumentumokkal.

Más írások katonák sírhelyeivel kapcsolatosak (Balla Tibor „Első világháborús tábornokok sírjai a bécsi Központi temetőben.” 177–180.). Általánosságban is olvashatunk egyes katonatemetőkről. (Árva András „A pécsi katonatemetők.” 110–115.). Szélesebb körben olvasha-

tunk írásokat a külföldön nyugvó magyar hősök sírhelyeiről, temetőiről (Erdős Katalin „A bukaresti Bellu temető.” 200–202.; Papp Dezső „Első világháborús magyar katonai emlékhely Vittóriában.” 194–197.; Tarczai Béla „Magyar katonasírok és temetők Nyugat-Európában.” 181–183.; Varga Attila „Magyar hadisírok Nyugat-Ukrajnában.” 167–171.). Szerepelnek a kötetben idegen hadseregek katonáinak magyarországi szereplésével, illetve sírhelyeivel kapcsolatos cikkek is (Godó Ágnes „Bolgár katonák Magyarországon 1945-ben.” 148–150.).

A kötet tematikáját egyes kegyeleti történelmi anyagok egészítik ki (Radnainé Dr. Fogarasi Katalin „A Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti bizottság története és tevékenysége.” 213–217.; Tóth Orsolya „Az Országos Kanizsai Dorottya Bizottság.” 225–226.; Nagy Árvai Andrea „Az Osztrák Fekete Kereszt kegyeleti tevékenysége.” 222–223.; Varga Patricia „Német hadisírgondozás Magyarországon.” 223–224.).

A kötet gazdagon illusztrált (részben archív) fekete-fehér képekkel, illetve elsősorban az egyes monumentumokat, valamint kegyeleti eseményeket bemutató színes képek is közlésre kerültek.

Pandula Attila

*SZEKRÉNYESSY ATTILA: Egy felvidéki kastély hétköznappjai
(A sároszsépi Bujanovics-kastély)*

Plectrum Kiadó kiadása. Fűlek, 2007. 143 oldal, illusztrált kiadás (Patrióta könyvek 3.)

ISBN 978-80-89262-07-6

A hasonló anyagokat már korábban is publikáló szerző („Egy borsodi udvarház története.” Edelény, 2006. Edelényi füzetek 35.) fő forrásai a visszaemlékezők által elmondott adalékok – tehát az ún. oral history. Gyakran idézi a 2006-ban elhunyt Bornemisza István különféle emlékiratait, illetve (a régebbi emlékiratírók közül) Berzeviczy Albert memoárját. Korabeli sajtóanyagokat is felhasznál. Idézi a különféle területeket érintő magyar nyelvű szakirodalmat. Más helyeken szépirodalmi művekre is támaszkodik (Herczeg Ferenc, Mikszáth Kálmán). Néhány esetben hivatkozik a Magyar Országos Levéltár egyes anyagaira, illetve egy helyen, hivatkozás nélkül említi az eperjesi polgárkönyvet is. A szöveg sokhelyütt olyan, mintha a szerző memoárja lenne, bár természetesen nem az.

Szekrényessy Attila röviden elemzi Sáros vármegye viszonyait, különösen a nemzetiségi viszonyokat, illetve annak alakulását. Ez – megítélése szerint – leginkább a magyar földesúr és a szlovák jobbágy alapviszonyait jelentette a feudalizmus időszakában. Sárosban, említi, éltek más népek is, így németek, ruszinok, zsidók. A szerző kitér az egykori erdőirtás jelentőségére, annak tükröződésére a korabeli társadalomban, a települések névadásában, a heraldikában stb.

A feldolgozott izsépi (sároszsépi) Bujanovics-kastély a vármegyeszékhely, Eperjes közelében fekszik. Újabb kori tulajdonosai a Bujanovicsok voltak. E család származási helye Proputnyik (Modrus-Fiume vármegye). E família belső migrációja fokozatosan, több lépcsőben történt. A nemességet a Buccariban lakó Bujanovics (II.) János nyerte el, aki az eszéki sóhivatalnál tevékenykedett. A Mária Terézia által 1780. február 4-én kiállított oklevelet II. József 1783. január 3-án hitelesítette, engedélyezve az „Ágg-teleki” előnév használatát. A csa-

lád Magyarországon legalább három ágra szakadt. Ezek egyike volt a kastélyt is birtokló sároszsépi ág.

A szerző áttekinti ennek az ágnak (illetve rokonságnak) tagjait. Kitér a sárosi, hagyományos nemességhez fűződő családi kapcsolatokra (pl. Görgey, Péchy, Rohlly, Semsey, Úsz).

Áttekinti a kastély építéstörténetét, bővítéseit stb. Részletesen leírja, bemutatja az egész épületet, annak berendezési tárgyait. Részletesebben taglalja a kastély urinak életét, szokásait. Ír az egyes családtagoknak (leginkább az ún. belső cselédséghez fűződő) viszonyairól.

Külön fejezetben foglalja össze a sárosi, helybenmaradt magyar nemesség két világháború közötti viszonyait, életmódját, szokásait. Kitér a korabeli társadalmi élet jellemzőire, de ír Eperjes kereskedelmi életéről, vendéglátóhelyeiről. Szól a korabeli szórakozásokról, sportról, vadásatról is.

Ugyancsak külön fejezetet kap az izsépi Bujanovics-birtok 19–20. századi gazdálkodása: állattenyésztés, erdőgazdálkodás, kertgazdálkodás, szeszfőzde stb. Itt is olvashatunk a kastély urai körül élő szlovák alkalmazottakról, azok sajátos hierarchiájáról.

A szerző meglehetősen sötét színekkel ábrázolja a „cseh–szlovák megszállás” viszonyait a két világháború közötti időszakban, utal az önálló (fasiszta) Szlovákia rövid időszakára, illetve közvetlenül az 1944–1945-ös időszak körüli viszonyokra is.

A könyvet elsősorban a Bujanovics család (korabeli) fényképeiből válogatott képanyag egészíti ki. Ezek jó része a sároszsépi kastélyt, annak különféle belső tereit mutatja. Más felvételeken a családtagok, illetve jellegzetes korabeli társadalmi események láthatók.

Pandula Attila

Jogi kultúra, processzusok, rituálék és szimbólumok.

Szerkesztette MEZEY BARNA. Bibliotheca Iuridica. Az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar tudományos kiadványai. Acta Congressuum 14. Gondolat Kiadó. Budapest, 2006. p. 342.

ISSN 1587-8821

A Nemzeti Kulturális Alap támogatásával megjelent, keményfedeles kötet, egy az OTKA égisze alatt szervezett tudományos konferencia, a jogélet, jogi kultúra időben és térben meglehetősen szerteágazó, különféle kérdéseit, részterületeit felölelő huszonhárom tanulmányát tartalmazza, amelyeket a szerkesztő, Mezey Barna előszava vezet be. A szerkesztő hangsúlyozza, hogy a

magyar jogi szimbolika–ikonográfia viszonylag szerény szakirodalommal rendelkezik.

Korai korszakokkal foglalkozik Sály Pál (Szimbolikus jogi aktusok az Ószövetségben), Rác Lajos (Hatalmi szimbolikánk nomád gyökereiről), Kelemen Miklós (Császárkoronázás a Bizánci Birodalomban), Bertényi Iván (Koronánk kutatásának egy vadhajtsásáról) tanulmánya.

Több korszakon át, napjainkig ható eszmetörténeti kérdést követ nyomon Máthé Gábor (A Szent Koronaszme az alkotmányfejlődésben).

A jogélet és a büntetés szimbolikáját vizsgálja Bar-na Attila (A politikai bűncselekmények büntetésének szimbolikája), Bódiné Beliznai Kinga (Ítékezés és szimbólumok), Kabódi Csaba (A büntetés szimbolikája), Kajtár István (Jogi kultúra, jogi szimbólumok és ritu-sok), Mezey Barna (A tömlöc mint politikai szimbólum a reformkorban), Nagy Janka Teodóra (Processzusok, rituálék és szimbólumok a falusi tisztségviselők körében a 18–19. században) dolgozata.

A halálbüntetéshez köthető Davidovics Krisztina (A halálbüntetés végrehajtásának liturgikus elemei – A hó-hér), Pandula Attila (Adatok a hóhérpallós történetéhez Magyarországon) írása.

Újkori jogi kérdéseket tárgyal Képes György (Az amerikai alkotmányos gondolkodás hatása a polgárosodó magyar jogi kultúrára), Nagy Tamás („A per” mint bur-leszk, avagy a releváns kontextus-e az osztrák–magyar büntetőjog?), Szente Zoltán (A parlamenti ülésrendek szimbolikája), Völgyesi Levente (A városi tisztségviselők megválasztásának processzusa és rituáléja az újkorban).

A szocialista korszakhoz kötődik Horváth Attila (Ál-lami szimbólumok a szocialista Magyarországon) és Izsák Lajos (A Mindszenty-per és Esterházy Pál) tanulmánya.

Egyes speciális kérdéseket elemez Karácsony And-

rás (Jogi hagyomány – jogváltozás – jogi kultúra), Maczonkai Mihály (Érvelési módszerek a jogi kultúrá-ban), Nótári Tamás (Szakralitás és szimbolikus harc – adalékok a legis actio sacramento in rem eredetéhez).

Föglein Gizella (A köztársasági kitüntetések üzene-te) a Magyar Köztársasági Érdemrend példájával, ado-mányozási gyakorlatával világítja meg a II. világháborút követő Magyar Köztársaság (1946–1949) állami szimbo-likáját, vagy legalábbis annak egy sajátos területét.

Természetesen egyes tanulmányok az általam kiala-kított részterületek közül akár többre is beilleszthetők volnának.

A kötet szerzői, leszámítva a MTA-ELTE Jogtörté-neti Kutatócsoport és a Magyar Közigazgatási Intézet egy-egy tudományos munkatársát, valamennyien az egyetemi, főiskolai élethez kötődnek, többségük mint oktató, néhányuk mint hallgató.

Legalábbis Föglein Gizella és Pandula Attila tanul-mányaihoz – de talán néhány továbbihoz is – minden-képpen szükséges lett volna ábrák csatolása. Ezeknek hiányában a szöveges rész igen nehezen követhető, vagy követhetetlen.

A sokrétű összeállítás egyes vonatkozásai érdekelhe-tik a „Turul” olvasóit is. Mégis – úgy gondolom – a jelen kötet elsősorban inkább a jogászok és a jogtörténettel foglalkozók érdeklődési körébe illeszkedik.

Rainer Pál

KÖRMENDY KINGA: Studentes extra regnum. Esztergomi kanonok egyetemjárása és könyvhasználata 1183–1543.

(Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kánonjogi Posztgraduális Intézet III. Studia 9.)
Szent István Társulat, Budapest, 2007. 282 pp.

A középkori Magyarország egyetem nélküli állapota miatt az európai kultúrához való csatlakozás és a hazai tudományos műveltség elsősorban a külföldi „universitas”-on tanulási lehetőséghez jutó studensekhez köthető. A diákok tudással felvértezve, könyvekkel és jegyzetekkel a táskájukban, valamint külföldi kapcsolatokkal gazdagodva tértek haza, és megpróbálták a stúdiumokba befektetett szellemi erőfeszítéseket kamatoztatni és az anyagi áldozatokat megtéríteni. A külhoni egyetemjárás szisztematikus tanulmányozása Tonk Sándor nagy visszhangot kiváltó monográfiája után ismét előtérbe került. A pozsonyi, győri, budai és fehérvári káptalan személyi összetételét és képzettségét Köblös József szak-szerűen feldolgozta. Fedeles Tamás monográfiája pedig a késő középkori pécsi káptalan komplex összefoglalását tartalmazza.

A magyar egyházkormányzati és szellemi központ székeskáptalanját ismertető önálló kötet megjelenését a világi és egyházi szakemberek körében is fokozott ér-

deklődés várta. A várakozás azzal magyarázható, hogy Körmendy Kinga a 2002-ben a Studia sorozat 3. köteté-ben kiadott *A kánonjog középkori egyetemi oktatásával és a 15. századi esztergomi vikáriusok olvasmányaival, működésével kapcsolatos kéziratos források az esztergomi egyház 1543 előtti könyvállományában* tanulmánya élénk visszhangot váltott ki a kánonjogászok köré-ben. Az első ismert studens felbukkanása és Esztergom elfoglalása közti időszakot átölelő monográfia számos helyen utal a szerző korábbi két évtizedes kutatásainak eredményeire, melyekben mintaszerűen dokumentálta az egyházi személyek kö-zépkori Esztergomhoz köthető könyvkultúráját. Az Erdő Péter előszavával megjelent könyv bevezetéseként *Szuromi Szabolcs Anzelm A kö-zépkori egyetemek létrejöttének és az egyetemi oktatás megszüntetésének sajátosságai* című tanulmánya olvas-ható.

Kollányi Ferenc az esztergomi egyházmegye fennál-lásának 900. évfordulójára ordináriusának kérésére tette

közzé a székeskáptalan tagjainak névsorát okleveles források alapján. Az összeállított lista szerint az 1183–1543 között időszakban 690 kanonok tevékenykedett egyházi vagy királyi szolgálatban. Jelen kötet arra a nehéz és összetett feladatra vállalkozik, hogy a középkori esztergomi egyház (ecclesia Strigoniensis) felsőfokú végzettséggel rendelkező kanonokjainak könyvhasználatába részletes betekintést adjon. Célja nem a kanonokok prozopográfiai elemzése, hanem az újonnan kialakult könyvtulajdonosi réteg szakértelmének és műveltségének bemutatása volt. A vizsgált székeskáptalan kiválasztása nem véletlen vagy előzmény nélküli, mivel a szerző az esztergomi középkori könyv- és könyvtártörténet szakavatott ismerőjeként több évtizede végzi a MTA Kézirattár kódextörédek-gyűjteményének gondozását.

A szerző a *Literátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban* című 1986-ban megjelent munkájával kezdte meg az esztergomi peregrinatio academica adatfeldolgozását. Az akkor ismert források 136 kanonok külföldi egyetemjárását igazolták. Az esztergomi székeskáptalan tagjainak külföldi tanulmányaira sikeres esetben tudományos végzettségükből, a megszerzett címből lehet következtetni. A legtöbb középkori egyetem anyakönyve, ahol magyar diák képzésben részesülhetett, ki van adva, ami az esetek nagy részében csak a beiratkozás tényét rögzíti.

Felsőfokú tanulmányokra vonatkozó közvetlen utalást két fennmaradt középkori forrás tartalmaz. Az egyik a Kollányi Ferenc által közreadott 1397-es vizitációs jegyzőkönyv. A másik késő középkori forrás, a Solymosi László által közzétett *Az esztergomi székesegyház jegyzőkönyve (1500–1502, 1507–1527)*. Solymosi László a jegyzőkönyvi adatok kapcsán megjegyzi, hogy kevés információt nyújtanak kanonokok felsőfokú tanulmányaira és műveltségére.

Annak ellenére, hogy a fejezetekre való felosztás hiánya kissé megnehezíti a könyvben való tájékozódást, a tárgyyszerű közlés miatt az alcím segítségével három jól elkülöníthető részre osztható a szerző gondolatmenete.

Az első egység a kanonokok szigorúan megszabott hierarchikus rendjének általános bemutatása és az egyetemi tanulmányok folytatásának gyakorlata. A káptalan az európai gyakorlatot követve a felsőfokú iskoláztatás intézményes előmozdítása érdekében feloldja a kanonoki rezidencia kötelességet a tanulmányi időszak alatt. Sajátos esztergomi vetületként a Collegium Christi alapítása és könyvtára is ehhez a témakörhöz tartozik, aminek alapvető része az alapító Budai János esztergomi kanonok és barsi főesperes, valamint a többi tag könyveinek kimerítő ismertetése. A szegény családból származott tehetséges növendékeket a Collegium Christi karolta fel, így vált számukra is lehetővé a költséges tanulmányok külföldi végzése. Az Österreichische Nationalbibliothek

(továbbiakban ÖNB) Cod. 1611 jelzetű kézírata belső előzéklapján szereplő könyvtári szám (50) alapján arra lehet következtetni, hogy a Krisztus Kollégium könyvtára legalább 50 kötetet tartalmaz. Az említett kötet kéziratmásolás szempontjából is jelentős emlék, a 14. század közepére datálható kódexben a sajátos másolási módszerrel történt sokszorosításra utaló ún. peciajelek találhatók. Az elnevezés onnan származik, hogy a könyveket peciákra, vagyis ívekre bontották, majd így másolták. Sajnálatos módon a kollégium gyűjteményéből összesen 8 kötet maradt fent, 1 Biblia, 3 teológiai, 2 filozófiai és 2 kánonjogi mű.

A könyv második része a káptalan hierarchikus rendjét követve a kiemelt egyházi hivatalt betöltő személyek tudományos fokozatának megszerzését és az ezzel kapcsolatos javadalomszerzéseket közli. Jelen kötet a korábbi eredményeket jelentősen árnyalja és egyben szisztematikus rendszerbe foglalja. Az egyetemjárt kanonokok száma az eddig ismert 126 főről 177 főre nőtt. További 16 személy esetében bizonytalan, hogy külföldi tanulmányokat folytatott volna. Jelentős létszámgyarapodás elsősorban a Jagelló-korban érhető tetten. Az új forrásközlések és kutatások miatt a korábbi 22 személy helyett 43 fő jegyezhető be az egyetemjárt kanonokok sorai közé. A pontosításoknak köszönhetően a korábbi névsorban szereplő 8 személyt törölni kellett az egyetemjárt kanonokok listájáról.

Az esztergomi székeskáptalan magyar viszonylatban gazdag beneficiumai haszonélvezőik számára lehetőséget biztosítottak akár hosszabb tanulmányok folytatására. A Köblös József által vizsgált káptalanok esetében a külföldi tanulás ideje a kanonokok majd kétharmadánál csak egy év. A káptalan Esztergomban három év után győződik meg személyes meghallgatáson arról, hogy a javadalmas hasznosan tölti képzésének idejét. Ez döntő részben a jártasság és nem a fokozat megszerzésére irányult, mivel a javadalommal tanult 53 kanonok közül 16 szerzett fokozatot. A fokozatok jelölése azonban sem a jegyzőkönyvben, sem az egyéb forrásokban nem következtetés, így a kanonokok tudományos fokozatára csak következtetni lehet, végérvényes megállapításokat levonni nem célszerű. Mivel az egyes egyházi hivatalok túlnyomó részének megengedett érvényes betöltéséhez a kánonjogi jártasság alapfeltétel, ezért nem meglepő, hogy a 177 egyetemjárt kanonok több mint fele jogi tanulmányokat folytatott. Az 1279-es budai zsinat a főesperesek számára nem egyszerűen kánonjogi jártasságot, hanem tudományos végzettséget írt elő. A tisztán egyházi pozitív jogszabály méltányossági alapon tartalmazza azt a kitételt, hogy a szakképzés utólag pótolható annak, aki még nem szerezte meg.

Körmendy Kinga számítása szerint esztergomi javadalommal 53 kanonok folytatott felsőfokú tanulmá-

nyokat, míg 124 kanonok egyetemi tanultsággal került be a káptalanba. Közülük már 82 személy rendelkezett valamilyen korábbi fokozattal. A statisztikai adatok egyértelműen azt mutatják, hogy ebben a rétegben a legnagyobb a jogi végzettséggel rendelkezők aránya. Ugyanakkor az egyházi középréteg meglehetősen nagy távolságtartással kezelte a teológiai felsőfokú műveltséget, mivel ebből nem származott közvetlen megélhetési lehetőség. A többi feldolgozott magyarországi káptalanhoz képest meglehetősen magas a fokozattal bíró esztergomi kanonokok létszáma, különösen a főesperesek esetében. A jogvégzett, fokozattal bíró kanonokok elsősorban helynökként, helynökhelyettesként, kiküldött vagy megbízott bíróként szerepelnek a szentszéki bírásokban.

A tanulmányok időbeli megoszlását vizsgálva a szerző szerint elmondható, hogy „az eredmények összhangban vannak a szakirodalomnak a magyarországi egyetemjárásról tett eddigi megállapításaival”. Az Árpád-korban 18, az Anjouk idejében 34, a Zsigmond-korban 35, Zsigmond utódainak uralkodása alatt 15, Mátyás királysága idejében 24, a Jagellók korában 43, 1527 és 1543 között 8 studens látogatta esztergomi javadalommal az európai egyetemeket. Mivel az esztergomi papság és az államigazgatás között a kezdetektől jelentős kapcsolat van, ezért nem meglepő, hogy királyi szolgálatban 32 egyetemjárt kanonok lát el állami feladatot. A székesegyház szolgálatában 145 kanonok maradt, akik a klasszikus káptalani feladatokat látták el.

A szerző a könyv harmadik részében a saját maga által korábban vizsgált területre vezeti az olvasót, amikor a kanonokok könyvszerzését és könyvtulajdonosságát tárgyalja. A káptalani könyvtárak jelentőségét mutatja az a tény, hogy a 15. századra a leggazdagabb könyvgyűjtemények Magyarországon. Erről tanúskodik a pozsonyi és zágrábi könyvkatalógus 1421-ből és a veszprémi az 1430-as évekből. A könyvhasználat kutatását jelentősen megnehezíti, hogy az esztergomi székesegyházi könyvtárnak nem maradt fenn középkori könyvgyűjteménye. Szent Adalbert egyházának középkori könyvállománya 1543-ban a vár török kézre kerülésekor részben elpusztult, részben nyomtalanul szétszóródott. Ez a sajnálatos tény megmagyarázza az esztergomi kultúra és műveltség vizsgálatának nehézségeit. Mindezek ismeretében reális képet nyerhetünk a könyvben szereplő megállapítások és összefüggések értékéről és hiánypótló szerepéről.

Csapodi Csaba 1984-ben tette közzé *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek* című tanulmányát. Ebben az általa Budai II. gyűjteménynek nevezett kézirat- és nyomtatott könyvanyag

állományát vizsgálva kiemelte az esztergomi vonatkozókat tartalmazó kódexeket és ősnymtatványokat. Az esztergomi egyház 1543 előtti könyvtárából a fennmaradt kéziratok többségét 1686 után Budáról szállították Bécsbe, ahol az Österreichische Nationalbibliothek őrizte meg az utókor számára. A gondos forráskutatás a gyulafehérvári Batthyaneum középkori kódexállományától kezdve kiterjed Bamberg, Pozsony, Kolozsvár, Göttingen, Klosterneuburg, Krakó, Madrid, München, New York, Oxford, Párizs, Prága, Salzburg és Zágráb könyvtáaira.

Az esztergomi kanonokok könyvállománya nehezen rekonstruálható. A 177 egyetemjárt kanonok közül 27 könyvposzessor 54 kötete maradt fenn. 15 kanonok 134 kötete egyéb utalásokból ismerhető meg. A szerző becslése szerint az a 135 személy, akire nincs könyvtulajdonosi utalás, legalább 270 kötet birtokosa, mivel a kanonokok egy missáléval és egy breviáriummal rendelkezettek. A breviárium használata az egyetemes jog szerint az imaórák végzése miatt elengedhetetlenül szükséges. A missálé kötelező használatára nincs törvényi előírás, ezért a 135 esztergomi missálé feltételezése túlzónak tűnik. A káptalani liturgikus könyveket az őrkanonok őrizte a sekrestyében.

Az érseki helynökök és helynökhelyetteseik könyvgyűjteménye a legfontosabb jogi könyvekre és szakirodalomra korlátozódik. A könyvhasználat ösztönzésére ezen túlmenő speciális előírás is született. Az I. Esztergomi Zsinat 66. kánonja előírja, hogy minden főesperesnek kánonjogi könyvvel kell rendelkezni: „Ut omnes archidiaconi breviar(i)um canonum habeant.” Az Előszót jegyző Erdő Péter szerint a kanonokok egyházi jogi könyvhasználatára és műveltségére az akkori európai egyetemek színvonalán áll. A székeskáptalani liturgikus, artes és kánonjogi kéziratok emlékek kodikológiai feltárása számos újdonságot tartalmaz. Körmeny megkülönbözteti a helynöki bíróság tagjainak bécsi, padovai és bolognai eredetű könyveit. A szerző a két bizonyítottan esztergomi használatú dekretális kommentárt, a Cod. 4227 és a Cod. 5093 jelzetű kódexeket paleográfiai hasonlóság miatt a bécsi egyetem jogi fakultásán tanuló studensekhez köti. Az ÖNB Cod. 4169 jelzetű kódexben szereplő magyar nyelvű bejegyzésekkel nemcsak a nyelvtörténeti emlékeink gazdagodtak, de az ÖNB 5107, 5051 jelzetű kánonjogi kódexek feljegyzéseikkel a padovai hétköznapi és egyetemi életbe, sőt doktori vizsgába engednek bepillantani. Az ÖNB Cod. 5101, 3959 és 4229 jelzetű kódex pedig a bolognai képzés magas színvonaláról tanúskodik. A kánonjogi jellegű munkák mellett a lelkipásztori kéziratokra, az udvari szolgálatban volt javadalmas kanonokok köny-

veire is kiterjed a szerző figyelme. A kötetben nyomon követhető a humanista műveltség kialakulása és térnyerése is.

A könyv talán legnagyobb gyakorlati értékkel bíró része a kötet végén található Adattár. A példamutató gondossággal összeállított forrásbázis az egyetemet járt kanonokok jelentősebb életrajzi adatait, adott esetben könyveit és szentszéki működésüket tartalmazza. Az Adattárból nyilvánvalóvá válik az esztergomi javadalmások tanultsága és életpályájuk alakulása közötti kapcsolat.

A munkát mutatók, ábrák és táblázatok gazdagítják. A kötetet jól szerkesztett névmutató zárja. A rövidítések

jegyzéke, a felhasznált források és bőséges szakirodalom ellenben a kötet elején található.

Körmeny Kinga Adattárának használata megkerülhetetlen a hazai középkori kánonjogi kutatások számára. Az egyetemjárás és az ehhez kötődő könyvhasználat alapos vizsgálata az esztergomi székeskáptalanról eddig kialakult tudományos képet jelentősen bővíti. Az esztergomi kanonokok szerteágazó egyházi és diplomáciai tevékenysége miatt előre láthatólag a kutatási kör kitér a magyarországi többi egyházmegyére, valamint sok európai könyvtár archívumára.

Jaczkó Sándor

PANDULA ATTILA: Az egykori körmenyi herceg Batthyány-Strattmann-féle fegyvertár Testis Temporis - Az idők tanúja 21. Körmeny, 2008. 24. p. színes képekkel, forrásmegjelöléssel és bibliográfiával ISBN 1786-1292

A 2003-ban indult színvonalas körmenyi tudományos ismeretterjesztő sorozat 21. számában jelent meg Pandula Attila újabb műve. A rövid, frappáns ismertető röviden szól a régi főúri és uralkodói fegyvergyűjteményekről, s egyszersmind elhelyezi közöttük a Batthyány-gyűjteményt. Megállapítja, hogy országos összehasonlításban az előkelő második helyre tehető, s csak az Esterházyak fraknoi gyűjteménye előzte meg. A gyűjtemény keletkezése Batthyány (I.) Ádámgig (1610–1659) vezethető vissza, és természetesen az utódok is folytatták a gyűjtést. Mint hadvezérek és parancsnokok hangsúlyt fektettek arra, hogy mind az általuk vezényelt katonaság, mind az ellenség hadizsákmányként hozzájuk került fegyverzetéből reprezentáns anyagot szedjenek össze. Ahogy az, az egyéb régi gyűjteményeknél is megszokott, korabeli katonai felszerelési tárgyak, egyenruhák, lőszerszámok, tarsolyok is kerültek a gyűjteménybe. Érdekes momentum, hogy elhelyezésük a körmenyi várkastélyban alapvetően két helyen, a „magyar fegyvertárban” és az „osztrák fegyvertárban” történt, azaz már különválasztották a magyar és nem magyar fegyvereket. Végig kíséri a szerző a gyűjtemény sorsát, megemlítve többek közt a millenniumi kiállításon betöltött szerepét, és részletesen tárgyalja a gyűjtemény 1945-ös szétválását. Ez a sajnálatos esemény valóban nagyon fontos és meghatározó szerepű volt a gyűjtemény egészét tekintve. Legnagyobb veszteségek a vágófegyvereket, nyergeket, lőtakarókat és tarsolyokat érték, ami érthető, hiszen a szovjet katonaság zsákmányolói a „hozzáért” kozák lovasság soraiból kerültek ki. A megmaradt anyag különböző nagy országos múzeumi gyűjteményekbe került. A fegyvertár tárgyai nagyrészt a Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárába. Leg-

messzebb talán a pompás csontborítású Zsigmond-kori nyereg és II. Henrik francia király reneszánsz pajzsának 18. századi másolata került, melyek az Amerikai Egyesült Államokba jutottak. A Magyar Nemzeti Múzeumba 359 db puska, 37 db pisztoly, 6 db lakatszerkezet, 9 db alabárd, 1 db lándzsa, 1 db bárd, 4 db kétkezes kard, 46 db sisak, 4 db sodronyos vassapka, 1 db hiányos 16. századi gyermekvért, 9 db mellvas, 6 db hátvas, 10 db vértesztrész, 12 db sodronying, 3 db török lófarkas méltóságjelvény ún. tug, 2 db ij, 1 db tarsoly, 14 db nyereg, 4 db vaskesztyű, 2 db török pajzs, 25 db ágyú minta, lafetta, illetve kerék, 2 db nyereg illetve lőtakaró, 3 db tegez, 1 db töltéstartó, 3 db puskaporos palack, 17 db zabla, 23 db kengyel, 1 db szügyellő, 3 db üstdob került. A gyűjtemény nagyságát jól mutatja, hogy megcsontult állapotban is tekintélyesnek nevezhető, jelentősége így is számottevő. A szerző a különböző gyűjtemények egykori, széthordás előtti állapotát ismerteti röviden. Ennek illusztrálása archív fényképeken történik. Ezekben jól látható a nagy számú vágófegyver (szablyák, egykezes kardok), mely – más gyűjteményekhez hasonlóan – a Batthyány-gyűjteménynek is jelentős részét képezte. Ezek közül sajnos már egy darab sem jutott a Magyar Nemzeti Múzeumba. Legnagyobb számban a lövegfegyverek, azok között is a puskafélék maradtak meg. Érdekes és ritka gyűjtemény a lövegmodellek, azaz az egykori ágyúk kismintáinak gyűjteménye, valamint a török fegyverek. Különlegessége a gyűjteménynek az egyenruhába öltöztetett, a gyermek II. József számára készült játékkatonák. Ezek a trónörökös nevelő Batthyány Károlytól kerültek a gyűjteménybe. A hiteles korabeli egyenruhába öltöztetett figurák a maguk nevében unikálisak.

A kiadvány nagy erénye a sok és jó minőségű, nagyrészt színes fénykép. Kiemelném közülük a két szép, az országcímer mellett Batthyány-címerekkel díszített, himzett nemesi felkelési zászló (lovassági standár) képét. Jelentős az archív fotók száma is. A borítón látható fotómontázs ugyancsak szép és figyelemfelkeltő.

Bár a munka ismeretterjesztő sorozatban jelent meg, az utolsó oldalon a levéltári, kéziratári, adattári forrá-

sok és bibliográfia felsorolása lehetőséget ad bárkinek a további búvárkodásra. Magam muzeológusként örültem volna a tárgyak – szintén elkészült – rövid katalógusának is, ez azonban a sorozat jellegéből adódóan sajnos terjedelmi okokból kimaradt a műből.

(Ez a rész viszont 2008. végén megjelenik a „Kör-mendi Figyelőben”.)

Szemán Attila

TÁJÉKOZTATÓ

Szerzőink figyelmébe

A szerkesztőség kizárólag olyan kéziratokat fogad el, amelyek megfelelnek a szerkesztőség által előírt követelményeknek. Kérjük a tanulmányok és az ismertetések szerzőit, hogy minden esetben lehetőleg végleges szövegű kéziratokat küldjenek, mivel a korrektúrában a szerkesztők által megszerkesztett kéziratokon változtatásokra már nincs lehetőség. A szerkesztőség jegyzetapparátussal együtt 0,5–1 íves (20–40 000 „n”) tanulmányokat, recenziók esetében maximum 5 oldalas (10 000 „n”) fogad el. Ennél nagyobb terjedelmű kéziratokat technikai okokból nem tudunk közölni. Az ismertetéseknél kérjük az ismertetendő mű (művek) pontos bibliográfiai adatait közölni.

Az egységes jegyzetapparátus érdekében tisztelettel kérjük az alábbiak betartását: – A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválni kell; nem kurziváljuk viszont szerkesztőjének (szerkesztőinek) nevét. Ez utóbbiakat a jelzett könyv, tanulmánykötet címe után zárójelbe téve adjuk meg (pl. Szerk.: Domanovszky Sándor.). Ha egy műnek több szerzője, illetve szerkesztője van, azokat nagy kötőjellel (–) válasszuk el egymástól. A szerző(k) neve után a cím előtt kettőspontot tegyünk (pl.: *Domanovszky Sándor*:).

– Az oldalhivatkozásokor kérjük az oldal sorszámát megadni, a tól-ig-oldalaszámok és évszámok esetében nagy kötőjelet (–) írjunk (38–40, 61–72).

– A hivatkozásokor csak a kiadás helyét és évét tüntessük fel, a kiadót nem.

– Ha a hivatkozott mű esetében több kiadási hely van megadva, az egyes helységeket rövid kötőjellel válasszuk el egymástól (pl.: Wien-Köln; Budapest-Debrecen). Ha a kiadás helye Budapest, azt mindig rövidítve írjuk ki (Bp.) A kiadás helye után, az év előtt vesszőt kell tenni (pl.: Bp.,)

– Amennyiben a hivatkozott mű valamilyen sorozat keretében jelent meg, a sorozat címét a kiadási hely, és év után zárójelben tüntessük fel. Pl.: (Monumenta Hungariae Historica).

– Ha tanulmánykötetben napvilágot látott cikket idézünk, úgy a hivatkozott tanulmány után „In” szócskát írjuk, és közvetlen utána adjuk meg a tanulmánykötet címét és zárójelben a szerkesztőjét/szerkesztőit.

– Folyóiratban megjelenő cikkekre történő utaláskor nem tesszük ki az „In” szócskát. A hivatkozott folyóirat címét kurziváljuk, és utána tegyünk vesszőt; ezt követi az évfolyam vagy kötetszám, majd zárójelbe téve a megjelenés éve, utána pedig az illető évben megjelent szám, vé-

gül pedig az oldalszám. Pl.: *Történelmi Szemle*, 1 (1958) 1. sz. 52.

– Amennyiben ugyanarra a műre történik hivatkozás, kérjük a hivatkozott szerző családi nevét teljesen megismételve, keresztnévét azonban rövidítve megadni, utána kettes pontot tenni, utána pedig az „i. m.” jelölést használni. Ezt követi az oldalszám. (Pl.: Nagy I.: i. m. 32.). Ha egymást követően ugyanarra a műre és oldalszámra hivatkozunk, az „Uo.” jelet kell használni. Ha ugyanazon szerző egy másik munkájára, tanulmányára hivatkozunk, úgy az utóbbit/utóbbiakat az előbb idézettől egyértelműen el kell különíteni (pl. rövidített címmel, vagy a megjelenés évével) és erre hivatkozni. Ha több kötetes műre történik hivatkozás, kérjük minden esetben az idézett kötetszámot, elterő kiadási hely és év esetén ez utóbbiakat is feltüntetni. (Pl. Nagy I.: i. m. II. k. Pest, 1858.)

– A kéziratokban az évszázadokat – idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével – arab számmal jelöljük.

– Írásaikat minden esetben 3,5” formátumú kislemezen Word for Windows ’95, ’97, ’98 vagy ’2000 szövegszerkesztő programban készítve juttassák el a szerkesztőségbe egy kinyomtatott kéziratpéldány kíséretében. A szöveget balra zártan írják, és azt a kurziválás, kövénítés és jegyzetszám-emelés kivételével ne formázzák.

– A betűtípusok megválasztásakor ajánljuk a Times New Roman-t.

– A lábjegyzeteket automatikus számozással kérjük megadni, „végjegyzet”-programot választva. Így a jegyzetek az eddigi gyakorlatnak megfelelően a tanulmányok végére kerülnek.

– Amennyiben a kiadandó tanulmányban képet/képeket is kívánnak közölni, kérjük azt/azokat mellékelni, vagy digitális lemezen a kéziratához csatolva beküldeni, minden esetben jelölve a kéziratban, az/azok hova kerüljön/kerüljenek.

– Amennyiben nagyobb méretű táblázatokat kívánnak közölni, melyek meghaladják a folyóirat szedéstükör-szélességét, kérjük azokat a tanulmány szövegének végéhez illeszteni, külön szakaszban. A genealógiai táblázatokat ne számítógépes programban készítsék, hanem azokat kézzel megrajzolva csatolják a tanulmányhoz.

A folyóiratban közlésre kerülő tanulmányokról különlenyomatokat készítettünk, melyeknek árát levonjuk a szerzők tiszteletdíjából.

TARTALOM

I. Értekezések, önálló cikkek

VITEK GÁBOR: Fejér vármegyei insurgents zászlók heraldikai vonatkozásai	101
FREDERIK FEDERMAYER: Bán András pozsonyi városbíró családja	111

2. Konferencia

A történelem segédtudományai az Európai Unióban „határok nélkül” (Abaújvecser–Encs, 2008. május 17–18.) (Vitek Gábor)	115
--	-----

Könyvismertetés

MÉSZÁROS M. JÁNOS: Az állatorvos-képzés 1818-tól elhunyt tanárainak és előadóinak sírjai. (Ism.: Pandula Attila)	123
GUDENUS JÁNOS JÓZSEF (szerk.): Nobilitas 2007 (Ism.: Pandula Attila)	124
RAVASZ ISTVÁN (szerk.), HOLLÓ JÓZSEF (sorozatszerk.): Emlékek a hadak útja mentén II. (Avagy hadtörténelem, kegyelet és társadalom) (Ism.: Pandula Attila)	124
SZEKRÉNYESSY ATTILA: Egy felvidéki kastély hétköznapijai (A sárréti Bujanovics-kastély) (Ism.: Pandula Attila)	125
MEZEY BARNA (szerk.): Jogi kultúra, processzusok, rituálék és szimbólumok (Ism.: Rainer Pál)	125
KÖRMENDY KINGA: Studentes extra regnum. Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználata 1183–1543 (Ism.: Jaczkó Sándor)	126
PANDULA ATTILA: Az egykori körmendi herceg Batthyány–Strattmann-féle fegyvertár (Ism.: Szemán Attila)	129
Előfizetési felhívás	110
Tájékoztató a Szerzőknek	131